

Een gouwen rync ende een ransse

De gerimpelde hoofddoek in het modelandschap
van de Lage Landen der late middeleeuwen

Een interdisciplinaire studie

Isis Sturtewagen

Isis Sturtewagen
Master Archeologie
Stamnummer: 20055417

"Een gouwen rync ende een ransse"

De gerimpelde hoofddoek
in het modelandschap van de Lage Landen der late middeleeuwen
Een interdisciplinaire studie

Promotor: Prof. Dr. Johnny de Meulemeester / Prof. Dr. Arjen Bosman
Commissaris: Prof. Dr. Maximiliaan Martens

Academiejaar 2008-2009

Wi wol man findet, daz dise kleidunge vur vir hondert jaren auch etzlicher maße gewest ist, als man wol sehet an den alden stiften unde kirchen, da man findet solche steine unde bilde gekleidet.

"Men zal over vierhonderd jaar bevinden, dat deze kleding er ook echt geweest is, want dat kan men goed zien op de oude kloosters en kerken waar men stenen en beelden zo gekleed zal vinden." (vertaling van de auteur)

Tilemann Elhen von Wolfhagen

Die Limburger Chronik

1389

Dankwoord

Allereerst wil ik wijlen Prof. Dr. Johnny de Meulemeester bedanken voor zijn ideeën bij het kiezen van mijn onderwerp en zijn ondersteuning tijdens het schrijven van mijn Bachelor- en Masterscriptie. Prof. Dr. Arjen Bosman wil ik bedanken voor het enthousiasme waarmee hij noodgedwongen deze taak heeft overgenomen. Prof. Dr. Maximiliaan Martens ben ik erkentelijk voor zijn boeiende lessen over de middeleeuwse kunst van de Nederlanden, die voor mijn scriptie zeer waardevol bleken, en voor de interesse die hij toonde voor mijn onderzoek.

Ik bedank ook van harte Milena Bravermanová (Department of Art Collections of the Administration of Prague Castle), Elke Tetterode Ravestein (Conservator van het Veluws Klederdrachtmuseum), Eline van der Weele (Museummedewerker Slot Zuylen), Micha Leeftang (Conservator Museum Catherijneconvent), Jeaninne Baldewijns (Collectiebeheer Stadsmuseum Gent, STAM), Nadia Vangampelaere (Registrator van Musea Brugge) en Sofie Derom (Dienst Monumentenzorg Gent) voor hun hulpvaardigheid bij het terugvinden van inventarisnummers en literatuur m.b.t. objecten uit de desbetreffende museumcollecties.

Peter Ahlqvist, Gina Barrett, Joop Belet, Camilla Luise Dahl, Laurens Feijten, Mikkel Fredriksen, Astrid Hornig, Henk 't Jong, Petronella Luiting, Johan Kåll, Katrin Kania, Ewa Kasarab, Geeske Kruseman, Machteld Moonen, Mechtild Müller, Anna Neuman, Catharina Oksen, Louise Schelde Jensen, Elina Sojonen en Patricia Verbree ben ik erkentelijk voor hun steun en enthousiasme voor mijn onderzoek gedurende de afgelopen twee jaar, en voor de waardevolle bijdragen (feedback op mijn onderzoek, aanbrenge van literatuur, toesturen van eigen ongepubliceerd onderzoek, afbeeldingen en fotomateriaal, delen praktische (naaitechnische) kennis en talenkennis) die ze leverden aan mijn onderzoek en mijn scriptie.

Daarnaast gaat mijn dank uit naar Bertus Brokamp voor het ter beschikking stellen van zijn persoonlijke bibliotheek en fotocollectie, voor de vele inspirerende gesprekken die we over gerimpelde hoofdbedekking en kostuumgeschiedenis hebben gehad, voor zijn opbouwende kritiek op de uiteindelijke teksten en omdat hij mij vaak vergezeld heeft naar diverse musea en monumenten in binnen- en buitenland.

Ten laatste wil ik ook mijn ouders en zus bedanken voor hun niet aflatende morele en financiële steun en enthousiasme gedurende de afgelopen twee jaar, en voor het nalezen en corrigeren van deze scriptie.

Inhoud

Abstracts		1
Inleiding		3
Hoofdstuk 1	De problematiek van de terminologie en een poging tot definitie	6
Hoofdstuk 2	Chronologisch overzicht van de ranse in de Nederlanden, een verhaal van internationale contacten	10
	2.1. Hoofdbedekking en ruches voor 1350	13
	2.2. De <i>Kruseler</i> na 1350	20
	2.3. Variëteit en regionaliteit	26
	2.4. Het hoogtepunt voorbij?	28
	2.5. Overgang naar een nieuwe mode	34
Hoofdstuk 3	Sociaal en maatschappelijk kader	38
	3.1. Iconografische bronnen	38
	3.2. Geschreven bronnen	45
	3.3. Synthese	47
Hoofdstuk 4	Constructie	49
	4.1. Textiel	49
	4.2. Patroon van de hoofddoeken	51
	4.3. Historische technieken voor franje	52
	4.4. Het arrangement van gerimpelde hoofdkleden	60
	4.5. Experimenteel onderzoek	68
Hoofdstuk 5	Typologie	79
Besluit		93
Bibliografie		96
Bijlage 1	Catalogus van de iconografische bronnen	105
Bijlage 2	Catalogus van de historische bronnen	186
Bijlage 3	Beschrijving van de experimenten	190

Abstracts

Avant 1350 des voiles froncés étaient utilisés couramment dans les Pays-Bas et la plupart des pays Européens. A partir d'environ 1340 naît la vogue des voiles bordés de plusieurs couches de ruches et apparaît une plus grande diversité régionale dans les genres des voiles froncés. A partir de 1350 ce voile émerge chez la noblesse des Pays-Bas et à partir des années 1360-70 elle pénètre jusqu'à la population ordinaire. Après environ 1460 la coutume de porter le *ranse* apparaît de disparaître chez la noblesse, par contre que chez la bourgeoisie cette coutume continue jusqu'à environ 1475 ou plus tard. Le *ranse* était un vêtement coûteux uniquement porté par la noblesse, les bourgeoises riches et rarement par des femmes de métier. Les occasions dans lesquelles les voiles froncés sont représentés sont essentiellement de caractère formel néanmoins pas nécessairement de caractère cérémoniel.

La comparaison de l'art du bas Moyen Age avec des techniques de couture et de tissage (post-)médiévales nous permet d'acquérir une notion des méthodes de construction pour les faire. Les données sorties des recherches expérimentales nous ont offert une plus grande compréhension de la construction des voiles froncés, ce qui nous permet de mieux les classer typologiquement. En plus des expériences démontrent qu'on peut créer une très grande variété de voiles avec très peu de moyens et que le voile froncé était un vêtement très multiple qu'on pourrait accommoder facilement à la dernière mode.

Grâce à une base de données contenant plus de 200 exemples de voiles froncés des Pays-Bas, il était possible de composer une typologie détaillée des différentes espèces des voiles de cette région.

Voiles froncés, bas Moyen Age, recherches expérimentales, histoire du costume, tissus archéologiques, voiles, iconographie, histoire sociale.

Simple frilled veils were already in use long before the mid 14th century, in the Low Countries as well as in most other European countries. From c. 1340 onwards frilled veils with multiple frilled edges became fashionable, and a greater regional variety of types of frilled veils came to be the order of the day. Around 1350 this multilayered style first appears at the courts of

the Low Countries and about 1360-70 it reached the middle classes. After c. 1460 the frilled veils seem to disappear as a noble fashion, wealthy townswomen held on to wearing them until at least c. 1475. The *ranse* was a precious piece of female attire that was worn mainly by noble women and the citizen elite. Rarely it can be seen being flaunted by the working class as well. The occasions at which the *ransen* were worn were generally of a formal nature, but were not necessarily ceremonial.

Comparisons between late medieval art and (post-)medieval sewing- and weaving techniques allow us to have some understanding of the possible construction methods used for this headwear. Experimental studies have resulted in a better understanding of the construction and arrangement of the frilled veils, allowing a better typological categorisation of iconographic sources. The experiments also show that with limited resources a wide variety of veils could be achieved.

Thanks to the compilation of a database containing more than 200 sources from the Low Countries it was possible to construct a detailed typology of the frilled headwear in this region.

Frilled veils, late Middle Ages, experimental research, historical costume, archaeological textiles, headdress, iconography, social history.

Inleiding

Middeleeuwse kleding heeft, in verhouding tot andere menselijke basisbehoeften als voeding en behuizing, tot nog toe niet veel aandacht gekregen van kunsthistorici, historici en archeologen. Tijdens de voorbije tien jaar heeft het kostuumhistorisch onderzoek een sterke opgang gemaakt, vanuit diverse wetenschappelijke en andere disciplines: archeologie, geschiedenis, kunstgeschiedenis, conservatie/restauratie, mode, en kostuumontwerp.

De studie van middeleeuwse kleding is getekend door een interdisciplinaire aanpak. Literatuur, kunst en de materiële cultuur leveren op verschillende gebieden informatie die pas correct geïnterpreteerd kan worden in samenspraak met gegevens uit de andere disciplines. Middeleeuwse textiel- en kledingfragmenten uit archeologische context krijgen pas ten volle betekenis als men kan afleiden om wat voor kledingstuk het gaat. Men kan geschreven bronnen maar goed begrijpen wanneer men zich een beeld kan vormen bij de genoemde kleding. De afgebeelde kleding in kunst komt pas tot leven wanneer men zich een idee kan vormen van de gebruikte materialen, snit en constructie.

Door de groeiende aandacht voor archeologisch textiel is de archeologie recentelijk een belangrijke plaats gaan innemen in dit studiegebied. Textiele vondsten kunnen meer informatie geven over de kleding van het gewone volk, waar kunst en geschreven bronnen voornamelijk gegevens opleveren over de toplaag van de middeleeuwse samenleving.

De studie naar hoofdkleding met gerimpelde of gekroezelde rand in de Lage Landen is tot nog toe grotendeels onbetreden terrein. Hiernaar is met betrekking tot Engeland, Duitsland en Bohemen relatief veel onderzoek gedaan, en meer recent ook in Scandinavië. De onderzoekers die werken of gewerkt hebben rond middeleeuwse kleding in de Nederlanden echter, gaan over het algemeen slechts weinig in op de hoofdbedekking, laat staan de gerimpelde hoofddoeken, uit onze regio, ondanks het rijke bronnenmateriaal dat voor onze streken beschikbaar is. Een uitzondering vormt het werk van Carla Tilghman, dat enkel betrekking heeft op de 15^e eeuw (Tilghman: 2005, pp. 155-172).

Voorheen zijn de gerimpelde hoofdkleden onder meer geïnterpreteerd geweest als haar dat in een golvend kapsel is gebracht (Hefner-Alteneck: 1840-1854, p. 80), archaische Grieks geïnspireerde koppen (Bouvy: 1947, p. 44) of vrouwenkopjes met exotisch of buitenlands

kapsel (Heins: 1905, p. 24). In 1858 werden ze voor het eerst beschreven als hoofddoeken die in historische bronnen vermeld werden onder de naam *Kruseler* (Falke: 1858, pp. 215-216).

De huidige algemene tendens is dat deze hoofddoeken slechts zelden voorkwamen in de Lage Landen (Liebreich: 1925, p. 222), dat ze in de 15^e eeuw vooral als archaisch symbool in de kunst afgebeeld werden en in realiteit waarschijnlijk enkel gebruikt werden als ceremonieel kledingstuk in de periode 1350-1500 (Tilghman: 2005, p.166).

In het kader van mijn Bachelor scriptie heb ik een databank aangelegd die een startpunt biedt voor nieuw onderzoek. Hieruit is reeds gebleken dat, in tegenstelling tot de huidige consensus, gekroezelde hoofddoeken erg populair waren in de Lage Landen in de periode 1350-1500 en met name tussen 1400 en 1450. Het werd mogelijk een vrij gedetailleerde typologie op te stellen waaruit bleek dat er een zeer grote chronologische alsook geografische diversiteit bestond in dit soort hoofdkleden. Vergelijkingen tussen laatmiddeleeuwse kunst en postmiddeleeuwse naai- en weeftechnieken lieten ons toe enig begrip te krijgen van de mogelijke constructiemethodes die gebruikt zouden kunnen zijn voor deze hoofddoeken.

Mijn onderzoek uit 2007-2008 riep weer nieuwe vragen op. Deze vragen betreffen voornamelijk drie gebieden, namelijk dat van de morfologische ontwikkelingen van de gerimpelde hoofddoeken, de sociale aspecten en context waaraan deze mode onderhevig was, en de constructie van de hoofdkleden zelf.

Op het eerste gebied formuleren zich de volgende vragen: Bestonden er voor 1350 reeds voorlopers van deze hoofddoeken? Hoe verloopt daarna hun ontwikkeling, met name na 1500? Wat was de internationale context waarin deze mode tot stand kwam?

Op het sociale vlak kunnen de volgende vragen gesteld worden: Door wie werden deze hoofddoeken gedragen, waren ze beperkt tot een sociale of leeftijdsklasse? Wanneer werden deze hoofddoeken gedragen, behoorden ze uitsluitend tot de ceremoniële of ook tot de dagdagelijkse kleding? Wat was hun plaats in een complex geheel van middeleeuwse normen, waarden en ideeën?

Aan het aspect van de constructie van de hoofddoeken zal ook in mijn Master scriptie aandacht worden besteedt. Het zeer beknopte hoofdstuk hierover in mijn Bachelor scriptie zal aangevuld worden met nieuw materiaal en eigen experimenteel onderzoek. Wat kunnen middeleeuwse en latere naai- en weeftechnieken ons aan informatie bieden over de constructie van gerimpelde en gekroezelde hoofdkleden? Wat kunnen we te weten komen over het arrangement van deze hoofddoeken: hoe werden ze op het hoofd bevestigd, wat werd er onder deze hoofddoeken gedragen?

Deze verhandeling poogt in drie afzonderlijke hoofdstukken een antwoord te formuleren op de bovengenoemde vragen, voorafgegaan door een korte inleiding over de terminologie en definities van gefronste hoofdkleden.

Bij het uitvoeren en verwerken van mijn onderzoek is het steeds mijn streven geweest om consequent een geïntegreerde interdisciplinaire benaderingswijze toe te passen. Hierbij heb ik gebruik gemaakt van reeds verschenen vakliteratuur over het onderwerp en daarnaast zal ik vooral voortbouwen op de databank met iconografische bronnen (schilderijen, beelden, verluchte manuscripten en archeologica), die ik voor mijn Bachelor scriptie heb opgesteld. Deze heb ik voor dit onderzoek uitgebreid van de periode 1350-1500 naar een breder tijdsbestek van 1200-1500 en waar nodig aangevuld met nieuwe informatie (cfr. Bijlage 1). Bijkomend heb ik ook gebruik gemaakt van historische bronnen, in zoverre deze voor handen waren. Vondsten van de gerimpelde hoofddoeken zelf zijn voor België en Nederland niet voorhanden. Dit heeft waarschijnlijk grotendeels te maken met de bewaringscondities voor textiel in de bodem: wol en zijde bewaren nog relatief goed in een permanent natte omgeving, maar plantaardige vezels als linnen en hennep vergaan meestal volledig.¹ Gekroezelde textielfragmenten zijn wel teruggevonden in 12^e eeuwse grafcontexten in de kathedraal van Burgos, Spanje (cfr. Hoofdstuk 4).

Na deze vier hoofdstukken volgt nog een laatste hoofdstuk met de typologie van gerimpelde hoofdkleden in de Lage Landen. Dit hoofdstuk is een grondige herziening van de typologie in mijn Bachelor scriptie. Aan de hand van alle nieuw verzamelde gegevens werd het mogelijk vooral de 13^e en 15^e eeuwse evoluties en ontwikkelingen beter te doorgronden en uit te diepen.

De bijlage bevat de catalogi van iconografische en historische bronnen die ik voor dit onderzoek heb gebruikt en een overzicht van de experimenten die ik heb uitgevoerd.

¹ Voor een uitgebreide bespreking van de bewaring van archeologisch textiel cfr. hoofdstuk 4 § 4.1.

Hoofdstuk 1

De problematiek van de terminologie en een poging tot definitie

Alvorens mijn relaas te beginnen acht ik het zinvol om een poging te wagen mijn object van onderzoek enigszins te definiëren en de terminologie van de gefronste hoofddoeken toe te lichten.

In onderzoek naar de materiële cultuur uit het verleden, of het nu gevoerd wordt door een archeoloog, een historicus of kunsthistoricus, stelt zich op een gegeven moment het probleem van terminologie. Al is het maar omdat men termen nodig heeft om het voorwerp van de studie te beschrijven en te benoemen voor de lezer. Men kan kiezen voor het gebruik van historische termen, hedendaagse termen, of zoeken naar zo neutraal mogelijke termen. Bij historische termen stelt zich vaak het probleem dat men uit geschreven bronnen niet altijd het uiterlijk van een voorwerp, in dit geval van de hoofddoek, kan afleiden. Moderne termen voor de hoofdbedekking die het onderwerp vormt van deze scriptie zijn niet voorhanden. Neutrale descriptieve termen als 'frilled headwear', 'goffered veils', 'gefronste of gekroezelde hoofddoeken' blijven eerder vaag en kunnen een breed scala aan hoofdbedekking omvatten.

Ondanks het feit dat historische bronnen niet altijd even helder zijn, zijn er toch vrij veel bronnen voorhanden die duidelijk laten uitschijnen dat het om gefronste hoofdkleden gaat.

In Duitsland zijn relatief veel gedetailleerde teksten over deze hoofddoeken gekend. Vaak voorkomende middeleeuwse termen zijn *Kruseler* en *Kruse doyke* of *døke*. *Kruseler* is meteen ook een van de meest gebruikte termen in de moderne vakliteratuur om naar gefronste hoofddoeken te refereren. Hierbij word de term *Kruseler* meestal vrij eng gedefiniëerd. Zijnde als een hoofddoek die tussen grofweg 1350 en 1430 vooral in Duitsland en Bohemen werd gedragen en bestond uit een linnen of zijden doek met aan de rand rond het gezicht en soms ook op de rugzijde een dikke rand ruches. *Kruseler* komt echter gewoon van *ghekruset* of *kruse*, dat gekroezeld of gefronst betekent en kan dus duiden op een veel breder scala aan soorten gerimpelde hoofdbedekking.

De Middelnederlandse term *ranse* (*rans*, *ranss*, *ransse*, *rantse*, *ransgen*, *ranskijn*) wordt in het Middelnederlandsch Woordenboek van Jacob Verdam als volgt verklaart: "*Benaming van een vrouwenkleedingstuk van de eene of andere fijne stof, waarschijnlijk een synoniem van hovetcleet, nl. eene muts met een kap, die in plooiën langs het gelaat en op de schouders afhing*". Verwijs verklaart het in *Vrouwen en Minne* als een kanten kleed of sluier (Verwijs:

1871, p. 157). Dubbe vermoedt dat het om een sluier met kanten rand gaat (Dubbe: 1993, p. 446). Hij baseert zich op een fragment uit de middeleeuwse boedelinventarissen uit het Gemeentelijk Archief te Deventer (GA Deventer, RA 57, 1461, pp. 52-53): "*Item II stucke ransen van cleynen lobben*". Ongeveer tweehonderd jaar later beschrijft Anthonio de Succa de ruches aan de hoofdkleden van Margareta van Male en haar moeder [Cat. nr. 50] ook als *lobbekens* in zijn aantekeningen bij de schetsen die hij van hun grafmonument maakte in zijn Memoriën (Comblen-Sonkes & van den Berghen-Pantens: 1977, pp. 122-123, 161-169). Het woord *lobbe* wordt in het Middelnederlandsch Woordenboek verklaard als "*Een afhingende strook van kant, als versiering aangebracht aan hals of mouw, kanten lub(be), manchet*". Dat deze stroken of versieringen in de middeleeuwen al uit kant waren gemaakt valt sterk te betwijfelen, aangezien het voorkomen van kant pas kan aangetoond worden vanaf het einde van de 15^e en vooral vanaf de 16^e eeuw (Tilghman: 2005, p. 157).

Bovenstaande gegevens lijken te bevestigen dat *ranse* inderdaad de benaming voor een hoofdkleed met gekroezelde rand is. Wanneer we kijken naar de context waarin zowel de term *Kruseler* als *ranse* voorkomen, komt dit ook duidelijk naar voren.

In Kampen werd in 1366 een verordening opgetekend omtrent de vrouwenkleding die ook melding maakt van een *ranse*. "[...]Ende die ranse niet meer dan van drien vacken ende sunder lobben" (Tjeenk Willink & Tijn: 1875, p. 32) [Citaat 2]. In Speyer werd precies tien jaar eerder een gelijkaardige verordening uitgevaardigd. Hier mochten vrouwen geen *Kruseler* dragen van meer dan vier 'vach' dik en niet meer dan twee vingers hoog: (Liebreich: 1923-1925, p. 219).² Uit Frankfurt is ook een dergelijke bepaling bekend, eveneens opgetekend in 1356. Hier wordt vermeld dat vrouwen geen *Kruseler* of hoofddoeken mogen dragen met meer dan zes lagen ruches. Het dragen van zijden hoofddoeken is toegestaan, zolang deze geen gerimpelde rand hebben. (Dahl: 2006b, p. 7).³

De woorden "*vacken*", "*vach*", "*vachen*" moeten hier worden geïnterpreteerd als de aanduiding van een bepaalde lengte of dikte.

Uit het fragment uit Frankfurt blijkt ook dat "*kruselen*" enkel op de gefronste rand zelf kan duiden en niet op het hele kledingstuk: "*kruselen adir hullen*" of vertaald "fronsjes aan hun hoofddoek".

² "[...]der sol deheyne kein schappel dragen oder deheynen sleyger, genannt Kruseler, dragen, der me habe umbe gewunden, danne vier vach, also daz dieselben vach alle, an den flocken daran, von der stirnen uber sich uf nit hoeher sint oder sin soellent danne eines twerch fingers hoch". (Liebreich: 1923-1925, p. 219). Vertaling door de auteur.

³ "Auch enfullen alle frauvennamen keyne kruselen adir hullen dragen, grozser dan von sehs vachen Sie sin syden adir Gerne und die sullint auch ungeflockit sin, und sullin auch die fravvennamen keyner Nezselin dücher drager" (Dahl: 2006b, p. 7). Vertaling door C.L. Dahl.

In Engeland wordt in *The great wardrobe accounts* van 1361-1362 melding gemaakt van vijf *couvrechiefs crispes* (Newton: 1999, p. 87).

In Dowaaï (Noord Frankrijk) wordt in 1405 in het testament van Marie Narrette melding gemaakt van hoofddoek in crêpe stof (Howell: 1996, p. 6). Verder is, voor zover ik op de hoogte ben, geen onderzoek gedaan naar de oude Franse en Engelse terminologie voor gerimpelde hoofdbedekking.

Wat Scandinavië betreft zijn enkel voorbeelden uit Noorwegen gekend. In een Noors testament uit 1352 laat Elin Thordsdatter een '*kruset skaut*' of gekroezelde hoofddoek na (Dahl: 2006b, p. 8).⁴ In een inventaris uit 1353 wordt de spelwijze "*krusad skaut*" gebruikt, en in de inventaris van Brynhild Skegsdatter uit ca. 1379, worden "*krusat skaut*" vermeld (Dahl: 2006b, p. 8). De gelijkenis tussen het Noorse *kruset/krusat* met het Middelhoogduitse *Kruseler* is opvallend.

Een strikt afgelijnde definitie van het Middelhoogduitse woord *Kruseler* of het Middelnederlandse woord *ranse* kan echter onmogelijk gemaakt worden. Uit historische bronnen is het duidelijk dat het gaat om hoofdbedekking en dat er fronsjes bij te pas komen. De dekking van de betekenis van het woord kan per context echter licht verschillen. Daarnaast zijn er zoals eerder vermeld ook diverse synoniemen voor de term *Kruseler* of woorden met zeer gelijkaardige betekenis. Dergelijke termen beperken zich in de historische bronnen ook niet tot de periode 1350-1450, maar komen over een veel langere periode voor. In het kledingstatuut uit 1312 in het Bürgerbuch uit Hannover, de oudste kledingkeur die uit Duitsland gekend is, vinden we de volgende verordening: "*Nen vrowe noch juncvrowe scal hebben up oren clederen cyrode, dat van sulvere ofte van perlen gemaket si. Vortmer scal nen vruwe hebben guldene oder sulverne natlen, noch doke, noch wimpelen, de mit golde wracht sin, noch cruse sidene doke*"⁵ (Bürgerbuch, Aufzeichnungen und Urkundenabschriften zum Stadtrecht 1301-1549; Stadtarchiv Hannover, Neue Abt. B 8310, p. 6). Het deel van de zin na *sulverne natlen* werd door dezelfde hand weer doorstreept (vriendelijke mededeling van Mechthild Müller).

⁴ "*Jtem... Gudrunu Thordarkono kruset skaut og Gyda Haluvarðs kono raut hættu foder med silki.*" (Dahl: 2006b, p. 8)

⁵ Vertaling: "Geen vrouw noch jonkvrouw zal hebben op haar kleding sieraden die van zilver of parels gemaakt zijn. Verder zal geen vrouw gouden of zilveren naalden hebben, noch doeken, noch wimpels die met goud bewerkt zijn, noch gekroezelde zijden doeken."

Een andere vroege vermelding van gerimpelde hoofdkleden is afkomstig uit Göttingen (1340): “*Vortme se en schulen ouch nicht me draghen wompelen noch duke de da sin ghestripet mit golde eder mit silvere unde unghecruset*” (Dahl: 2006, p. 7).⁶

De *cruse doke* die in 1312 in Hannover bedoeld werden zullen er vermoedelijk echter niet hetzelfde uitgezien hebben als de *Kruseler* uit Speyer in 1356.

In deze studie heb ik ervoor gekozen om zowel de moderne descriptieve terminologie te gebruiken als laat middeleeuwse termen. Deze laatsten zijn steeds in cursief gedrukt om het verschil duidelijk weer te geven.

Ranse en *Kruseler* worden als synoniemen gebruikt, als algemene naam voor de hele groep van hoofdkleden met ruches in het tijdvak 1300-1500. Aangezien uit de periode daarvoor geen middeleeuwse bronnen beschikbaar zijn die deze woorden gebruiken, zal ik ze voor 1300 ook niet toepassen.

Het hedendaagse woord 'ruche(s)' zal ik gebruiken als benaming voor de gefronste, gerimpelde, geplooid of gekroezelde randen of stroken stof die aan de hoofddoeken zijn vastgezet.

'Geplooide ruches' zijn stroken stof die in regelmatige plooiën zijn vastgenaaid. Deze techniek geeft een heel regelmatig en gestructureerd resultaat.

'Gefronst' en 'gerimpeld' worden in deze studie als synoniemen gehanteerd. Naaitechnisch gezien houdt dit het fronsen of rimpelen van stof in door middel van een rijgsteek die door de rand van de strook heen genaaid wordt.

'Gekroezeld' staat tegenwoordig synoniem voor 'crêpe', een stof die door de weeftechniek een oneffen en rimpelig uitzicht heeft. Ik zal de term ook als dusdanig toepassen in mijn scriptie. Op de middeleeuwse iconografische bronnen is het onderscheid tussen gekroezelde en gerimpelde hoofdkleden doorgaans moeilijk met zekerheid vast te stellen.

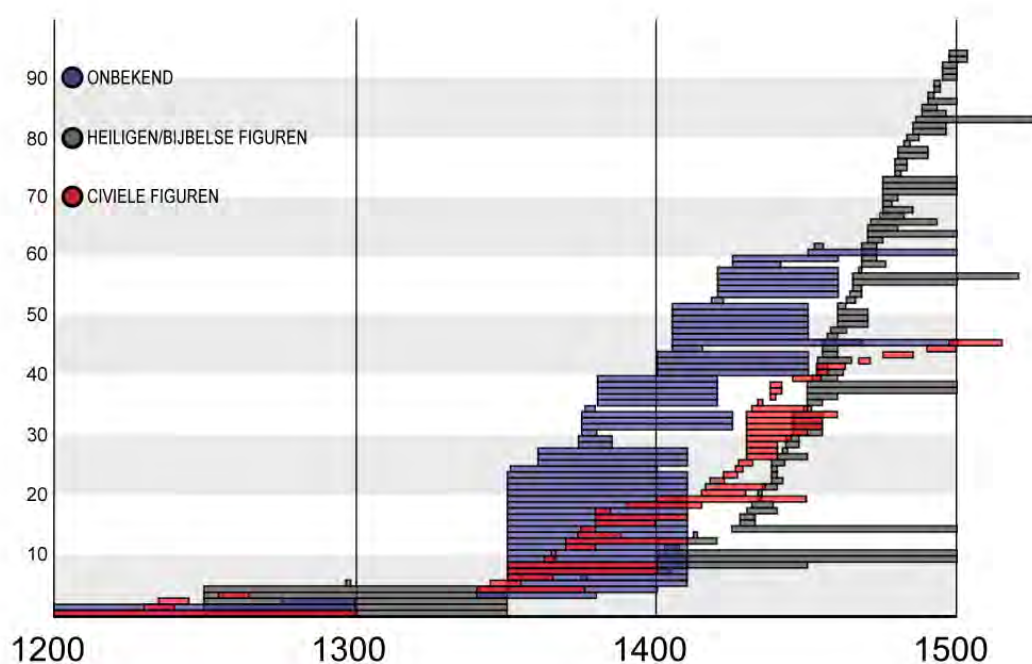
⁶ Vertaling: "Verder zullen ze ook geen wimpels meer dragen die gestreept zijn met goud of zilver en die gerimpeld zijn."

Hoofdstuk 2

Chronologisch overzicht van de ranse in de Nederlanden, een verhaal van internationale contacten

Meestal worden gefronste hoofddoeken beschouwd als een typisch tweede helft 14e eeuwse dracht (Grönke & Weinlich: 1998, p. 28; Liebreich: 1923-1925, p. 219; Rady: 1923-1925, p. 132-135; Tilghman: 2005, p. 158). Doeken of sluiers met één of meer op elkaar liggende lagen gefronst, gerimpeld of gekroezeld, of geplooid textiel waren in deze periode erg populair. Dit was vooral in West-, Centraal- en Noord Europa – algemeen gesproken in het Germaanse taalgebied. Vooral deze met meerdere lagen ruches vallen onmiddellijk op bij de hedendaagse toeschouwer.

Hierbij wordt echter de lange evolutie die dit kledingstuk reeds vóór het midden van de 14^e eeuw heeft afgelegd volkomen over het hoofd gezien. Ook de niet te verwaarlozen ontwikkelingen die het kledingstuk na 1400 nog zal kennen, worden vergeten.

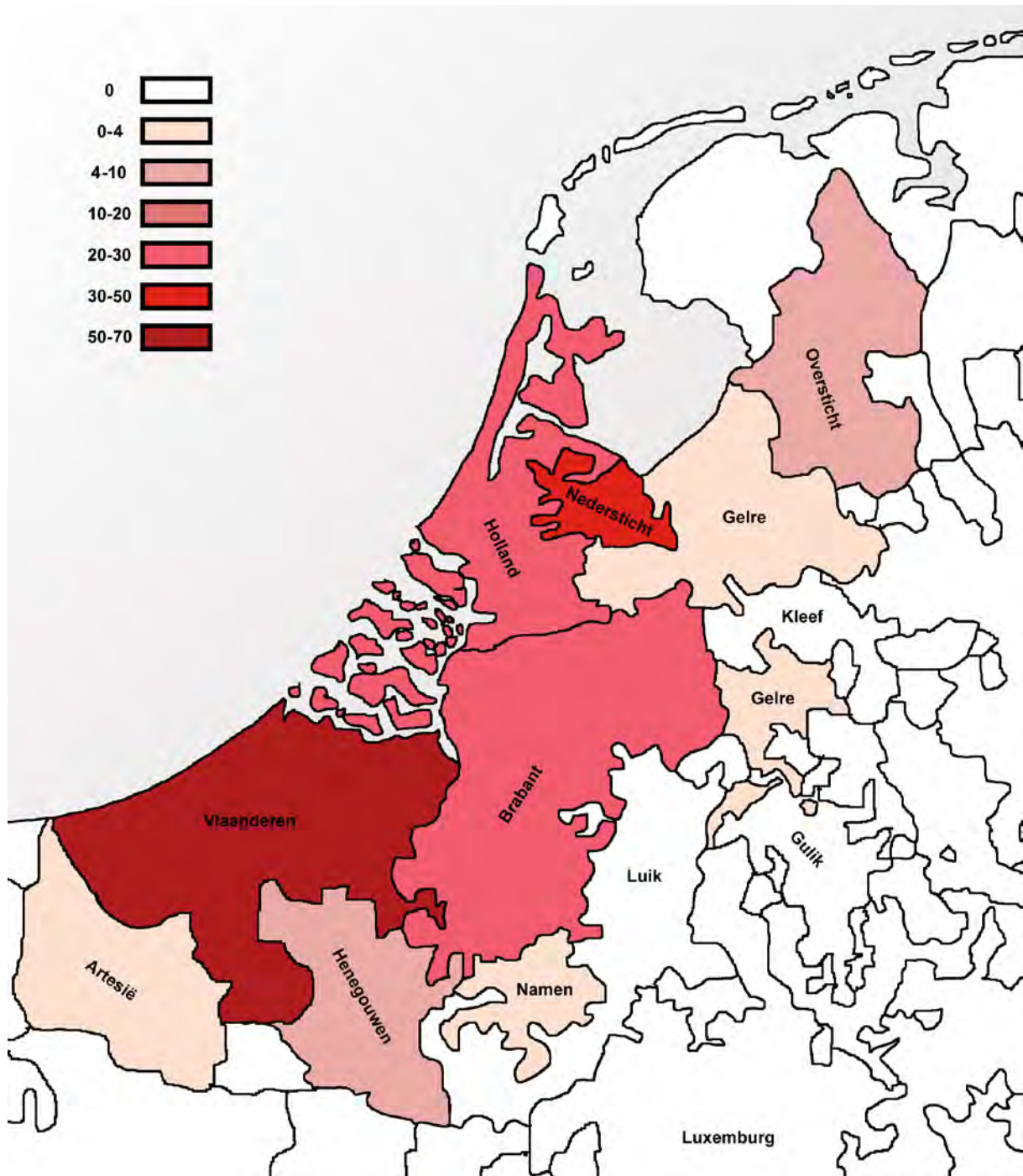
Figuur 1 De iconografische bronnen chronologisch gerangschikt, opgesplitst in drie categorieën: onbekende figuren, heiligen/Bijbelse figuren en civiele figuren. Elke iconografische bron is voorgesteld als een balk die rekening houdt met de begin- en einddatum van de bron.

Bron: Bijlage 1 – Catalogus van de iconografische bronnen

Uit mijn eigen onderzoek met betrekking tot de chronologische spreiding van de gerimpelde hoofdbedekking in de Lage Landen bleek echter dat in onze streken reeds lang vóór 1350 verschillende soorten van deze hoofdbedekking in gebruik waren, en dat na 1400 ook bleven. Binnen de bestudeerde periode van 1200 tot 1500 is er een duidelijk merkbare stijging in het aantal iconografische weergaves van gerimpelde hoofdkleden vanaf 1350. Vóór 1350 lijken de gerimpelde hoofdkleden vrij zeldzaam, in totaal komen slechts 13 voorbeelden van gerimpelde hoofdbedekking voor op een periode van 150 jaar. Wat eveneens opvalt is dat na ca. 1420, naast een ongeveer constant blijvend aantal van civiele afbeeldingen, er een sterke stijging is in de weergave van heiligen en Bijbelse figuren met gerimpelde hoofdbedekking. Daarnaast blijkt dat er vanaf 1460 voornamelijk heiligen afgebeeld worden met gerimpelde hoofdbedekking, en nauwelijks nog civiele personages.

Voor het iconografisch onderzoek werd uitgegaan van de 201 kunstwerken en archeologische objecten die opgenomen zijn in de catalogus in bijlage 1. Op 46 van deze bronnen staan civiele figuren afgebeeld, waarvan men aan de hand van historische of contextuele bronnen met redelijke zekerheid kan vaststellen om wie het gaat. In de meeste gevallen betreft het adellijke figuren die afgebeeld worden op hun grafmonument, op een portret, of als stichters op een paneel. Op 94 kunstwerken zien we heiligen en Bijbelse figuren afgebeeld. Deze groep figuren heb ik afgezonderd van de civiele figuren, omdat heiligen vaak in archaische of exotische kleding afgebeeld zijn. Wanneer we meer inzicht willen krijgen in het werkelijke gebruik van de gerimpelde hoofdbedekking tijdens de middeleeuwen is het dus zinvol deze groep af te zonderen. Daarnaast zijn er ook nog 63 kunstwerken waarvan we niet meer kunnen achterhalen of de afgebeelde figuren civiele personages of heiligen moeten voorstellen. Op twee schilderijen staan zowel civiele als Bijbelse figuren afgebeeld met een gerimpelde hoofddoek, waardoor we, als we bovenstaande cijfers optellen, op een totaal van 203 in plaats van 201 uitkomen.

Voor het historisch onderzoek werd uitgegaan van 10 bronnen die samen 25 verschillende vermeldingen maakten van gerimpelde hoofdbedekking. 4 van de vermeldingen betreffen adellijke figuren, de overige 21 ontstonden in een stedelijke burgerlijke context. De oudste vermelding die ik heb gevonden stamt uit het begin van de jaren 60' van de 14^e eeuw [**Citaat 1**]. Opvallend is een hoge concentratie aan historische bronnen tussen 1435 en 1450. Na 1500 verdwijnt het woord *ranse*, voor zover het voor dit onderzoek verzamelde bronnenmateriaal uitwijst (**Figuur 4**).

Kaart 1 Weergave van de frequentie waarmee de gerimpelde hoofdbedekking tussen 1200 en 1500 voorkwam in de diverse graafschappen en hertogdommen van de Lage Landen. (Kaart: Isis Sturtewagen & Bertus Brokamp)

In de Lage Landen zien we, binnen de bestudeerde periode 1200-1500, een concentratie van gerimpelde hoofdkleden in de iconografie en geschreven bronnen in de meest verstedelijkte gebieden, meerbepaald Vlaanderen, Brabant, Holland en het Nedersticht. We kunnen vaststellen dat er vooral bronnen beschikbaar zijn uit de belangrijkste steden – Brugge, Gent en Utrecht – binnen deze regio. In de meer perifere gebieden concentreert het

bronnenmateriaal zich eveneens in de steden. In het Oversticht zijn alle bronnen afkomstig uit de in de late Middeleeuwen belangrijke Hanzesteden Kampen, Zwolle en Deventer. In Henegouwen zijn de meeste van de gekende iconografische bronnen afkomstig uit Doornik, of de directe omgeving van deze stad. Deze concentratie in stedelijke centra kan mogelijk verklaard worden door de kunstproductie zelf. Het is voor de hand liggend dat er een grotere productie van kunst geweest zal zijn op plaatsen waar er een grote afzetmarkt was. Los van de kunstproductie zijn de steden, samen met de hoven natuurlijk de plaatsen bij uitstek voor de ontwikkeling en uitwisseling van mode.

Waar het fenomeen van de gekroezelde hoofddoeken precies vandaan komt, en hoe het in de Lage Landen terecht kwam, is niet eenduidig te verklaren. In wat hierna volgt zal gepoogd worden meer licht te werpen op bovenstaande vaststellingen met betrekking tot de oorsprong van deze hoofdbedekking, de evolutie ervan in de Lage Landen en binnen een ruimere internationale context.

2.1. Hoofdbedekking en ruches voor 1350

Rond 400 heeft Hieronymus van Stridon het in zijn brief naar Furia over '*crispantes mitras*' of gekroezelde mitras, die door een vrome vrouw niet gedragen mogen worden. Hoe deze mitras eruit zagen is niet duidelijk (vriendelijke mededeling van Mechtild Müller).

De technieken om hoofdbedekking te rimpelen en plooiën waren eveneens gekend in de 9^e eeuw in het Frankische Rijk. Amalarius van Metz (ca. 775 - ca. †850), bisschop van Trier, vaardigde toen een regel uit die nonnen moest afhouden van de luxe van gefronste hoofdkleden. Hoe deze hoofdkleden er precies hebben uitgezien is niet uit de tekst af te leiden, maar het zal vermoedelijk gegaan hebben om een hoofddoek met een fijn gefronst randje eraan (Dahl: 2006a, p. 6).

De oudste onomstootbare iconografische bewijzen voor gerimpelde hoofdbedekkingen in Christelijk Europa stammen uit de 11^e, 12^e en 13^e eeuw en zijn afkomstig uit Spanje. In deze periode droegen de adellijke dames van Castilië en León hoofddoeken met plooitjes en fronsjes (Anderson: 1942, p. 51), vermoedelijk naar het voorbeeld van de Moorse vrouwen die op dat moment in het zuiden van het Iberisch schiereiland woonden (Anderson: 1942, p. 59). Vier subtypes kunnen onderscheiden worden in de Spaanse gerimpelde hoofdbedekkingen. Het eerste type is een muts- of kapvormig hoofddeksel, met plooitjes langs de gezichtsopening. Over de muts met ruches heen werd vaak een hoedje gedragen. De

oudste voorbeelden van dit type stammen uit de late 11^e en de vroege 12^e eeuw (Anderson: 1942, pp. 51-52). **(Afb. 1)** Een tweede soort hoofdbedekking met ruches is een rond hoedje dat over het volledige oppervlak met stroken gerimpeld textiel bedekt is. Dit type lijkt zich vooral beperkt te hebben tot de streek van León, en was daar populair tijdens het tweede en derde kwart van de 13^e eeuw (Anderson: 1942, pp. 54-59). De derde variant bestond uit een afgeplatte conische hoed van variërende hoogte (*toque*) waar smalle stroken gefronst textiel om heen gewikkeld waren. Deze hoed werd meestal op het hoofd bevestigd via een band die onder de kin liep en soms ook delen van het gezicht bedekte (Anderson: 1942, pp. 60-69). **(Afb. 2)** Het vierde type bestaat uit een hoge hoed met een puntige uitstulping bovenop. Deze hoeden waren meestal slechts gedeeltelijk met gefronst textiel opgesmukt. Ze werden vaak gedragen in combinatie met sluiers of stroken textiel die delen van het gezicht bedekten (Anderson: 1942, pp. 69-73).

Ook de cisterciënzerinnen uit een klein klooster in Cañas, gelegen in Noord Spanje, droegen in de tweede helft van de 13^e eeuw gefronste hoofdbedekking (Madou: 2006, p. 2, pp. 8-9). De hoofddoeken van de zusters staan afgebeeld op de graftombe (vermoedelijk gemaakt tussen 1270-1280) van Doña Maria Urraca López de Haro. De afgebeelde hoofdbedekking van de pleuranten op de tombe bestaat meestal uit verscheidene lagen halfcirkelvormige witte hoofddoeken met een enkele laag plooitjes langs de randen die boven op elkaar liggen, met daarover heen een zwart doek, al dan niet met plooitjes langs de rand (Madou: 2006, pp. 8-9).

(Afb. 3)

De gefronste hoofddoeken lijken in Spanje te verdwijnen aan het einde van de 13^e en het begin van de 14^e eeuw.

De meer noordelijk gesitueerde voorloper van de gefronste hoofddoeken kan men vinden in een hoofdbedekking die sterk verwant is aan de Spaanse *toque's*.⁷ In het Frans spreekt men van *touret* en *barbette* of *gorgerette*, in het Duits van *Gebende*.⁸ Deze hoofdbedekking bestaat uit twee delen: een linnen band die vertikaal om het hoofd wordt gespeld (de *barbette*), met een gesteven linnen 'kroontje' dat op het hoofd staat (de *touret*). Vaak zien we dat deze 'kroontjes' aan de bovenrand plooitjes of golvende fronsjes vertonen (Dahl: 2006b, p. 16; Enlart: 1916, pp. 181-182; Newton & Giza: 1983, p. 141 en Thienen: 1967, p. 15). De

⁷ Mogelijk werd de *toque* of *touret* vanuit Frankrijk in Spanje binnengebracht. De Spaanse handwerkers zouden in plaats van de gefronste bovenrand die in Frankrijk gebruikelijk was de hele *toque* bedekken met strookjes *ruche* (Anderson: 1942: p. 56, pp. 60-61).

⁸ Over de middeleeuwse benamingen van dit hoofddekseel heb ik geen informatie kunnen vinden.

gewone *touret-gorgerette* komt vanaf de 12^e eeuw voor, maar de variant met plooijs en randjes zien we in de iconografische bronnen pas opkomen vanaf het begin van de 13^e eeuw in Frankrijk, van waaruit het zich verspreidde over heel West-Europa (Anderson: 1942, pp. 59-60 en Dahl: 2006b p. 16-17).

Afb. 1 Kapje met gerimpelde rand. Vroege 12^e eeuw. Kerk van San Vicente, Avila (Anderson: 1942, p. 55)

Afb. 2 Hoge *toque* met gerimpelde kinband. Late 13^e eeuw. Klooster van de Kathedraal, Burgos (Anderson: 1942, p. 50)

Afb. 3 Grafmonument van Doña Maria Urraca López de Haro. 2^e helft 14^e eeuw. Cisterciënzerinnenklooster, Cañas (Madou: 2006, p. 9)

Afb. 4 Geplooid *touret* met kinband. 1205-1215. Kathedraal, Chartres, (Anderson: 1942, p. 61)

Afb. 5 Fol. 76v uit de Codex Manesse. Vroege 14e eeuw. (Walter: 2001, p. 68)

Afb. 6 Lid van de Heriz familie. Ca. 1300-1310. St. Lawrence, Gonalston, Nottinghamshire (Scott: 1986, p. 20)

Eén van de oudste voorbeelden van een *touret-gorgerette* is te zien op de centrale toegangspoort aan de zuidelijke façade van de Kathedraal van Chartres. Een vrouw draagt er

een fijn geplooide *touret*. De plooiën bedekken bijna de gehele hoogte van de *touret*. Daaronder zit een vrij smalle *gorgerette* om haar hoofd gespeld. Haar haar is opgestoken of gevlochten. Dit portaal dateert uit ca. 1205-1215 (Anderson: 1942, p. 61). (Afb. 4)

Ook uit de eerste helft van de 13^e eeuw dateert een console uit de kerk van Bougival, een plaatsje vlakbij Parijs (Enlart: 1916, pp. 181-182). Hierop zien we een vrouwenkopje met een *touret* die lijkt te bestaan uit een langwerpige geplooid band waarvan de uiteinden met een speld zijn vastgezet, opdat een 'kroontje' verkregen wordt.

De Codex Manesse (Universitätsbibliothek, Heidelberg, Cod. Pal. germ. 848), een manuscript dat vermoedelijk in Zürich tot stand kwam aan het begin van de 14e eeuw (Walter: 2001, pp. IX-XV), bevat verschillende afbeeldingen van de *touret-gorgerette* met ruches. In het manuscript zijn in totaal 119 vrouwen afgebeeld. Daarvan dragen er 48 een *touret-gorgerette*.

Afb. 7 Graf van Mélisinde de Hierges. Ca. 1235. Eglise Notre Dame, Namêche (Ceulemans: 2009) [Cat. nr. 4]

Afb. 8 Margareta van Brabant. Ca. 1240. Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk, Roermond (Bracht: 2008) [Cat. nr. 5]

Afb. 9 Machteld van Boulogne. Ca. 1260. Sint-Pieterskerk, Leuven (Ceulemans: 2009) [Cat. nr. 6]

Van deze 48 zijn er 43 met een gekroezelde *touret-gorgerette* (onder meer op fol. 17r, 24r, 32v, 52r en 64r). In tegenstelling tot de hierboven besproken *touret-gorgerette* zijn de *tourets* in de Manesse Codex niet over de hele hoogte geplooid. Het lijkt eerder alsof aan de bovenzijde van een glad gesteven linnen kroontje een gefronste rand is bevestigd (Afb. 5). Enkele malen zien we ook dat boven de *touret-gorgerette* een schouderlange hoofddoek gedragen werd (bijvoorbeeld op fol. 271r). (vgl. Afb. 6)

Ook in Engeland werd de *touret-gorgerette* gedragen. Uit ca. 1300-1310 is een grafmonument in steen bewaard van een vrouw uit de Heriz familie (Scott: 1986, pp. 20-21). Het bevindt

zich in de kerk van St. Lawrence in Gonalston, Nottinghamshire (Scott: 1986, p. 5). Deze vrouw draagt niet alleen een *touret* met fijne plooitjes, maar ook de *gorgerette* heeft een gefronste rand. **(Afb. 6)**

In België en Nederland zijn eveneens afbeeldingen van geplooid *touret-gorgerette* bewaard gebleven. Het oudste voorbeeld dat ik heb kunnen vinden is het grafmonument van Mélisinde de Hierges (ca. 1235) in de Notre-Dame te Namêche [**Cat. nr. 4**], een plaatsje vlakbij Namen (Ceulemans: 2009). Relatief snel na het ontstaan in Spanje en Frankrijk had dit soort hoofdbedekking zich reeds een weg gebaand naar midden België. **(Afb. 7)**

Een weinig later, ca. 1240, werd een grafmonument opgericht voor graaf Gerhard IV (†1229) en zijn vrouw Margareta van Brabant (†1231) in de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk te Roermond [**Cat. nr. 5**] (Bracht: 2008). Op dit grafmonument is Margareta afgebeeld met een *touret-gorgerette* die zeer gelijkaardig is aan deze van Mélisinde de Hierges. Margareta draagt haar haar bijeengehouden in een haarnet. **(Afb. 8)**

In de Sint-Pieterskerk in Leuven bevindt zich vandaag nog het graf (ca. 1260) van hertogin Machteld van Boulogne (†1211) en haar dochter Maria van Brabant (†1260) [**Cat. nr. 6**] (Dekenaat Leuven: 2009). Machteld is rijkelijk gekleed in een lange jurk en een mantel. Aan de hals van de jurk draagt ze een ruitvormig juweel. Haar haar zit bijeen in een fijn haarnet. Daarboven draagt ze een *gorgerette* en een *touret*. **(Afb. 9)**

In de Sint-Michielskerk in Gent is een console bewaard van een vrouwenkopje met een *touret-gorgerette*. Zij draagt een *touret* met veel bredere plooien dan de hierboven vernoemde voorbeelden [**Cat. nr. 1**].

Gedurende het einde van de 13^e eeuw en het begin van de 14^e eeuw verschijnt de halfcirkelvormige hoofddoek met plooitjes langs de rand in de contemporaine kunst in andere delen van Europa tot in Noorwegen toe. Deze werd reeds in de tweede helft van de 13^e eeuw door de Spaanse cisterciënzerinnen gedragen werd,

Een vroeg voorbeeld hiervan is een houten Mariabeeld uit Noord Tirol (Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg, Inv. PI.O. 2066), gemaakt rond 1290, dat opvalt door de grote M-vormige plooien. **(Afb. 10)**

Een tiental jaar jonger is het grafmonument van gravin Agnes von Württemberg († 1265), dat rond 1300 gemaakt werd en in de kloosterkerk van Stuttgart werd geplaatst. Een gipsen afgietsel van het origineel uit zandsteen bevindt zich nu in het Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg (Inv. Gd. 242). De gravin draagt een hoofddoek die aan de hele rand, zowel

langs het gezicht als op de schouders, van fronsjes voorzien lijkt. Boven op haar hoofd ligt een plat 'kussen' met een honingraatmotief. Mogelijk is dit 'kussen' ook vervaardigd uit lagen stof die in een ruitvormig patroon aan elkaar genaaid zijn.⁹ (Afb. 11)

Afb. 10 Mariabeeld, Inv. PI.O. 2066. Ca. 1290. Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 11 Agnes von Württemberg, Inv. Gd. 242. Ca. 1300. Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 12 Vrouw uit het Gobard geslacht. 1325-1350. Kerk van St. Andrew, Rippingdale, Lincolnshire (Scott: 1986, p. 23)

In de hierboven reeds vernoemde Codex Manesse zijn vier vrouwen afgebeeld met een gekroezelde hoofddoek. De ruche is soms goudkleurig afgebeeld (bijvoorbeeld fol. 13r. en fol. 98r.), in de andere gevallen is hij gewoon wit (fol. 399r.).

In het Germanisches Nationalmuseum in Neurenberg bevinden zich twee vrouwelijke reliekbustes uit ca. 1325 die hoofddoeken met een bescheiden gefronst randje dragen. Bij één van beide reliekbustes is ook de hals bedekt met een sluier die aan de onderzijde een gefronste rand heeft. (Dahl: 2006a, p. 16).

Ook in Engeland komen in deze periode hoofddoeken met fijne gefronste randjes voor. Een voorbeeld is te zien op het grafmonument van een onbekende vrouw uit het Gobard geslacht uit 1325-1330, kerk van St. Andrew, Rippingdale, Lincolnshire (Scott: 1986, p. 5 en p. 23). (Afb. 12)

Geschreven bronnen getuigen eveneens van het gebruik van gefronste hoofdkleden aan het begin van de 14e eeuw. Het kledingstatuut uit 1312 in het Bürgerbuch uit Hannover, waarin

⁹ De gelijkenis van deze hoofdbedekking met wat ik in mijn typologie in hoofdstuk 5 als de 'platte *ranse*' benoem is opmerkelijk. Voor een interpretatie van de constructie van dit type ruches cfr. hoofdstuk 4 § 4.5.3.

het vrouwen verboden wordt om gekroezelde zijden hoofdkleden te dragen, werd reeds aangehaald in hoofdstuk 1. Van iets later datum is een verordening uit Göttingen uit 1340 die eveneens het dragen van gekroezelde hoofddoeken verbiedt¹⁰.

Het oudste gekende voorbeeld van een gefronste wimpel of hoofdkleed uit de Lage Landen zien we op een kraagsteen in de Sint Eligiuskerk in Eine [Cat. nr. 3]. De vrouw draagt op haar voorhoofd een maanvormig lapje stof met zeer fijne plooitjes langs de rand, met daarover heen een halfcirkelvormige hoofddoek. De kraagsteen dateert uit de 13^e eeuw (Devos: 1993, p. 39).

Afb. 13 Reliëkschrijn van Sint Gertrudis. 1298. St.-Gertrudis Collegiale kerk, Nijvel (Donnay-Rockmans & Hargot: 1997, p. 8, planche 2) [Cat. nr. 13]

Afb. 14 Beeld van een kloosterlinge of heilige, Inv. nr. 1003. 1275-1300. Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (Foto van de auteur) [Cat. nr. 12]

Afb. 15 Loodtinnen insigne. 1250-1350. Kunsthandel D. Meyer, Amsterdam (Beuningen, Koldewey & Kicken: 2001, p. 334, Afb. 1434) [Cat. nr. 9]

Een ander voorbeeld is te zien op het reliëkschrijn van Sint Gertrudis in de schatkamer van de St.-Gertrudis Collegiale kerk te Nijvel [Cat. nr. 13]. Het schrijn werd voltooid in 1298. Ze is rondom omgeven met kleine heiligenbeeldjes en Bijbelfiguren die in nissen zijn geplaatst. Sint Gertrudis zelf is iets groter afgebeeld dan de andere figuren en draagt een staf in haar rechter- en een boek in haar linkerhand. Ze draagt meerdere hoofdkleden boven elkaar, waarvan er één haar hals bedekt. De bovenste van deze hoofddoeken heeft langs de rand kleine fronsjes. Hij is gemaakt uit fijn bladmetaal dat los zit van het beeld, en dus op- en

¹⁰ “Vortme se en schulen ouch nicht me draghen wompelen noch duke de da sin ghestripet mit golde eder mit silvere unde ungheruset” (Dahl: 2006b, p. 7).

afgezet kan worden (Donnay-Rockmans & Hargot: 1997, pp. 5-9; Wuillaume: 1992, p. 40). **(Afb. 13)** In de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel bevindt zich een beeld (inv. 1003), uit het laatste kwart van de 13^e eeuw en afkomstig uit het Maasland, van een kloosterlinge of heilige met gefronste hoofdbedekking [**Cat. nr. 12**]. In dit geval is de onderzijde van haar halsdoek gefronst. **(Afb. 14)**

Ook op enkele tinnen insignes met een afbeelding van Maria en Jezus zien we een sluier met plooitjes langs de rand [**Cat. nrs. 7-11**]. De insignes dateren uit de periode 1250-1350 (Beuningen, Koldewij & Kicken: 2001, pp. 334-345). **(Afb. 15)**

Uit de Lage Landen zijn, zoals reeds gezegd aan het begin van dit hoofdstuk, uit de periode voor 1350 in totaal 13 iconografische voorbeelden gekend (cfr. **Figuur 1**). In 8 hiervan zien we een halfcirkelvormig of rechthoekig hoofdkleed met gerimpelde rand, 4 tonen een *touret-gorgerette* met gerimpelde rand, 1 toont een voorbeeld van een wimpel (halsdoek) met gerimpelde rand. Uit onze streken zijn uit deze periode geen geschreven bronnen die melding maken van gerimpelde hoofdbedekking overgeleverd.

Ten zuiden van de Alpen en in de landen rond de Middellandse Zee (met uitzondering van Spanje, zoals eerder besproken) treffen we voor 1350 nauwelijks tot geen gefronste hoofddoeken aan.

2.2. De *Kruseler* na 1350

In de loop van de eerste helft van de 14e eeuw, en voornamelijk vanaf 1340, is op de hiervoor besproken eenvoudige hoofddoeken met een fijne gerimpelde rand een variatie ontstaan. In iconografische en geschreven bronnen zien we in die periode voor het eerst ook halfcirkelvormige of rechthoekige hoofddoeken met langs de rand niet één laag plooitjes, maar meerdere gefronste lagen op elkaar (Dahl: 2006b, p. 17).

Hierna volgt een uiteenzetting van de gangbare verklaring voor ontwikkeling en verspreiding van dit fenomeen. Daarna volgt een kort overzicht van de recenter vrijgekomen informatie. Aan de hand daarvan zal ik trachten een aanvulling te geven op de oudere theorieën.

Aanvankelijk werd deze ontwikkeling gezien als een uitgesproken Duits fenomeen. Otilie Rady ondersteunt dit standpunt echter alleen met de studie van E. Roehl uit 1895 waaruit blijkt dat gefronste hoofddoeken niet afgebeeld zijn op Franse zegels (Rady: 1923-1925, p. 132). Het is echter nogal kort door de bocht om enkel naar één iconografische bron te kijken

en enkel met Frankrijk rekening te houden. In dezelfde publicatie erkent Anne Liebreich wel dat de *Kruseler* ook in Engeland voorkwam en toont hiermee aan dat het standpunt van Roehl en Rady niet langer houdbaar is (Liebreich: 1923-1925, p. 219). Uit recentere studies is gebleken dat ook vele voorbeelden gekend zijn uit het Heilige Roomse Rijk, Bohemen, Polen, Hongarije, Denemarken en de Lage Landen (Dahl: 2006b, p. 17; Grönke & Weinlich: 1998, p. 31; Tilghman: 2005, p.161-166).

Kaart 2 De verspreiding van de *Kruseler* zoals beschreven door A. Liebreich in Liebreich: 1923-1925, pp. 218-223. (Kaart: Isis Sturtewagen)

Kaart 3 Het verspreidingsgebied van de *Kruseler* tussen ca. 1340-1400 op basis van recent onderzoek van diverse auteurs. (Kaart: Isis Sturtewagen)

Veelal wordt de ontwikkeling naar meerlagige *ransen* gezien als een fenomeen dat zich geografisch en chronologisch vanuit één kerngebied, zijnde Duitsland en Bohemen, verspreidde. Zowel Liebreich in 1923 als E. Grönke en E. Weinlich vermoeden in hun publicatie uit 1998 dat de *Kruseler* voor het eerst in Oost Duitsland en in de Boheems-Silezische regio werd gedragen omdat hij daar ook voor het eerst gezien kan worden op een Silezisch vorstinnenzegel uit 1342 (Liebreich: 1923-1925, p. 219; Grönke & Weinlich: 1998, p. 29).¹¹ Liebreich impliceert in haar betoog een verspreiding van de *Kruseler* in golven van oost naar west. Vanaf het einde van de jaren '50 van de 14^e eeuw zou hij zich over heel Duitsland hebben verspreid¹². Tegen 1370 zou hij Engeland bereikt hebben, waar hij een

¹¹ Ongeveer gelijktijdig met het Silezische voorbeeld ontstond in Praag het manuscript de Velislav Biblia Picta, de Bijbel van Velislav. Hierin zijn verscheidene vormen van gefronste hoofddoeken afgebeeld (Liebreich: 1923-1925, p. 219; Šroňková: 1955, pp. 35 en 40).

¹² In het noordoostelijke portaal van de Heiligkreuzkerk in Schwäbisch Gmünd bevindt zich een heiligenbeeld met een gerimpelde hoofddoek dat rond 1350 werd gemaakt (Grönke & Weinlich: 1998, p. 22). Op het timpaan

grote populariteit kende. In de Lage Landen en Frankrijk zou hij zich echter niet blijvend hebben kunnen vestigen (Liebreich: 1923-1925, pp. 219 en 222-223). **(Kaart 2)**

Afb. 16 Maria, ca. 1300, afkomstig uit Regensburg, Bayerisches Nationalmuseum, Inv. nr. 14/134 (Foto: Isis Sturtewagen)

Het oudste mij bekende voorbeeld van een hoofddoek met meerdere lagen ruches ten noorden van de Pyreneeën bevindt zich in het Bayerisches Nationalmuseum te München, is afkomstig uit Regensburg en dateert reeds uit ca. 1300 (inv. nr. 14/134). Dit beeld is dus ongeveer veertig jaar eerder ontstaan dan het vorstinnenzegel uit Silezië uit 1342. Het Mariabeeld uit München, blijkbaar aan Liebreich niet bekend, is wel opgenomen in de publicatie van Grönke en Weinlich, maar zij herkennen deze hoofddoek, voor redenen die mij niet duidelijk zijn, blijkbaar niet als *Kruseler*. Wellicht vonden zij de dikte van de gefronste rand te klein om als *Kruseler* te kunnen gelden. **(Afb. 16)**

Afb. 17 Fol. 177v. uit Ms. Français 1584. 1372-1377. Bibliothèque Nationale de France, Parijs (Bibliothèque Nationale de France: 2009)

Afb. 18 Buste van Isabella van Beieren. 1391. Abdijkerk van Saint Denis (Piton: 1926, p. 62)

Afb. 19 Fol. 6v. uit Tacuinum sanitatis (Ms. nouv. acq. lat. 1673). 1390-1400. Bibliothèque Nationale de France, Parijs. (Bibliothèque Nationale de France: 2009)

in het westelijke noordportaal uit 1356 van het Münster te Ulm zien we een Mariabeeld met een gekroezeld hoofdkleed (Liebreich: 1925, p. 219).

Recent onderzoek heeft ook uitgewezen dat het verspreidingsgebied van de *Kruseler* een stuk groter was dan Liebreich aanvankelijk dacht. **(Kaart 3)**

In noordelijke richting verspreidde hij zich tot in Denemarken (Newton: 1999, p. 99) en zelfs Zweden. Uit Zweden is een houten Mariabeeld uit Älgå bewaard met een gerimpelde hoofddoek, dat dateert uit de 2^e helft van de 14^e eeuw.

In zuidelijke richting treffen we hem ook aan in Noord Frankrijk en Noord Italië. Voorbeelden uit deze streken zijn weliswaar schaars, maar kunnen niet ontkend worden. Volgens Grönke & Weinlich zou rond 1365 de vrouw van Karel IV deze hoofddracht aan het Franse hof hebben ingevoerd (Grönke & Weinlich: 1998, p. 29). Een iconografische aanwijzing voor de *Kruseler* in Frankrijk is het manuscript met de verzamelde werken van de dichter Guillaume de Machaut (Français 1584, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Division occidentale), gemaakt in Reims tussen 1372-1377. Op folio's 91v., 175v., 177v., 248r., 259v. staan gefronste hoofdkleden afgebeeld (Bibliothèque Nationale de France: 2009). **(Afb. 17)** Daarnaast zijn ook enkele beelden bekend van hoofdkleden met eenvoudigere gefronste hoofdkleden, o.a. de buste van Isabella van Beieren in de abdijkerk van Saint-Denis uit 1391 (Piton: 1926, p. 62; Tilghman: 2005, p. 160) en een buste afkomstig uit het hospitaal van Tonerre, gemaakt in 1451 (Piton: 1926, p. 80). **(Afb. 18)** Zoals gezegd is deze hoofddracht bezuiden de Alpen zeldzaam. Liebreich plaatste in 1923-1925 de tombe van Lodewijk van Male in Rijsel, en zag dit graf als een zeldzame aanwijzing voor gerimpelde hoofdbedekking in Frankrijk. Het origineel van deze tombe bevond zich oorspronkelijk echter in Kortrijk **[Cat. nr. 50]**.¹³

In *Tacuinum sanitatis*, een manuscript dat dateert van omstreeks 1390-1400 en afkomstig is uit Lombardije (Bibliothèque Nationale de France, Parijs. ms. nouv. acq. lat. 1673, fol. 6v.), staat een vrouw afgebeeld met een volumineuze gefronste hoofddoek, die in de vorm van een omgekeerde U om het hoofd gedrapeerd is. Op laat 14e en 15e eeuwse Italiaanse schilderijen zien we ook wel eens transparante sluiers met zeer fijne geplooid randjes. Deze komen echter vooral voor bij Madonna's (Beck: 1999, pp. 194-195, p. 199, p. 262-263, p. 304-305). **(Afb. 19)**

In Spanje zijn er voor zover mij bekend geen 14^e eeuwse opvolgers voor de reeds besproken 12^e en 13^e eeuwse gerimpelde hoofdbedekkingen. De oorzaak van het verdwijnen van de gerimpelde hoofdkleden aldaar werd nog niet bestudeerd.

¹³ Verderop in dit hoofdstuk wordt dit grafmonument ook besproken in het licht van het historiserend gebruik van de gerimpelde hoofddoek in de 15^e eeuwse kunst.

Ook in Hongarije en Slowakije¹⁴ lijken zowel meerlagige als eenvoudige gefronste hoofdkleden in trek geweest te zijn, voornamelijk vanaf het einde van de jaren '70 (Newton: 1999, p. 96; Takács: 2006, pp. 114, 230, 569 en 574-586).

In Engeland zijn nu, in tegenstelling tot wat Liebreich dacht, voorbeelden bekend van vóór ca. 1370. Vanaf ca. 1350 zien we de *Kruseler* in Engeland zijn intrede doen en vooral vanaf 1360 lijkt hij een stijgende populariteit te kennen (Scott: 1986, p. 38; Tilghman: 2005, p. 158).

Uit mijn eigen onderzoek naar gerimpelde doeken in de Lage Landen is gebleken dat uit deze regio de oudste voorbeelden van hoofddoeken met meerdere laagjes ruche dateren uit het midden van de 14e eeuw. Ze staan het eerst afgebeeld op fol. 11v. en fol. 115v. in MS. 9217 in de Koninklijke Bibliotheek van België. Dit manuscript werd gemaakt kort na 1350 (Delaissé: 1958, pp. 66-69; Fliegel & Jugie: 2004, pp. 53-55; Newton: 1999: pp. 97-98). (Afb. 20)

Afb. 20 Fol. 115v. uit het Missaal van Lodewijk van Male (Ms. 9217). Ca. 1350-1365. Koninklijke Bibliotheek, Brussel (Newton: 1999, p. 98) [Cat. nr. 17]

Afb. 21 Fol. 62r. uit het Brevarium van Lodewijk van Male (Ms. 9427). Ca. 1363-1366. Koninklijke Bibliotheek, Brussel (Rynck: 2002, p. 250) [Cat. nr. 44]

Afb. 22 Fol. 27v. uit een Missaal (MMW. 10 A 14). 1366. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (Rudy & Van der Vlist: 2008) [Cat. nr. 45]

Een tweede manuscript, dat vermoedelijk net als het vorige gemaakt werd in opdracht van Lodewijk van Male, toont eveneens een afbeelding van een gefronste hoofddoek. Het manuscript werd gemaakt ca. 1363-1366 en bevindt zich nu in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel (Rynck: 2002, pp. 250-251). Op fol. 62v. staan Lodewijk en

¹⁴ Ca. 1400 omvatte Hongarije ook het huidige Slowakije.

zijn vrouw afgebeeld in de marge-illustraties van de pagina. Zij draagt een opmerkelijke O-vormige hoofddoek met een dikke rand fronsjes rondom het gezicht¹⁵. (Afb. 21)

De Koninklijke Bibliotheek van Den Haag bevat een missaal (Den Haag, MMW, 10 A 14) met drie afbeeldingen (op fol. 27v., 139r., 143v.) van gefronste hoofddoeken. De drie miniaturen tonen verschillen in de hoeveelheid laagjes ruche die werden gebruikt, en in de vorm van de fronsjes. Het is geschreven vanaf ca. 1350 en voltooid en geïllumineerd in 1366 in het Maasland.¹⁶ (Afb. 22)

Liebreichs visie op de verspreiding van de *Kruseler* moet dus wellicht enigszins genuanceerd worden. De eerste evolutie van hoofddoeken met een enkel gefronst randje naar complexere constructies met meerdere lagen gekroezelde stroken stof in diverse vormen in Oost Duitsland, Bohemen en Silezië wordt door recent onderzoek niet tegengesproken. De reis die de *Kruseler* vanuit dat ontstaanscentrum aflegde, lijkt echter veel sneller gebeurd te zijn dan Liebreich laat uitschijnen. Op nauwelijks vijftien jaar tijd zien we deze hoofdbedekking reeds in de Lage Landen en Engeland opduiken, iets later ook in Scandinavië.

Vanuit het perspectief van de algemene ontwikkeling van de mode na ca. 1350 gezien is dit niet vreemd. In de periode na de crisis in het begin van de 14^e eeuw en vooral na de grote pest (1348-1350), ontstond bij de overlevenden een zekere euforie en nieuwe levenslust. De rijke burgerij oriënteerde zich qua levensstijl op de adel, waarbij de hofmode ook in deze klasse geïncorporeerd werd (Grönke & Weinlich: 1998, p. 26). Vanaf ca. 1340 kwam er een steeds grotere aandacht voor de vorm van het menselijk lichaam en de benadrukking hiervan in de kleding. Dit uitte zich onder meer in de steeds korter wordende mannenkleding, de steeds meer nauwsluitende kleding bij zowel mannen als vrouwen en de diepere halsuitsnijdingen bij de vrouwen die vaak zelfs de schouders onbedekt lieten (Newton: 1999, p. 2-5). De stijgende extravagantie in de gefronste hoofddoeken past perfect in dit plaatje.

Het lijkt waarschijnlijk dat de adel en hun entourage (denk bijvoorbeeld aan hofschilders- en kunstenaars), handel en diplomatieke contacten een belangrijke rol hebben gespeeld in de verspreiding van mode, zo ook in de verspreiding van de *Kruseler*. Een ontstaan in Silezische en Boheemse adellijke kringen en een snelle groeiende populariteit van de *ransen* aan de hoven van de Duitse, Vlaamse en Engelse adel wijzen in elk geval in deze richting. Eens een

¹⁵ Voor meer informatie over de O-vormige *ransen* leest u de betreffende paragraaf in bijlage 1.

¹⁶ Op het laatste blad van dit manuscript verklaart Laurentius de Antwerpia, priester te Gent, zijn werk te hebben afgerond in 1366. De miniaturen in het handschrift zijn echter duidelijk van verschillende handen, en er zijn zichtbaar latere aanpassingen aan de illustraties gebeurt. Het is dus niet duidelijk of Laurentius de meester was van de werkplaats waar het handschrift werd gemaakt of dat hij enkel voor de latere omwerkingen verantwoordelijk was (Delaissé: 1958, p. 69).

nieuwe mode gevestigd was bij de lokale adel, zal deze ook snel overgenomen geweest zijn door de rijke burgerij.¹⁷

Om de verspreiding van deze extravagante hoofdbedekking in detail te doorgronden, zou internationaal intensief onderzoek uitgevoerd moeten worden naar de gefronste hoofddoeken. Het geografisch in kaart brengen van iconografische bronnen met een vrij nauwkeurige datering zou hierbij nieuwe inzichten kunnen bieden.

2.3. Variëteit en regionaliteit

Afb. 23 Heer John Cassy en zijn vrouw Alice Giffard. Ca. 1390-1400. Church of St. Mary, Deerhurst (Scott: 1986, p. 48)

Afb. 24 Vrouwenkopje. 2e helft 14e eeuw. St. Mary Church, Bury St. Edmunds (Newton: 1999, p. 96)

Afb. 25 Console met vrouwenkopje. 1351-1400. Kerk Sint-Sulpitius en Dionysius, Diest (Ceulemans: 2009) [Cat. nr. 40]

Reeds in de vroege fase van de gerimpelde hoofdbedekking is een grote variëteit waar te nemen. Dit geldt niet alleen voor de Nederlanden, maar ook voor alle andere gebieden waar deze hoofdbedekking populair was.

In de eerste helft van de 14^e eeuw zien we over heel het verspreidingsgebied aanvankelijk vooral variaties van het enkelvoudig gelaagde type¹⁸ (Afb. 10-Afb. 15, Afb. 18), en vanaf ca. 1340 kent het meervoudig gelaagde type¹⁹ een zeer sterke opkomst, aanvankelijk vooral in Oost-Europa (Afb. 17, Afb. 19, Afb. 22). Vanaf de jaren '60 groeit de variëteit en regionale diversiteit van de gerimpelde hoofdkleden.

¹⁷ Dit vermoeden wordt bevestigd door de statistische benadering van het bronnenmateriaal zoals uitgewerkt in hoofdstuk 3 § 3.1.

¹⁸ Cfr. hoofdstuk 5 type U1a.

¹⁹ Cfr. hoofdstuk 5 type U1b.

Vanaf ca. 1365 zien we in Engeland een groeiende tendens naar zeer korte *ransen*. De gerimpelde rand komt hier vaak nauwelijks tot aan de jukbeenderen (**Afb. 23 en Afb. 24**). De hoofddoeken waarbij de gerimpelde rand tot aan de schouders reikt komt ook nog steeds voor. Daarnaast zien we ook steeds vaker dat de *ranse* hoekiger wordt in vooraanzicht (**Afb. 24**). Deze evolutie uit zich ook in de Nederlanden, en vooral in de zuidelijke gebieden ervan (**Afb. 25-Afb. 27**).

Eveneens een typisch element voor de Nederlanden zijn in de jaren '60 en '70 korte vlechtjes die van de slapen naar de wangen langs het gelaat naar beneden hangen (**Afb. 20-Afb. 22**). Deze vlechtjes in combinatie met gerimpelde hoofdbedekking ziet men vrijwel nergens anders in Europa. Vanaf het einde van de jaren '70 evolueren deze korte vlechtjes naar kleine knotjes die boven op het hoofd vastgemaakt worden (**Afb. 26 en Afb. 27**). In de 2^e helft van de 14^e eeuw ontstaat in Vlaanderen ook een type gerimpeld hoofdkleed dat zich zeer specifiek beperkt tot deze regio: de O-vormige *ranse* (**Afb. 21 en Afb. 26**).²⁰

Afb. 26 Console, Inv. nr. VI.O.434. Ca. 1380-1420. Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge (Ceulemans: 2009) [Cat. Nr. 60]

Afb. 27 Graf van Beatrijs de Tollenaere. Ca. 1375-1380. St. Martinuskerk, Koolskamp [Cat. nr. 52] (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 28 Popje in pijpenaarde. Late 14e eeuw. Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg (Liebreich: 1923-1925, Tafel XII)

De Noordelijke Nederlanden lijken meer overeenkomsten te vertonen met de ontwikkelingen in Duitsland. Daar blijft vooral de afgeronde U-vorm in trek, met kleine variaties in onder meer de dikte van de gerimpelde rand, het soort fronsjes of toevoeging van vlechten.

²⁰ Cfr. Type O1-3 in hoofdstuk 5.

Een specifieke Duitse variant van de traditionele U-vorm is de zogenaamde 'Risenkruseler' (Rady: 1923-1925, p. 134). Hierbij wordt de U-vorm gecombineerd met een wimpel die de hals bedekt. Deze is onderaan afgezet met een dikke gerimpelde rand (**Afb. 28 en Afb. 102**). In onze streken zijn enkel voorbeelden gekend van wimpels zonder ruches of met slechts één of twee laagjes fijne fronsjes (**Afb. 14 en Afb. 37**).

Bovenstaande regionale verschillen zijn slechts de meest opvallende, er zullen bij verdere studie van iconografische bronnen uit het hele verspreidingsgebied van de gerimpelde hoofddoeken ongetwijfeld nog meer specifiek regionale variaties herkend kunnen worden.

Afb. 29 Heilige Elisabeth en Joris (detail), ca. 1470, Bayerisches Nationalmuseum, München (Inv. nr. MA 2852) (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 30 Scenes uit het leven van Maria (detail), de meester van de Akense Mariapanelen, ca. 1485, Dommuseum, Aken (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 31 Gerechtigheidsstaferelen van keizer Otto III (detail van linkerluik), ca. 1460, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel (Frère: 2001, p. 94)

2.4. Het hoogtepunt voorbij?

Zoals reeds gezegd in de inleiding van dit hoofdstuk, wordt algemeen aangenomen dat de bloeitijd van de gerimpelde hoofdbedekking het laatste derde van de 14e eeuw was. Onderzoek naar de gerimpelde hoofdbedekking in de 15e eeuw is tot nog toe erg weinig uitgevoerd.

Otilie Rady kwam in 1923-1925 in haar artikel *'Der Kruseler'* tot de slotsom dat de gerimpelde hoofdbedekking op kunst uit de eerste drie decennia van de 15^e eeuw in enkele zeldzame gevallen nog voorkomt (Rady: 1923-1925, p. 136).

Anne Liebreich ziet het begin van de 15^e eeuw eveneens als de herfst van de gerimpelde hoofddoeken (Liebreich: 1923-1925, p. 219). Het jongste Duitse voorbeeld volgens haar is het grafmonument van Margarethe von Heppenheim, uit ca. 1451 (Liebreich: 1923-1925, p. 221). Uit de Lage Landen voert ze het grafmonument van Lodewijk van Male als meest recente voorbeeld op. "*Das Grabmal datiert Enlart 1455; [...] Der Graf und die beiden Damen jedoch tragen das Kostüm des dritten Viertels des 14. Jahrhunderts, also der Epoche, in der der Kruseler in Deutschland und England Florierte*" (Liebreich: 1923-1925, p. 223). Deze datering van Enlart is echter de datering van de bronzen kopie die door Jacob van Gérines in opdracht van Filips de Goede gemaakt werd naar een origineel laat 14e eeuws grafmonument in steen (cfr. **Cat. nr. 50**) (Fliegel & Jugie: 2004, pp. 58-60). Naast dit voorbeeld dat we achteraf beschouwd dus niet in de 15e eeuw kunnen plaatsen, is Liebreich ook op de hoogte van de afbeelding van gerimpelde hoofdbedekking in twee werken van Jan van Eyck, namelijk het *Arnolfini Portret* [**Cat. nr. 116**] en een portret van zijn vrouw, Margareta van Eyck [**Cat. nr. 121**], geschilderd in respectievelijk 1434 en 1439.

Grönke en Weinlich zien net als Rady en Liebreich de jaren '30 en '40 van de 15^e eeuw als het einde van de *Kruseler*. Zij maken echter wel de kanttekening dat de midden 15^e eeuwse hoofdbedekking van Duitse burgervrouwen op de vroegere gerimpelde hoofdbedekking is terug te voeren (Grönke & Weinlich: 1998, p. 36). In Duitsland komen gerimpelde hoofdbedekkingen in de iconografie echter nog lang na 1450 voor, voorbeelden hiervan zijn onder meer te zien op een vleugel van een gedeeltelijk verloren gegaan altaar, met de voorstelling van de Heilige Elisabeth en Joris, in het Bayerisches Nationalmuseum, München (Inv. nr. MA 2852), afkomstig uit Klooster Ottobeuren in Zwaben. Het werk werd rond 1470 voltooid. (**Afb. 29**) Een ander voorbeeld is een paneel met scènes uit het leven van Maria in het Dommuseum te Aken. Dit schilderij werd door een anonieme meester, de meester van de Akense Mariapanelen, geschilderd in Keulen, ca. 1485. (**Afb. 30**) Eveneens afkomstig uit Keulen, maar nu in de collectie van het Germanisches Nationalmuseum in Neurenberg, is een schilderij van de doop van de Heilige Ursula, geschilderd door een anonieme meester rond 1500. Een vrouw in de achtergrond van dit schilderij draagt een gerimpelde hoofddoek en een wimpel die eveneens van ruches is voorzien. Deze drie schildrijen zijn slechts een greep uit de vele bewaarde afbeeldingen van gerimpelde hoofdbedekkingen uit Duitsland uit de tweede helft van de 15^e eeuw.

Carla Tilghman besluit haar artikel '*Giovanna Cenami's Veil: A Neglected Detail*' met betrekking tot de situatie in de Lage Landen met de volgende woorden: "*At this point it seems reasonable to conclude that the layered ruffle-edged veil did indeed exist as a garment, but*

was probably worn as a current fashion in the mid-to-late fourteenth century. Any later instances of the headdress's actual use were probably ceremonial, while the veil was used artistically to indicate ceremony and/or historicization" (Tilghman: 2005, p. 166).

C.L. Dahl vestigde de aandacht op een wettekst uit Hamburg die het bestaan van gerimpelde hoofddoeken in 1429 bevestigde. In Hamburg werd in een regulering uit 1358 het dragen van gerimpelde hoofdbedekking, beschreven als “*crûse dôyke*”, verboden. In 1429 werd deze regulering herhaald, wat volgens Dahl suggereert dat gerimpelde hoofddoeken in deze streek nog in gebruik waren, mogelijk in andere variaties dan deze uit de 14^e eeuw (Dahl: 2006b, pp. 7-8).

De analyse van het beeldmateriaal uit de Lage Landen toont aan dat er tussen 1400 en 1450 algemeen genomen een stijging is in de hoeveelheid afgebeelde gerimpelde hoofddoeken, ten opzichte van de periode 1350-1400, die algemeen als bloeiperiode wordt aanvaard. Na ca. 1420, naast een ongeveer constant blijvend aantal van civiele afbeeldingen, is er een sterke stijging waar te nemen in de weergave van heiligen en Bijbelse figuren met gerimpelde hoofdbedekking. Daarnaast blijkt dat er vanaf 1460 voornamelijk heiligen afgebeeld worden met gerimpelde hoofdbedekking, en nauwelijks nog civiele personages.

Afb. 32 Kopie uit de 16^e eeuw naar verloren portret van Bonne d'Artois dat vermoedelijk rond 1425 werd geschilderd. Museo de Cádiz, Cádiz (Ceulemans: 2009) [Cat. Nr. 96]

Afb. 33 Lady Beatrice of Arundel, ca. 1416-1420 St. Nicholas Church, Arundel (Scott: 1986: p. 64)

Afb. 34 Joanna, echtgenote van koopman John Lethenard, ca. 1440-1450, Church of St. James, Chipping Campden, Gloucestershire (Scott: 1986: p. 84 afb. 84)

Wanneer we hier ter vergelijking de historische bronnen naast leggen, dan blijkt dat enkel twee documenten uit adellijke context stammen. Het betreft een rekeningpost uit 1361-62, die

ransen vermeldt in het bezit van Margaretha van Brieg, de echtgenote van Albrecht van Beieren, en haar jonkvrouwen (Boer & Faber & Jansen: 1980, p. 571), en een document uit 1444 dat enkele *ransen* in het bezit van Jacoba van Beieren vernoemt (Codex diplomaticus Neerlandicus: 1852, pp. 185, 220, 239). Daarnaast zijn enkel bronnen uit stedelijke context gekend. De jongste vermelding van een *ranse* uit de Lage Landen stamt uit 1473-1474. De jongste citaten betreffen een per testament aan de Buurkerk van Utrecht geschonken *ranse* [Citaat 24] en een ca. 1485-1500 opgetekende dodendans uit Overijssel [Citaat 25].

Deze gegevens uit de iconografie en literatuur kunnen als volgt verklaard worden. In de tweede helft van de 15^e eeuw zien we bij de Bourgondische adel en de gegoede burgerij steeds vaker de verticale hoofdbedekking, de bekende 'punthoed', in al zijn variaties in beeld komen. (Afb. 31) Men zou hieruit kunnen opmaken dat na 1460 de gerimpelde hoofdbedekking bij de adel uit het modebeeld verdween, en enkel nog gebruikt werd door burgers. Na 1475 zijn er uit onze contreien nauwelijks geschreven en visuele bronnen meer voor het gebruik van de *ranse* in civiele context. De gerimpelde hoofdbedekking op latere schilderijen kwam dan mogelijk voort uit de fantasie van de schilders en beeldhouwers die ze, mogelijk als archaisch bedoeld element, in hun schilderijen en beelden verwerkten. Een alternatieve verklaring is dat de adel en de burgerlijke elite overgingen op de nieuwe Bourgondische hofmode, en dat de gerimpelde hoofdbedekking enkel nog bij de gewone gegoede burgers bleef voortleven. Aangezien deze bevolkingsgroep nauwelijks vertegenwoordigd is in de iconografie, is het vanuit dit oogpunt dus niet vreemd dat de hoeveelheid afbeeldingen van *ransen* bij andere dan heilige figuren zeer sterk afneemt. Aangezien na 1490-1500 gerimpelde hoofdbedekking in nieuwe variaties wel weer voorkomt bij zowel burgers als adel, lijkt het niet onmogelijk dat de hoofdbedekking in burgerlijke milieus bleef bestaan tijdens de 2^e helft van de 15^e eeuw.

Wanneer een dergelijke analyse ook voor de andere landen waar de gerimpelde hoofddoeken gedragen werden zou worden uitgevoerd, zouden we nog een beter zicht krijgen op de chronologische afbakening van deze hoofdbedekking. Tot dusver zijn de 15^e eeuwse ontwikkelingen van deze hoofdbedekking in Engeland zelfs niet betrokken in de discussie. Een snelle blik op de Engelse iconografie toont echter aan dat ook daar de gerimpelde hoofdkleden, zij het in andere vormen dan tijdens de 14^e eeuw, in zwang bleef. Daarnaast valt ook op dat er een grote gelijkenis bestaat tussen de vorm en het uiterlijk van de *ransen* in Engeland en in Vlaanderen, met name in het geval van de *ranse* met hoornkapsel (Type U5, cfr. hoofdstuk 5).

Vanaf ca. 1420 zien we in Vlaanderen een variant van deze gerimpelde hoofdbedekking opduiken: de *ranse* in combinatie met *cornettes* of hoorntjes op het hoofd. Uit de noordelijke gebieden van de Lage Landen zijn mij geen voorbeelden bekend. Echt nieuw is dit type niet, we zagen al in de vorige paragraaf dat vanaf ongeveer 1380 onder de U-vormige *ranse* af en toe twee dotjes haar boven op het hoofd worden gedragen. Deze kunnen gezien worden als de rechtstreekse voorloper van de *cornettes* of het hoornkapsel. Carla Tilghman geeft als vroegste voorbeeld van dit type een schilderij met daarop de graven en gravinnen van Vlaanderen en hun verwanten die in de St. Pietersabdij in Gent begraven zijn. Ze dateert dit werk ca. 1400. Gravin Mathilda, de oudste van alle afgebeelde figuren, draagt een ranse van type U5b (cfr. hoofdstuk 5). De afgebeelde hoofddracht interpreteert Tilghman als een archaisch element, gebruikt door de schilder om aan te tonen dat gravin Mathilda chronologisch de oudste is op het schilderij. Wat hier in haar redenering ontbreekt is dat voor 1400 dit specifieke type *ranse* in combinatie met *cornettes* niet voor komt, en dat het dus in plaats van als archaisch eerder als modern gezien zou moeten worden. Daarboven komt dat recent onderzoek van dit paneel aan de hand van dendrochronologie heeft uitgewezen dat het paneel niet ouder kan zijn dan 1497. Hiermee wordt het wel duidelijk dat in het specifieke geval van dit schilderij de kleding van Mathilda een archaische bedoeling gehad zal hebben, aangezien rond 1500 het hoornkapsel reeds enkele decennia uit het modebeeld verdwenen was. Hiermee wordt dit schilderij ook onbruikbaar bij het bestuderen van de betekenis van dit type hoofdbedekking in de eerste helft van de 15^e eeuw. De vergelijkbare voorbeelden van ditzelfde type die wel tussen 1420 en 1460 geplaatst kunnen worden [**Cat. nrs. 96, 109, 110, 115, 116, 121, 144...**] ondersteunen eerder het idee van vernieuwing dan van veroudering. We zien in dit type waarschijnlijk gewoon een samensmelten van de laat 14^e eeuwse gefronste hoofddoeken met de nieuwe 15^e eeuwse Bourgondische mode van *cornettes*.

Deze *ransen* met *cornettes* blijken echter geen binnen Vlaanderen geïsoleerd fenomeen te zijn geweest. Uit Engeland zijn vanaf ca. 1415 namelijk gelijkaardige hoofdbedekkingen gekend. De hoorntjes zijn hier aanvankelijk wel van grotere proporties dan in Vlaanderen en de hoofddoek zelf heeft steevast een enkelvoudig gerimpelde rand.

Voorbeelden²¹ van deze hoofdbedekking uit Engeland zijn onder meer de graftombe van Lady Beatrice of Arundel (ca. 1416-1420) in de St. Nicholas Church in Arundel, het graf van Joanna, echtgenote van koopman John Lethenard (ca. 1440-1450) en het graf van Lucy,

²¹ Zie voor meer voorbeelden ook: Boutell: 1847 en Scott: 1986.

echtgenote van John Clerk (ca. 1497). (**Afb. 33 - Afb. 35**) De hoofdtooi van Lady Arundel bestaat uit twee grote *cornettes*, die de zijkant van het hoofd en de oren bedekken. Daarover heen hangt een wijde hoofddoek met een enkele laag ruches. Dergelijke reusachtige *cornettes* lijken in Engeland tussen ca. 1415-1425 erg populair te zijn geweest. Vanaf ca. 1425 worden de *cornettes* iets kleiner en komen ze hoger op het hoofd te zitten. Na 1450 komt ook deze vorm nog slechts zelden voor. Een uitzondering vormt het graf van Lucy, volgens M. Scott afkomstig uit de middenklasse, dat hierboven reeds vermeld werd (Scott: 1986, p. 137). Dit graf uit het einde van de 15^e eeuw geeft evenals het statistisch onderzoek van de Nederlandse en Vlaamse bronnen aan dat de kleding en hoofdbedekking die bij de adel al lang niet meer in de mode was bij de gewone bevolking nog veel langer gedragen en gebruikt werd.

Afb. 35 Lucy, echtgenote van John Clerk, ca. 1497, Church of St. Bartholomew, Basildon, Berkshire (Scott: 1986, p. 137, afb. 149)

Afb. 36 Tekening van Pieter Paul Rubens naar een bronzen grafmonument uit 1454-1455. British Museum, Londen. (Dhanens: 1980, p. 142) [Cat. nr. 142]

Afb. 37 Stichteres, detail van de *Mérodetriptiek*, 1427-1428, Robert Campin, Metropolitan Museum of Art, New York (Kren & Marx: 2009) [Cat. nr. 101]

Naast de *ranse* met hoornkapsel komen in deze periode ook nog verscheidene andere types gerimpelde hoofdbedekking voor in de Lage Landen. Wat opvalt is dat hoorntjes of knotjes bij de meeste types aanwezig zijn, zodat de hoofdbedekking in de breedte en in de hoogte groeit (**Afb. 36** en **Afb. 37**). De breedte wordt in sommige gevallen, zoals in **Afb. 36** nog beklemtoond doordat de gerimpelde rand enkel nog een brede horizontale strook ruches is.

Daarnaast komen tijdens de 15^e eeuw weer steeds vaker hoofddoeken voor in de iconografie die een enkele laag ruches langs de randen hebben. Een voorbeeld zien we onder meer op een schilderij (1495-1500) van een navolger van Hans Memling met een voorstelling van de

bewening van Christus, dat zich nu in het Museum of Art, Santa Barbara bevindt. **(Afb. 38)** Deze eenvoudige hoofddoeken met decoratief randje werden soms ook dubbelgevouwen gedragen, waardoor het lijkt alsof er twee laagjes franje aan de doek genaaid zijn. Ze werden in allerlei variaties om het hoofd gedrapeerd, al dan niet gecombineerd met een wimpel of *cornettes* (cfr. § 2.5). Een voorbeeld waarbij een dergelijke hoofddoek gedragen wordt in combinatie met *cornettes* vinden we onder andere op het grafmonument van Jacoba van Glymen, ca. 1454-1462, in de Sint-Lambertuskerk te Beersel [**Cat. nr. 144**]. **(Afb. 70)**

Concluderend kunnen we stellen dat het laatste woord met betrekking tot de *ranse* in de loop van de 15^e eeuw nog niet gezegd is. Voor de Lage Landen blijkt dat voor de adel de gerimpelde hoofdbedekking waarschijnlijk ca. 1460 verdwijnt, terwijl ze bij de gewone bevolking minimaal tot 1475, maar mogelijk ook nog langer doorleeft.

2.5. Overgang naar een nieuwe mode

Afb. 38 Lamentatie, 1495-1500, volgeling van Hans Memling, Museum of Art, Santa Barbara, detail (Kren & Marx: 2009) [Cat. nr. 195]

Afb. 39 De Maagd, ca. 1515, Bernaert van Orley, Museo del Prado, Madrid, detail (Wren & Marx: 2009)

Afb. 40 Graflegging, ca. 1525, Quinten Matsys, Stedelijke Musea, Leuven, detail (Kren & Marx: 2009)

Zoals reeds gezegd in § 2.4 is het opvallend dat naar het einde van de 15^e eeuw toe steeds vaker enkel heiligen en Bijbelse figuren een gerimpeld hoofdkleed dragen. In de meerderheid van de gevallen zijn ze afgebeeld met een enkelvoudig gerimpelde hoofddoek. Ook op schilderijen uit de eerste helft van de 16^e eeuw worden deze hoofddoeken nog afgebeeld. In een schilderij van de Heilige Maagd, dat rond 1515 door Bernaert van Orley, een Brusselse

schilder, werd gemaakt, staat Maria afgebeeld met een enkelvoudig gerimpelde hoofddoek, precies zoals we die kennen uit de 15e eeuw (Kren & Marx: 2009). (Afb. 39)

Op een graflegging van Quinten Matsys van een iets jongere datum, ca. 1525, nu in de collectie van de Stedelijke Musea Leuven (Afb. 40), zien we een gelijkaardige hoofddoek aan deze uit de bewening uit 1495-1500 (Afb. 38). Het enige wezenlijke verschil is dat bij Matsys' interpretatie de doek drie maal rond het hoofd van de figuur gewikkeld is, in plaats van twee maal bij Memling's volgeling.

Afb. 41 Grafstele van Jean dou Bos († 1438) en Catherine Bernard († 1463) (detail), ca. 1430-1445, Kathedraal van Doornik (Enlart: 1916, p. 192). [Cat. nr. 109]

Afb. 42 De graven en gravinnen van Vlaanderen en hun verwanten die in de St. Pietersabdij in Gent begraven zijn, na 1497, Bijlokemuseum, Gent, Inv. nr. 779 (Ceulemans: 2009). [Cat. nr. 196]

Afb. 43 De afzichtelijke hertogin, ca. 1525-1530, Quinten Matsys, National Gallery, London (Frère: 2001, p. 189)

Daarnaast zien we in de 16e eeuw ook een duidelijk historiserend gebruik van types gerimpelde hoofdbedekking die al niet meer voorkomen in de iconografie sinds 1460. Met name de *ranse* met *cornettes*, zoals we die eerder al zagen bij Bonne d'Artois (Afb. 32) en ook op de grafstele van Jean dou Bos en Catherine Bernard (Afb. 41), zien we als archaisch element in jongere schilderijen opduiken. Een eerste voorbeeld van historiserend gebruik van dit hoofddeksel zien we in het reeds in § 2.4 besproken paneel van de *Graven en gravinnen van Vlaanderen en hun verwanten die in de St. Pietersabdij in Gent begraven zijn* dat dateert van na 1497. Niet alleen gravin Mathilda, maar ook de andere 10e en 11e eeuwse figuren,

waaronder Arnulf II en Boudewijn IV, zijn in ouderwetse kleding afgebeeld, die sterk doet denken aan de mode uit de jaren 1420-1440.²² (Afb. 42)

Vrij bijzonder is het tweede voorbeeld: *De afzichtelijke hertogin*, van Quinten Matsys, geschilderd rond 1525 (Frère: 2001, pp. 188-189). De fijne gerimpelde hoofddoek zit met een gouden met parels en edelstenen bezet juweel vastgespeld op het hoofd²³, met daaronder twee *cornettes* die uitbundig gedecoreerd zijn met een geometrisch bloemenmotief. De hoofdbedekking zelf is bijna identiek aan de stijl die tussen 1430 en 1460 gedragen werd, maar de halsuitsnijding van de jurk van de hertogin past niet in dit midden 15e eeuwse plaatje. In dit schilderij moet het feit dat de hertogin een dergelijke ouderwetse hoofddoek draagt voor de 16e eeuwse toeschouwer nog bijgedragen hebben aan de karikaturale uitstraling van het werk.

Afb. 44 De bruiloft van Kana, ca. 1500, Gerard David, Musée du Louvre, Parijs (Frère: 2001, p. 190)

Afb. 45 Portret van Catherine Howard, ca. 1540-41, Hans Holbein de jongere, Toledo Museum of Art, Toledo, Ohio (Kren & Marx: 2009)

Afb. 46 Françoise Brézé (detail), Hertogin van Bouillon, ca. 1550, François Clouet, Privécollectie (Kren & Marx: 2009)

We zien vanaf het begin van de 16e eeuw echter ook andere, nieuwe soorten hoofdbedekkingen met plooitjes langs de rand in het modebeeld verschijnen. Twee hoofddekfels die in de 16e eeuw erg populair zullen worden bij zowel de adel als de gegoede burgers zijn de zogenaamde '*French hood*' en de '*English hood*' of '*gable hood*'. Vooral de

²² De gegevens m.b.t. de datering en afgebeelde personen van dit werk zijn afkomstig uit een ongepubliceerd verslag, gedateerd 10 oktober 2008, door H elene Dubois (medewerker aan het Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium, K.I.K.) met betrekking tot de toestand en behandeling van dit schilderij.

²³ Een gelijkaardige speld zien we ook afgebeeld op het graf van Jacoba van Glymen (†1462) in de Sint-Lambertuskerk te Beersel [Cat nr. 144]. Cfr. hoofdstuk 4 § 4.4, **Afb. 70**.

French hood werd langs de rand vaak afgewerkt met een gerimpelde rand. Het hoofddekseel bestond in feite uit verschillende onderdelen: het linnen onderkapje met gerimpelde rand, met daarboven een zwart gesteven kapje, dat in sommige gevallen van parels of andere decoratie was voorzien (Mikhaila & Malcolm-Davies: 2006, pp. 28-29). De vroege vormen van de *French hood* duiken voor het eerst op in manuscripten en schilderijen uit het einde van de 15e eeuw. Eén van de oudste bekende voorbeelden uit de Lage Landen zien we op *De bruiloft van Kana*, ca. 1500, van Gerard David. (Afb. 44) Hier bestaat de rand van het onderkapje niet uit een gerimpeld strookje organza of zijde, maar uit een goudkleurige geweven band. Deze variatie komt ook later voor. De gerimpelde rand aan de onderkapjes kan zowel goudkleurig als wit zijn (Afb. 45 en Afb. 46). Meestal gaat het om een enkelvoudig randje plooitjes, maar in sommige gevallen zijn er ook twee lagen geplooid textiel aan het onderkapje vastgemaakt, zoals bijvoorbeeld op het portret van Françoise Brézé, Hertogin van Bouillon, ca. 1550 geschilderd door François Clouet (Afb. 46).

Voorbeelden van de *French hood* uit de Lage Landen zien we onder meer op een portret van een onbekende jonge dame, ca. 1550 geschilderd door Catharina Van Hemessen (Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen (Afb. 57) en op het portret van Mevrouw Joost de Damhouder, door Pieter Pourbus uit de 16e eeuw (in de collectie van het Kasteel van Loppem) (Afb. 90).

We kunnen aan de hand van bovenstaande gegevens dus concluderen dat op vroeg 16^e eeuwse schilderijen, de gerimpelde hoofddoeken in de stijl zoals ze in de 15^e eeuw voorkwamen, voornamelijk gedragen worden door heiligen of door de schilder historiserend zijn toegepast in het werk. Rond 1460-1470 zien we dus gebeuren wat C. Tilghman reeds in rond 1420-1430 meende te herkennen (Tilghman: 2005, p. 166). Waarschijnlijk was het echter niet zo, zoals Tilghman meende, dat de gerimpelde hoofdkleden een louter ceremoniële status kregen. De in § 2.4 en 2.5 verzamelde gegevens doen ons eerder vermoeden dat de gerimpelde hoofdbedekking in de middenklasse bleef voortleven, en bij het begin van de 16^e eeuw rimpeltjes en ruches op nieuwe manieren werden geïncorporeerd in de nieuwe mode.

Hoofdstuk 3

Sociaal en maatschappelijk kader

Om meer gegevens te achterhalen in verband met het sociale en maatschappelijke kader waarin de gerimpelde hoofdkleden tot stand kwamen en gedragen werden, werden zowel de iconografische als de beschikbare historische bronnen afzonderlijk aan zowel kwalitatief als kwantitatief onderzoek onderworpen. Tot hiertoe is de kwantitatieve benadering van iconografische bronnen in het kostuumhistorisch onderzoek met betrekking tot het verkrijgen van sociale en maatschappelijke contextuele informatie slechts zeer zelden toegepast. De kwantificering van de informatie brengt echter een aantal interessante gegevens naar voren, die zich anders niet zo duidelijk aftekenen. Door kwantificering wordt het ook makkelijker gegevens vanuit de verschillende disciplines met elkaar te vergelijken.

De aandacht in dit hoofdstuk zal vooral uitgaan naar een aantal specifieke onderwerpen. Eerst en vooral zal ik trachten te onderzoeken door wat voor personen, arm of rijk, boeren, burgers of adel de gerimpelde hoofdkleden gedragen worden. Een tweede aspect dat ik uit het bronnenmateriaal zal proberen af te leiden is het gebruik van de *ranse*: wanneer en bij wat voor gelegenheden werd hij gedragen? Een derde aspect, waarbij het onderzoek vooral op historische bronnen gebaseerd zal zijn, is hoe de middeleeuwse mens zelf naar deze hoofdbedekking keek.

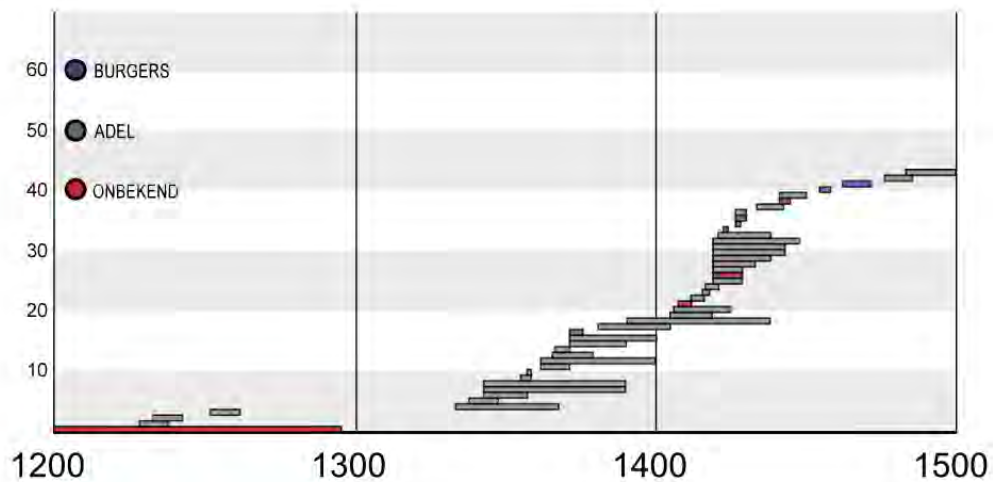
Na een gescheiden uiteenzetting van de gegevens uit iconografie en historisch bronnenmateriaal, volgt een synthese.

3.1. Iconografische bronnen

De 201 iconografische bronnen die werden verzameld in bijlage 1 werden in hoofdstuk 2 reeds geanalyseerd met betrekking tot de chronologische spreiding van de gerimpelde hoofddoeken in de Lage Landen (**Figuur 1**). Hier zullen we ons vooral richten op een sociale en maatschappelijke analyse.

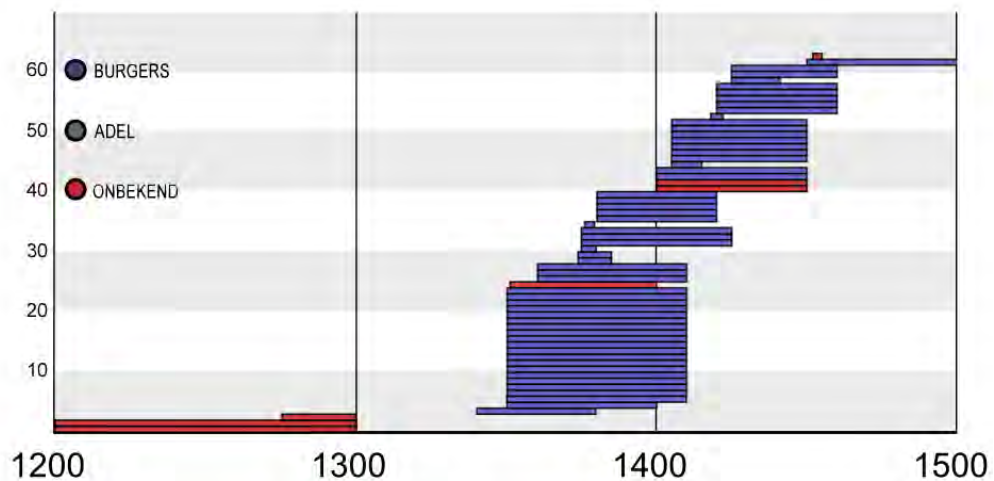
Bij een sociale analyse is het van belang een duidelijk beeld te hebben van de verhouding tussen de civiele en Bijbelse figuren in de iconografie. Wanneer we meer inzicht willen krijgen in het werkelijke gebruik van de gerimpelde hoofdbedekking tijdens de middeleeuwen is het zinvol deze laatste groep af te zonderen, opdat verwarring vermeden en vergelijking mogelijk wordt. Het is ook interessant om nog een verdere onderverdeling te maken binnen de categorie van civiele personages. Vanwege de beperkingen van het iconografische

materiaal, heb ik ervoor gekozen een subcategorie voor adellijke en één voor burgerlijke figuren te maken. Een verdere opdeling tussen rijke of armere stadsbevolking bleek slechts in één enkel geval (zie verder) mogelijk.

Figuur 2. De iconografische bronnen uit de categorie civiele figuren chronologisch gerangschikt, opgesplitst in drie subcategorieën: burgerlijke civiele figuren, adellijke civiele figuren en onbekende civiele figuren. Elke iconografische bron is voorgesteld als een balk die rekening houdt met de begin- en einddatum van de bron.

Bron: Bijlage 1 – Catalogus van de iconografische bronnen

Figuur 3. De iconografische bronnen uit de categorie onbekende figuren chronologisch gerangschikt, opgesplitst in drie subcategorieën: burgerlijke figuren, adellijke figuren en onbekende figuren. Elke iconografische bron is voorgesteld als een balk die rekening houdt met de begin- en einddatum van de bron.

Bron: Bijlage 1 – Catalogus van de iconografische bronnen

Op 46 van deze 201 bronnen staan civiele figuren afgebeeld, op 94 kunstwerken zien we heiligen en Bijbelse figuren afgebeeld en daarnaast zijn er ook nog 63 kunstwerken waarvan

we niet meer kunnen achterhalen of de afgebeelde figuren civiele personages of heiligen voorstellen. Op twee schilderijen staan zowel civiele als Bijbelse figuren afgebeeld met een gerimpelde hoofddoek, waardoor we als we bovenstaande cijfers optellen op een totaal van 203 in plaats van 201 uitkomen.

Wanneer we de iconografische bronnen met civiele figuren verder opdelen in drie categorieën, nl. de adellijke figuren, de burgerlijke of niet-adellijke figuren en de figuren met onbekende status, blijkt dat op een totaal van 46 afbeeldingen het overgrote deel adellijke figuren betreft. 34 (74%) figuren zijn van adel, 8 (17%) zijn burgervrouwen, van 4 (9%) figuren is de status onbekend. Uit dit groot overwicht aan adellijke figuren, zou men op het eerste zicht kunnen afleiden dat dit hoofddekseel door de burgerij slechts uitermate zelden gedragen werd. Met deze conclusie moeten we echter voorzichtig zijn. Als we rekening houden met de kunstwerken waarvan niet via historische bronnen, heraldisch onderzoek, e.d. is aangetoond of het om heiligen dan wel civiele personen, om adel dan wel burgerij gaat, moeten we dit beeld enigszins bijstellen. In deze categorie onbekende figuren bevindt zich namelijk een zeer grote groep beeldhouwwerken, die in oorsprong als (schouw)consoles en balkzolen fungeerden, waarvan in verschillende gevallen geweten is dat ze in een burgerlijke context fungeerden. De consoles zijn onder meer terug gevonden in officiële gebouwen (belforten, stadhuizen, hallen) en in woonhuizen. In zeer veel gevallen stellen de afbeeldingen op de consoles geen specifieke scène of gebeuren voor. De kledij is in alle gevallen zeer gelijkaardig aan de kleding waarin burgers in de miniatuurkunst, schilderkunst en beeldhouwkunst van dezelfde periode afgebeeld worden. Gelijkaardige consoles komen ook voor in kerkgebouwen (o.a. **Cat. nrs. 40, 68 en 69**), maar deze zijn voorzichtigheidshalve als onbekend geklasseerd. Het lijkt mij zodoende zeer goed mogelijk dat deze consoles op het gebied van de kleding en dus ook de hoofdbedekking een weerspiegeling geven van de kleding van de mensen die ze in bezit hadden.

Tabel 1. *Het aandeel afbeeldingen van adellijke en burgerlijke figuren berekend op zowel de categorie met civiele figuren alleen, als in combinatie met de categorie onbekende figuren.*

Bron: Bijlage 1 – Catalogus van de iconografische bronnen

	Adel	Burgers	Onbekende status
Categorie civiele figuren (totaal 46)	34 (74%)	8 (17%)	4 (9%)
Categorie civiele en onbekende figuren (totaal 109)	34 (31%)	64 (59%)	11 (10%)

Als we de berekening dan opnieuw maken, krijgen we deze cijfers: het totale aantal civiele iconografische bronnen komt nu op 109, daarvan zijn 34 (31%) van adel, 64 (59%) zijn burgers, van 11 (10%) figuren is de status ongekend.

Hieruit kunnen we toch vermoeden dat de *ranse* ook in stedelijke context, en zeker bij de burgerlijke elite een populaire hoofdbedekking was. Uit **Figuur 2** en **Figuur 3** blijkt eveneens dat de burgerij ook heel snel was met het overnemen van deze hoofdbedekking van de adel. Tussen ca. 1350 en 1380 had de *ranse* al zijn weg naar de burgerij gevonden. Aangezien voor het leeuwendeel van de voornoemde (schouw)consoles geen nauwkeurige dateringen voorhanden zijn, is het mogelijk dat we pas vanaf 1360 van een gebruik in burgerlijke context kunnen spreken.

Informatie wat betreft het gebruik van de ranse binnen zowel een adellijke als burgerlijke context is moeilijker te achterhalen. Gerimpelde hoofddoeken worden afgebeeld bij een zeer breed scala van gelegenheden.

Wat betreft de categorie civiele iconografische bronnen kan een onderscheid gemaakt worden tussen seculiere verheerlijking en afbeeldingen van seculiere bezigheden en activiteiten. Onder seculiere verheerlijking worden vooral de grafmonumenten, individuele portretten en stichtersportretten verstaan. Op dit soort werken worden mensen gewoonlijk rijkelijk afgebeeld, of in elk geval op zo'n manier getoond als ze zelf gezien willen worden door de samenleving die deze werken zou bekijken. Deze afbeeldingen zijn daarom niet altijd naturalistische portretten die volledig naar de realiteit zijn gemaakt. Dit geldt met name voor grafmonumenten die vaak massaproductie waren of naar een vast model of ontwerp uit de werkplaats werden gemaakt.²⁴ De geschilderde portretten uit vooral de 15^e eeuw zullen een grotere graad van gelijkenis met de afgebeelde figuren hebben gehad. Er zijn namelijk voorstudies en schetsen voor portretten gekend die vermoedelijk naar het leven zijn getekend (vb. de voorstudie die Jan van Eyck maakte voor zijn portretschilderij van kardinaal Niccolò Albergati, Dhanens: 1980, pp. 284-288). Onder de 46 iconografische bronnen die civiele figuren afbeelden bevinden zich 16 grafmonumenten, 7 portretten, en 8 werken waarop één of meerdere stichtersfiguren weergegeven zijn.

Qua activiteiten en bezigheden waarbij de ranse werd gedragen krijgen we geen erg duidelijk beeld uit de civiele iconografie. Enkele bronnen kunnen gerelateerd worden aan het sluiten

²⁴ Dit gebrek aan naturalisme in de middeleeuwse grafsculptuur is te zien in onder meer **Cat. nr. 65** en **113** waar de verschillende echtgenotes van de begraven man nagenoeg tot in het kleinste detail identiek zijn weergegeven. Bij **Cat. nr. 113** liggen de enige verschillen in de vorm van de speld waarmee de hoofddoek is bevestigd en in de heraldiek van de mantels.

van een verloving of huwelijk. Het gaat meer bepaald om het Arnolfini dubbelportret [Cat. nr. 116] en een Bourgondische geëmailleerde sierspeld met de voorstelling van een verliefd of verloofd echtpaar of koppel [Cat. nr. 107]. Ook op het *Sacramentsaltaar* van Rogier van der Weyden zien we bij het sacrament van het huwelijk schuin achter de bruid en bruidegom een vrouw staan met een ranse op het hoofd [Cat. nr. 141]. Deze scène herinnert aan het schilderij van de *Verloving van de Maagd* van Robert Campin [Cat. nr. 103] dat verderop besproken wordt. Eveneens op Van der Weyden's *Sacramentsaltaar* zien we een vrouw met ranse afgebeeld bij het sacrament van het doopsel.

Verder tonen de iconografische bronnen ook taferelen die algemeen genomen bestempeld zouden kunnen worden als afbeeldingen van spel, entertainment en vrijetijdsbesteding van de elite. Het betreft een afbeelding van een vispartij [Cat. nr. 115], een houtsnede met het gezelschap van Jacoba van Beieren en Frank van Borselen in een minnetuin²⁵ [Cat. nr. 108], een console met een afbeelding van het blindemansspel [Cat. nr. 57], en 5 versierde tripladers met Tristan en Isolde die schaak spelen in een tuin [Cat. nrs. 19, 20, 72, 133 en 199]. Dit laatste iconografische patroon is dan wel een element uit een legende, maar was in de late middeleeuwen populair in burgerlijke en stedelijke context.²⁶ Tristan en Isolde zijn ook afgebeeld volgens de laatmiddeleeuwse mode. Het tafereel is dus vermoedelijk helemaal omgewerkt naar de eigentijdse realiteit.²⁷

Op een wandtapijt met de afbeelding van de *Legende van Fromont* [Cat. nr. 58], een verhaal dat in de 13^e eeuw ontstond binnen een groter geheel van legendes gekoppeld aan Karel de Grote, zien we hoe Girart, zijn vrouw en hun hofhouding voor hun kasteel hun gast en vijand Fromont onthalen (Fliegel & Jugie: 2004, p. 126). Bij deze aangelegenheid draagt de echtgenote van Girart een gerimpelde hoofddoek als onderdeel van haar rijkelijke kleding. Haar jurk in blauwe stof met ingeweven gouden patroon is met wit bont afgewerkt. De korte mouwen van haar overjurk eindigen in smalle witte slepen.

²⁵ Het concept van de minnetuin is afkomstig uit de oudere middeleeuwse liefdespoëzie en werd als onmisbaar aanzien in de liefdeskunst. De minnetuin komt in talloze middeleeuwse teksten en afbeeldingen voor, meestal omsloten door een stenen muur met één of meerdere toegangen. De tuinen werden voorgesteld als plaatsen van ontspanning, studie en verfijning (Camille: 2000, pp. 45-46).

²⁶ In dit tafereel worden Tristan en Isolde, gezeten onder een boom uitgebeeld, van waaruit Koning Marke, Isoldes echtgenoot hen bespiedt. De geliefden kunnen koning Marke echter zien in de weerspiegeling van de vijver onder de boom, en kunnen hun ontmoeting zo laten voorkomen alsof ze volstrekt vriendschappelijk is. Deze scène is bekend als 'de afspraak onder de boom' en werd een losstaand onderwerp op een zeer breed scala van middeleeuwse kunst (Camille: 2000: p. 42). De scène werd niet alleen op deze slippers, maar ook op talrijke consoles en sculpturen gereproduceerd. Een voorbeeld hiervan zien we onder meer op één van de gevelconsoles van het Brugse stadhuis.

²⁷ Voor een uitgebreide discussie over de culturele en maatschappelijke betekenis van deze versierde slippers en de legende van Tristan en Isolde, zie Starkey: 2004, pp. 35-53.

Er is mij slechts één afbeelding bekend waarop een ambachtsvrouw met een *ranse* staat afgebeeld. Het betreft een balkzool uit het Schepenhuis te Mechelen uit 1375-1376 met een voorstelling uit het leven van Sint-Niklaas [Cat. nr. 51]. Het betreft de episode waarbij een slager en zijn vrouw uit Myra drie jongelingen vermoorden om daarna hun vlees in pastijen te kunnen verwerken. Sint-Niklaas brengt de jonge reizigers echter weer tot leven en de slager en zijn echtgenote tot inkeer. De vrouw op de balkzool die rechts van de houten kuip met het vlees van de jongelingen zit, is vermoedelijk de slagersvrouw.

Ten laatste bevinden zich onder de civiele afbeeldingen van de gerimpelde hoofdbedekking ook een aantal tinnen insignes met erotische voorstellingen. Tot dusver is men het er nog niet over eens hoe deze insignes geïnterpreteerd moeten worden, en waarvoor ze gebruikt werden. Mogelijke verklaringen waren dat ze spottend bedoeld waren, gebruikt werden als afweermiddel voor gevaar, of als vruchtbaarheidsamuletten (Jones: 2001, pp. 204-205). Het is vooralsnog dus ook bijna onmogelijk iets te zeggen over de betekenis van de *ranse* binnen deze erotische insignes.

Ook op afbeeldingen van heiligen en Bijbelse figuren zien we zeer uiteenlopende voorstellingen. Gerimpelde hoofdkleden worden gedragen in contexten die in verband gebracht kunnen worden met geboorte, huwelijk/verloving, reizen en rouw/dood.

Verschillende beeldhouwwerken en schilderijen tonen de voorstelling van een geboorte (*De geboorte van Maria* [Cat. nr. 165] en *De geboorte van Christus* [Cat. nr. 76]) waarbij de moeder, in deze gevallen de Heilige Anna en Maria, afgebeeld wordt met een gerimpelde hoofddoek. Ook op scènes met de aanbidding der wijzen of de verkonding aan de herders en de voorstelling van Christus in de tempel zijn regelmatig figuren aanwezig met gerimpeld hoofdkleed. Daarnaast zijn er ook panelen waar andere figuren, mogelijk vroedvrouwen, een *ranse* dragen. We denken hierbij onder meer aan het *Johannesaltaar* [Cat. nr. 147], de *Triptiek van de aanbidding der wijzen* van Dieric Bouts [Cat. nr. 143], en een sculptuur met de *Verkondiging aan de herders* [Cat. nr. 179].

Eén schilderij in deze categorie toont een verlovingscène waarbij een *ranse* staat afgebeeld. Het betreft het paneel van de *Verloving van de maagd* van de hand van Robert Campin [Cat. nr. 103]. Rechts achter de Maagd staat een figuur, vermoedelijk Sint Anna met een *ranse* en wimpel op het hoofd. Deze opstelling vertoont gelijkenissen met het sacrament van het huwelijk op het eerder vermeldde *Sacramentsaltaar* van Rogier van der Weyden [Cat. nr. 141], met het verschil dat op Campin's werk zich rond de echtgenoten en Sint Anna nog een hele mensenmassa bevindt, terwijl op Van der Weyden's altaar buiten de bruid en bruidegom enkel een geestelijke en een man en vrouw aanwezig zijn.

Enkele heiligen worden ook met *ranse* afgebeeld tijdens het maken van een reis: Maria draagt er een tijdens de vlucht naar Egypte [Cat. nr. 198], de Heilige Waltrudis bij haar aankomst per schip in Hibernia (Ierland) [Cat. nr. 149] en Eutychia, de moeder van Sint Lucia van Syracuse, bij aankomst bij het graf van de Heilige Agatha, waar zij kwamen bidden om genezing [Cat. nr. 180].

Naast voorstellingen met betrekking tot geboorte, huwelijk/verloving en reizen vinden we de gerimpelde hoofdbedekking ook zeer regelmatig in tafeleren van calvarie, de kruisiging, kruisafneming, bewening en graflegging van Christus, en op afbeeldingen van de pieta en de moeder van smarten (o.a. Cat. nrs. 78, 105, 114, 122, 124, 128, 130, 134, 135, 141, 146, enz.). Op dit soort afbeeldingen, die samengevat kunnen worden als gerelateerd aan dood en rouw, zien we zowel Maria, Maria Magdalena, Veronica en een hele schare aan niet geïdentificeerde heiligen of Bijbelse figuren met een of ander type gerimpeld hoofdkleed.

Wanneer bovenstaande gegevens samengevat worden in een tabel krijgt men het volgende beeld: in totaal zijn er 65 weergaves van diverse activiteiten te zien op een totaal van 60 iconografische bronnen.

Onder de overige 141 iconografische bronnen in de catalogus van de iconografische bronnen (bijlage 1) bevinden zich o.a. een groot aantal grafmonumenten, (stichters)portretten, geïsoleerde hoofden (o.a. op consoles) en voorstellingen van Maria met kind en andere heiligen. Uit deze bronnen kunnen we vaak geen nadere bezigheid/activiteit of specifieke context van de afgebeelde figuren afleiden.

Wanneer we daarnaast een blik werpen op welke specifieke heiligen of Bijbelfiguren we in deze iconografische bronnen aantreffen, blijkt dat een aantal heilige vrouwen zeer regelmatig afgebeeld wordt met een gerimpeld hoofdkleed (**Tabel 2**). In totaal worden op de 64 kunstwerken uit de categorie heiligen/Bijbelse figuren 103 vrouwen afgebeeld met een gerimpelde hoofddoek. Maria wordt 47 keer afgebeeld met een *ranse*, Maria Magdalena 12 keer en de Heilige Anna (de moeder van Maria) 11 keer. Daarachter volgen de Heilige Veronica (4 keer), de Heilige Gertrudis en Elisabeth (elk 2 keer). Maria Salome (de moeder van Johannes de Evangelist en Jacobus de Meerdere), de Heilige Martha (de zus van Maria), de Heilige Elisabeth (echtgenote van de Heilige Zacharias, moeder van Johannes de Doper) Helena en Waltrudis worden elk slechts 1 keer afgebeeld met een gerimpeld hoofdkleed. Daarnaast zijn er nog 21 heilige/Bijbelse figuren met een *ranse* op het hoofd die ik niet heb kunnen identificeren.

Tabel 2. *Activiteiten waarbij ransen gedragen worden in de iconografie*

Bron: Bijlage 1 – Catalogus van de iconografische bronnen

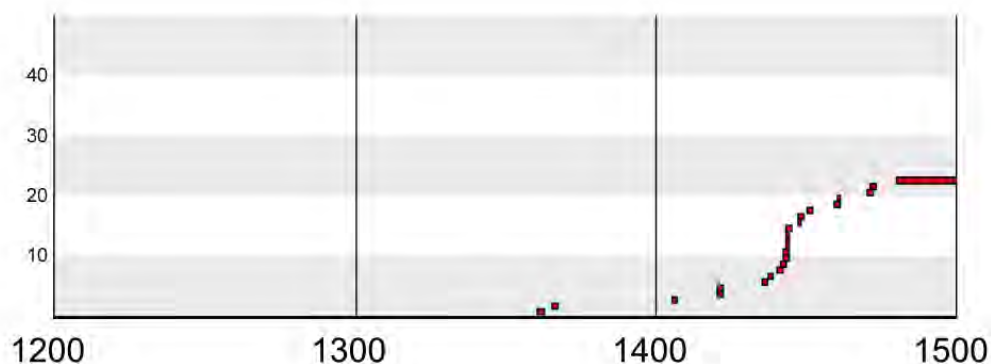
	Civiele figuren	Heiligen/Bijbelse figuren	Totaal
Huwelijk/Verloving	3	1	4
Zwangerschap/Geboorte/ Doopsel	3	10	13
Spel/Vrije tijd	7		7
Erotiek	5		5
Reizen		3	3
Dood/Rouw		29	29
Ontmoetingen	1	2	3
Ambachtsvrouwen	1		1
Totaal	20	45	65

3.2. Geschreven bronnen

Wat geschreven bronnen betreft heb ik enkel uit huidig Nederland vermeldingen van de *ranse* gevonden. Een enkel citaat is afkomstig uit een testament uit 1405 uit Dowaaï [Citaat 3]. De oudste vermelding die ik heb gevonden stamt uit 1361-62 en is afkomstig uit Holland [Citaat 1]. Na 1500 verdwijnt het woord *ranse*, voor zover het voor dit onderzoek verzamelde bronnenmateriaal uitwijst.²⁸ In de catalogus van de historische bronnen zijn 25 citaten opgenomen. Drie citaten [Citaat 14-16] verwijzen telkens naar dezelfde *ransen*, die op drie verschillende plaatsen in een rekening worden vermeld, vandaar dat deze in de grafiek als één historische bron zijn opgevat. In totaal zien we in **Figuur 4** dus 23 afzonderlijke bronnen afgebeeld. Opvallend is een hoge concentratie aan historische bronnen tussen 1435 en 1450. Informatie over burgers en stadsbevolking lijkt in de geschreven bronnen op dit vlak beter vertegenwoordigd dan de adel. De geschreven bronnen geven echter zeer zelden informatie over het gebruik van de hoofddoeken. Er zijn twee citaten gekend waarin de *ranse* wordt gedragen bij het dansen. De oudste bron hiervoor is een van een vrouw die haar man

²⁸ Uit het begin 16e eeuw is een tekst, Der vrouwen Paternoster geheten, overgeleverd die een *rasse* vermeld: "Noch so most ik hebben me; Da nobis hodie; Dat is enen rassé; Daer mede soudic gaen te dansse." Of hier eigenlijk een ranse bedoeld wordt is niet geheel duidelijk, maar het zou in elk geval de betekenis van het vers ten goede komen (Kronenberg: 1966, pp. 255-258).

belachelijk maakt door hem in haar kleren met een *ranse* op het hoofd te laten dansen (Verwijs: 1871, p. 35) [Citaat 7], een jonger voorbeeld is een citaat uit een dodendans [Citaat 25] (Rosenfeld: 1954, pp. 335-336). We weten wel dat de *ransen* per testament aan nabestaanden werden nagelaten. Dit wijst er op dat ze als waardevolle voorwerpen werden beschouwd. De *ransen* werden in verschillende gevallen eveneens aan de kerk geschonken (vb. in Utrecht), waaruit we kunnen afleiden dat zelfs voor religieuze instellingen deze hoofddoeken een, vermoedelijk vooral materiële, waarde hadden. Ze worden meestal tezamen vermeld met andere soorten hoofddoeken, kleinoden zoals sieraden of in een opsomming tussen allerhande andere waardevolle kleding. Het puur decoratieve, en niet zozeer functionele, karakter van de ranse, en de excessieve hoeveelheid textiel die nodig is om ze te maken, wijst ook op de status van de hoofddoek. Daarnaast werden de *ransen* ook uit kostbare materialen als zijde en fijn linnen vervaardigd (cfr. hoofdstuk 4 § 4.1.2. en § 4.3). Fijn linnen van hoge kwaliteit was in sommige gevallen tot drie maal duurder dan fijn geweven wol (Mazzaoui: 1981, p. 67). Een studie van de prijs en monetaire waarde van *ransen* zou op dit gebied nieuwe inzichten kunnen bieden.

Figuur 4. Historische bronnen chronologisch gerangschikt. Elke historische bron is voorgesteld als een balk die rekening houdt met de begin- en einddatum van de bron.

Bron: Bijlage 1 – Catalogus van de historische bronnen

Van overheidswege en vanuit de kerk werden wel pogingen ondernomen om de materiële extravagantie van de hoofddoeken in te perken. Hiervoor werden wetten en verordeningen opgesteld, waarin beperkingen werden opgelegd in verband met kleding, maar ook andere aspecten van het dagelijks leven, op sociale, religieuze of morele gronden. Deze wetten hadden tot doel het inperken van luxe en het bewaren van verschillen tussen de verschillende standen waaruit de samenleving bestond. In Nederland is slechts één wettekst bewaard die ons hierover inlicht: de hierboven reeds vermelde tekst uit Kampen uit 1366 [Citaat 2]. In deze

tekst gaat het vooral om een inperking van het aantal lagen textiel waaruit de ranse bestaat, in dit geval mochten dat er maximaal drie zijn. Uit Frankfurt²⁹ en Speyer³⁰ kennen we twee reglementeringen, beide uit 1356, waarin respectievelijk het dragen van *Kruseler* met meer dan zes en meer dan vier lagen verboden wordt (Dahl: 2006b, p. 7; Grönke & Weinlich: 1998, p. 28-32; Liebreich: 1923-1925, pp. 219-221). Uit Ravensburg is uit 1371 een verordening bekend waarin *Kruseler* met meer dan 20 lagen verboden worden (Grönke & Weinlich: 1998, p. 32). Daarnaast komen ook beperkingen met betrekking tot het gebruik van zijde voor de productie van gerimpelde hoofdkleden voor in wetteksten, een voorbeeld hiervan vinden we eveneens in de wettekst uit Frankfurt (1356).³¹

In 1360 werd bij een synode een regel uitgevaardigd die de Keulse nonnen verbood *Kruseler* te dragen: (Grönke & Weinlich: 1998 p. 29; Persoonlijke mededeling van Mechtild Müller). Mogelijk heerste in klerikale middens dus een gelijkaardige houding ten opzichte van deze hoofdbedekking als dat er in de 16^e en de 17^e eeuw bij puriteinen bestond ten opzichte van de molensteenkragen. Philipp Stubbes schrijft in 'An Anatomie of Abuses', 1583 *I hear they say they have their starching houses made of purpose to that use and end only, the better to trim and dress their ruffs to please the devil's eyes withal ... wherein they tricke up these cartwheels of the devil's charet of pride, leading the direct way to the dungeon of hell'* (Arnold; Tiramani & Levey: 2008, pp. 14-15). Deze houding uit zich ook in diverse spotprenten die uit deze periode bewaard zijn. (Afb. 59)

3.3. Synthese

Wanneer we dan nu de gegevens uit het iconografisch en historisch onderzoek aan elkaar toetsen, blijkt dat burgers vanaf jaren 1360-70 beginnen de mode over te nemen van de adel die in onze streken vooral vanaf 1350 maar in mindere mate ook al eerder gerimpelde hoofdbedekking droeg. Er gaat dus slechts een heel korte tijd voorbij vooraleer deze hoofdbedekking doordringt bij de bevolking. Na ca. 1475 zijn er slechts weinig bronnen, zowel historisch als iconografisch, die civiel gebruik van de *ranse* aantonen. Na 1475 komen vrijwel alleen voorstellingen van heiligen met gerimpelde hoofdbedekking voor. Mogelijk verdwijnt de *ranse* op dit ogenblik dus als effectief kledingstuk, maar zoals reeds gezegd: in de 16^e eeuw verschijnt hij weer. Daarom lijkt het niet vreemd dat de hoofdbedekking in burgerlijke milieus wel bleef sluimeren tijdens dit ca. 15-25 jaar durend hiaat. Het gebruik van

²⁹ Cfr. voetnoot 3.

³⁰ Cfr. voetnoot 2.

³¹ Cfr. voetnoot 3.

de *ranse* als effectief kledingstuk liep minimaal 45 jaar verder door dan door Tilghman wordt vastgesteld. Zij stelt dat de *ranse* rond 1430 ongeveer een generatie uit de mode geweest moet zijn (Tilghman: 2005, p. 161). Het gebruik van de *ranse* na 1400 moet volgens haar gezien worden als louter ceremonieel. Daarnaast zal het in de kunst gebruikt geweest zijn als element om te historiseren en om ceremonie te suggereren (Tilghman: 2005, p. 166). De vaststelling dat tussen 1400-1475 noch de iconografische bronnen, noch de historische bronnen voor gerimpelde hoofdbedekking afnemen of van aard veranderen, dwingt ons toch dit idee bij te stellen.

Het is geweten dat in de middeleeuwen veel belang gehecht werd aan de hoofdbedekking en dat deze sociale betekenis had. Hoofdbedekking werd gezien als een teken van persoonlijke waardigheid. Dit wordt gedemonstreerd door vele middeleeuwse wetteksten: een man of vrouw zijn of haar hoofdbedekking aftrekken werd gezien als een serieuze overtreding waar kordaat tegen op getreden moest worden (Piponnier & Mane: 2000, p. 41). Sommige hoofdbedekking kende daarnaast ook belang als statussymbool, en werd voornamelijk geassocieerd met een bepaalde klasse. Dit is waarschijnlijk ook het geval geweest met de *ranse*. Uit zowel historische als iconografische bronnen blijkt dat de *ranse* een kostbaar kledingstuk was dat door de rijke of welgestelde burgervrouwen en adel werd gedragen, en in een enkel geval ook door de rijkere ambachtvrouwen. Of er aan *ransen* daarnaast nog specifiekere sociale betekenis werd toegekend is niet duidelijk. Uit het bronnenmateriaal blijkt dat de *ranse* bij een vrij grote verscheidenheid aan gelegenheden gedragen kon worden. Wel zouden we kunnen stellen dat deze gelegenheden voor een groot deel formeel van aard zijn, en dat in die zin de *ranse* dus beschouwd werd als een bijzonder kledingstuk, maar niet tot één bepaalde aangelegenheid beperkt was. Het was zeker ook niet een louter ceremonieel kledingstuk, aangezien het ook in diverse andere situaties die niet als ceremonieel of formeel te bestempelen zijn werd gedragen.

Hoofdstuk 4

Constructie

Om een kledingstuk te kunnen waarderen, begrijpen, herkennen en in context plaatsen, is het belangrijk zich af te vragen hoe dit kledingstuk gemaakt is, hoe het is om het te dragen en hoeveel moeite het kost om het te maken. Daarnaast kan een begrip van hoe deze hoofddoeken technisch in elkaar zitten ook leiden tot een grotere herkenbaarheid in geval van archeologische textielvondsten en textiel uit museale collecties.

Er is een bijna eindeloze waaier aan verschillende types en variaties van gerimpelde hoofddoeken wat het aantal laagjes betreft, het type van plooitjes of ruches die bevestigd zijn aan het doek, de constructiemethode en het uiteindelijke uitzicht van de hoofddoeken.

In paragrafen 4.1 tot 4.4 worden de gegevens uit kunsthistorische, historische en archeologische bronnen omtrent de constructie en het arrangement van de gerimpelde hoofddoeken op een rij gezet. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk volgt een uiteenzetting van het experimentele onderzoek dat door diverse onderzoekers en door ondergetekende werd uitgevoerd met betrekking tot de (re)constructie van de *ransen*.

4.1. Textiel

Textiel kan worden vervaardigd uit zowel plantaardige als dierlijke vezels. Onder deze laatste categorie vallen hoofdzakelijk zijde en het haar van verschillende zoogdieren waarvan schapenwol het meest bekend is (Zimmerman: 2007, p. 49). Een ander soort haar dat gebruikt werd voor textiel tijdens de middeleeuwen is geitenhaar (Crowfoot, Pritchard & Staniland: 2002, p. 18).

Diverse planten lenen zich tot het maken van textiel, waarbij, afhankelijk van de plantensoort, de stengels, de bladeren of de zaadpluizen de vezels voor het spinnen leveren (Zimmerman: 2007, p. 49). Linnen was tijdens de middeleeuwen de belangrijkste plantaardige vezel in de textielindustrie (Crowfoot, Pritchard & Staniland: 2002, p. 19).

Uit archeologische en historische bronnen kunnen we afleiden dat zowel linnen als zijde gebruikt werd voor hoofddoeken en gerimpelde hoofdkleden.

4.1.1. Archeologie en textiel

Vondsten van archeologisch textiel zijn vrij zeldzaam. Dit heeft hoofdzakelijk te maken met de conservatie van textiel in de bodem. Zijde en wol zijn dierlijke producten die uit eiwit bestaan. Ze blijven in een van zuurstof afgesloten, permanent natte omgeving, relatief goed bewaard. Plantaardige vezels als linnen bestaan uit cellulose dat in dit milieu restloos vergaat (Zimmerman: 2007, p. 53).

Een zeldzaam fragment uit vlas, of mogelijk een andere plantaardige vezel uit archeologische context in Vlaanderen is aangetroffen bij archeologisch onderzoek op het 'Speelhof' te Borgloon (Wouters: 1992, p. 243-245). Het fragment werd aangetroffen in een waterput uit de late 13^e of vroege 14^e eeuw. Ook in Groningen bij opgravingen aan de Prinsengracht is linnen uit de 16^e eeuw gevonden. Het werd hier aangetroffen als amorfe laag tussen twee lagen textiel in wol of zijde, als tussenvoering of versteviging van het kledingstuk waartoe het behoorde. Door de slechte staat waarin het linnen verkeerde zijn slechts enkele kleine fragmenten geconserveerd kunnen worden (Zimmerman: 2007, p. 54-55).

Het overige linnen dat bewaard is gebleven is meestal afkomstig uit kerkschatten. In de textielschat van de abdij van St.-Truiden bevinden zich diverse linnen of halflinnen weefsels, in diverse variëteiten en kwaliteiten, al dan niet met ingeweven patronen (Deconinck, De Ren & Smets: 1991, pp. 255-282). In de kerkschat van de St. Servatius kerk in Maastricht bevinden zich eveneens een aantal linnenweefsels en voorwerpen waarin linnen verwerkt is. Het gaat o.a. om Inv. nr. 11, Inv. nr. 13-18, Inv. nr. 26, Inv. nr. 30 en Inv. nr. 33 (Stauffer: 1991, pp. 58, 61-64, 167-168, 214). Onder het textiel dat geborgen werd uit de O.L. Vrouw Geboorte Basiliek te Tongeren bevindt zich een fragment van een relikwie van de hoofddoek van O.L. Vrouw (Ceulemans, Deconinck & Helsen: 1988, pp. 65-69).

Andere vondsten van hoofddoeken zijn onder meer gedaan in Engeland, Spanje en Praag. Bij de vondsten uit Londen gaat het om diverse fragmenten van zijden hoofddoeken uit de 13^e en 14^e eeuw zonder gekroezelde rand (Crowfoot Pritchard & Staniland: 2002, p. 93-94). De voorbeelden uit Spanje en Praag worden in detail besproken in § 4.3.1 en 4.3.2 van dit hoofdstuk.

4.1.2. Geschreven bronnen

Naast archeologisch materiaal lichten ook historische bronnen ons in over de materialen die gebruikt werden bij de vervaardiging van hoofddoeken en gerimpelde hoofddoeken in het bijzonder.

Historische vermeldingen van *ransen* uit de Lage Landen laten ons veelal in het duister wat het gebruikte materiaal betreft. Er is slechts één bron uit de Lage Landen die ons hierover inlicht: in de rekeningen van Albrecht van Beieren, ruwaard van Holland, Zeeland en Henegouwen. Hierin bevindt zich een rekeningpost voor zeep en zijde voor het maken van ransen [Citaat 1]. Uit Duitsland zijn wel een aantal citaten voorhanden. Beide zijn reeds vermeld in hoofdstuk 1. Het oudste tekstfragment stamt uit Hannover en werd geschreven in 1312. Hierin worden zijden gerimpelde doeken vermeld³². Het tweede citaat dateert uit 1356. Hieruit blijkt dat vrouwen in Frankfurt wel gerimpelde hoofdkleden mochten dragen, zolang niet uit zijde gemaakt waren. Hoofddoeken met gerimpelde rand mochten niet meer dan zes lagen ruches hebben. Het materiaal voor deze gerimpelde doeken wordt niet gespecificeerd, maar men kan ervan uitgaan dat linnen bedoeld wordt (Dahl: 2006b, p. 7).

Eén historische bron vermeldt een detail over de kleur van de hoofddoeken. In het jaar 1392 werd aan een zekere Katharine Schmiecher een twaalfvoudige sluier met gele uiteinden geschonken (Grönke & Weinlich: 1998, p. 31).

4.2. Patroon van de hoofddoeken

Het volgende aspect in de constructie van gerimpelde hoofdkleden en ook hoofdkleden in het algemeen is de vorm van de hoofddoek. Gerimpelde hoofdbedekking komt voornamelijk voor als halfronde of rechthoekige hoofddoek. (Afb. 47)

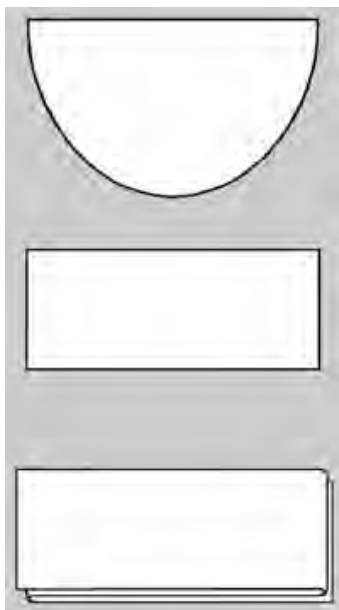
De halfronde variant is met vrij grote zekerheid vast te stellen in o.a. **Cat nrs. 13-17, 44, 45, 47, 50-52, 57-59, 67, 113, 123, 159, 177 en 179**. Bij de halfronde hoofddoeken bestaat er ook nog eens een grote variatie in de plaatsing en de hoeveelheid ruches. In enkele gevallen [**Cat. nrs. 44/afb.44-45 en 45/afb.47**] is de volledige omtrek van de hoofddoek afgezet met ruches. In andere afbeeldingen zien we een onderbreking van de gerimpelde rand ter hoogte van de twee hoeken [**Cat. nrs. 51 en 57**], in de meeste voorbeelden ontbreekt de gerimpelde rand volledig aan de ronde zijde van de hoofddoek [**o.a. Cat. nrs. 17 en 45/afb.49**]. (Afb. 48)

De rechthoekige variant zien we o.a. op **Cat. nrs. 116, 121, 124, 134/afb.151, 164, 165**. Ook bij dit type komen variaties in de plaatsing van de ruches voor. In sommige gevallen is enkel één van beide lange zijden van franje voorzien, in sommige gevallen zijn beide lange zijden gerimpeld. In geen van alle gevallen zijn de korte zijden voorzien van rimpeltjes. De rechthoekige variant lijkt vooral opgang te maken in de 15e eeuw. Dit heeft mogelijk te maken

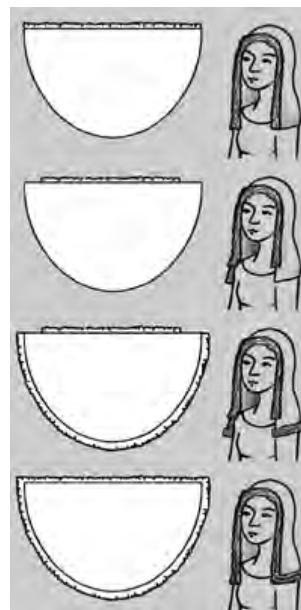
³² Persoonlijke mededeling van Mechtild Müller.

met een nieuwe opgang van de weeftechnieken die op de Spaanse vondsten uit de 12e en 13e eeuw (cfr. § 4.3.1 in dit hoofdstuk) reeds werden aangetroffen (Dahl: 2006c, p. 3). Bij het Praagse voorbeeld (cfr. 4.3.2 in dit hoofdstuk) zijn de ruches en de hoofddoek eveneens als één geheel geweven. Dat deze rechthoekige *ransen* integraal geweven zouden kunnen zijn, verklaart ook dat aan de korte zijden nooit ruches zichtbaar zijn. Technisch is het enkel mogelijk aan de zelfkant van de stof en niet aan de weefkant ruches te weven. Eén historische bron, afkomstig uit de oude stadsrechten van Breda, vermeld in een opsomming van allerlei soorten textiel, zoals zijde, saai en fustein ook *rantsen* [Citaat 18]. We zouden hieruit kunnen afleiden dat de hier genoemde *rantsen* net als de andere stoffen meterwaar waren.

Bij de halfronde hoofddoeken kan men niet anders dan ervan uitgaan dat, in op zijn minst enkele gevallen, de ruches later aan de hoofddoek genaaid zijn, of in een later stadium aangeweven zijn via weeftechnieken waarbij geen groot getouw nodig is, zoals band- en kaartjesweven. Het is namelijk onmogelijk om aan een ronde vorm tijdens het weefproces ruches te weven (Lehnart: 2003, p. 55).

Afb. 47 De meest voorkomende vormen van gerimpelde hoofdbedekking in iconografische bronnen. Van boven naar onder: de halfronde hoofddoek, de rechthoekige hoofddoek, de lange rechthoekige hoofddoek die verschillende malen dubbelgevouwen werd (Illustratie: Isis Sturtewagen)

Afb. 48 Variaties in de hoeveelheid lengte van de gerimpelde rand aan de halfronde hoofddoeken. Van boven naar onder: enkel aan de rechte zijde, slechts een deel van de rechte zijde, een deel van de rechte zijde en de ronde zijde, de volledige omtrek van het doek (Illustratie: Isis Sturtewagen)

4.3. Historische technieken voor franje

Visueel kan men op basis van iconografische bronnen een heel aantal soorten plooitjes en rimpeltjes onderscheiden aan hoofddoeken. Er is nog zeer weinig studie gedaan naar deze variëteit in gerimpelde randen. M. Scott stelt dat deze variatie in soorten ruches en rimpeltjes, die af te leiden valt uit iconografische bronnen, voortkomt uit artistieke vrijheid van de

schilder of beeldhouwer die de hoofddoek afbeeldde (Scott: 1986, p. 40). We zouden dus te maken hebben met een vrije interpretatie en vereenvoudiging van de toenmalige realiteit. B. Dubbe en J. Snyder hebben de gefronste randen geïnterpreteerd als (Brugse) kant (Dubbe: 1993, p. 446; Tilghman: 2005, p. 157). Het maken van kant is echter een vaardigheid die pas opkomt in de loop van de 16^e eeuw (cfr. Hoofdstuk 1). Wanneer men de iconografische bronnen echter vergelijkt met informatie uit middeleeuwse textielvondsten en geconserveerd textiel van jongere datum, zowel uit museale kostuumcollecties als uit archeologische vondsten, kan men veel informatie afleiden over de technieken die gebruikt werden voor de fabricatie van de hoofddoeken. Uit de archeologische vondsten blijkt dat de ruches integraal aan de hoofddoek geweven werden, en daarnaast soms ook voorzien werden van een aangenaaide gerimpelde rand. Gegevens uit latere periodes doen vermoeden dat de ruches ook alleen uit genaaide stroken stof konden bestaan. 16^e eeuwse en latere constructiemethodes bieden een inzicht in hoe de gerimpelde randen in vorm gebracht en gefixeerd werden. Hieronder wordt de informatie die bekend is over historische technieken voor de constructie van gerimpelde randen, het gebruik van onderstructuren en stijfjes aan de hand van bewaarde originele stukken uitgebreid uiteengezet. Deze informatie wordt in het volgende onderdeel van dit hoofdstuk toegepast in experimenteel onderzoek.

4.3.1. Spaanse archeologische vondsten

In de kloosterkerk van het Monasterio de Santa María de las Huelgas in Burgos, Spanje werden in 1946 enkele 13^e eeuwse fragmenten van gefronste hoofdbedekking gevonden waarop men de gebruikte technieken nog vrij duidelijk kan afleiden. Deze textielfragmenten bevinden zich nu in het Patrimonio Nacional, Palacio Real, Madrid (Dahl, Vedeler & Carretero: 2008, p. I). In 2006 werden 11 fragmenten aan nieuw onderzoek onderworpen door Marianne Vedeler (Universiteit van Oslo, Noorwegen) en Camilla Luise Dahl (Middelaldercentret, Nykøbing, Denemarken) onder toezicht van Dr. Concha Herrero Carretero (hoofd van de afdeling Conservatie, Patrimonio Nacional).

De fragmenten variëren in grootte van ongeveer 25 cm tot en met 6 meter lengte. Geen van deze fragmenten hebben intacte einden, waardoor de eigenlijke lengte van de fragmenten in alle gevallen onbekend blijft. De breedte van de fragmenten varieert van 10 tot 15 cm. Enkele fragmenten breder dan 20 cm, werden dubbelgevouwen gedragen. Een paar van de fragmenten zijn effen wit, andere hebben kleurige ingeweven streepjes. (**Afb. 49**)

Geen van deze fragmenten kunnen gekarakteriseerd worden als echte hoofddoeken. Het gaat eerder om lange banden of wikkels (**Afb. 50**). De wikkels zijn gemaakt uit zijde van

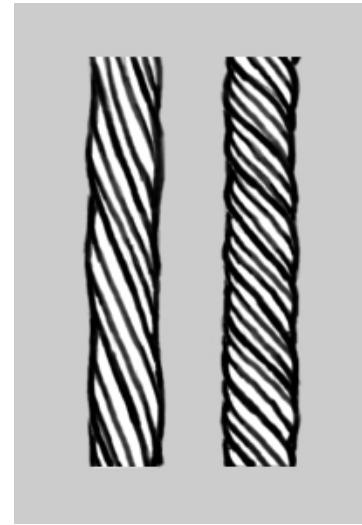
verschillende kwaliteit, draaddikte en weefdichtheid. Alle fragmenten zijn voorzien van diverse types gekroezelde en geplooide randen (Dahl: 2006c: p. 1).

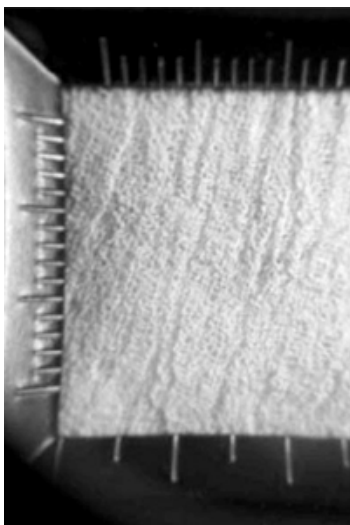
Afb. 49 Inv. nr. 00653745, Patrimonio Nacional, Palacio Real, Madrid (Dahl: 2006c: p. 3)

Afb. 50 Inv. nr. 651981, Patrimonio Nacional, Palacio Real, Madrid (Dahl, Vedeler & Carretero: 2008, p. 9)

Afb. 51 Links: draad waarbij de vezels zacht getwist zijn, rechts: draad met harde twist (Illustratie: Isis Sturtewagen)

Afb. 52 Inv. nr. 651981, Patrimonio Nacional, Palacio Real, Madrid (Dahl, Vedeler & Carretero: 2008, p. 10)

Afb. 53 Inv. nr. 00653737, Patrimonio Nacional, Palacio Real, Madrid (Dahl: 2006c: p. 8)

Afb. 54 Twee fragmenten van een gerimpelde hoofddoek, opgebouwd uit diverse lagen zijde met aan twee kanten gerimpelde randen. Pražský hrad, Praag. (Foto: Milena Bravermanová)

De meeste fragmenten hebben een crêpe-achtige weefstructuur die veroorzaakt wordt door sterk gesponnen draad. De draden die gebruikt werden voor de zelfkanten zijn minder sterk

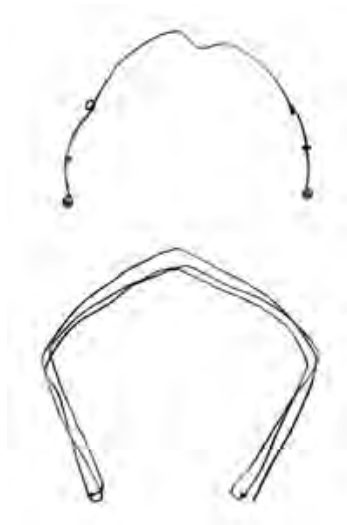
gesponnen. (Afb. 51) Dit resulteert in een strakke, dicht geweven middensectie en lossere zijkanten (Newton & Giza: 1983: p. 150). Dit effect kan nog versterkt worden door nabewerking met bijvoorbeeld heet water, wat ervoor zorgt dat de middensectie sterker zou krimpen dan de draden aan de zelfkanten. (Afb. 52) Dit crêpe-effect kunnen we ook waarnemen op enkele zeer gedetailleerde Duitse beeldhouwwerken met gekroezelde hoofdbedekking.³³ Op één fragment (No. 651983) had de zelfkant van het textielfragment een dubbele schering. In bijna alle overige fragmenten waren de draden in de zelfkant dikker dan deze in het centrale deel van het weefsel.

Op een aantal fragmenten waren er duidelijke indicaties van kleine gaatjes langs de zelfkant. Deze zijn waarschijnlijk sporen van een rijgdraad die gebruikt is om de plooitjes te vormen en op hun plaats te houden.

Daarnaast waren er ook fragmenten (No. 653742, No. 653737, No. 651970) waarbij geplooid bandjes van ca. 2 cm breed aan de wikkels waren vastgenaaid. De bandjes hebben zigzag plooiën die bij elkaar gehouden worden door middel van een rijgdraad. Op één van de fragmenten is deze rijgdraad nog zichtbaar (Dahl: 2006c, p. 15). (Afb. 53)

Afb. 55 Detail met deel van gerimpelde rand van een fragment van een *ranse*, opgebouwd uit diverse lagen zijde met aan twee kanten gerimpelde randen. Pražský hrad, Praag. (Foto: Milena Bravermanová)

Afb. 56 Twee ijzeren stucturen ter versteviging van hoofdbedekking, Museum of London, Londen (Foto: A. Neumann)

Afb. 57 Portret van een jonge dame, ca. 1550, Catharina Van Hemessen, Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen (Ceulemans: 2009)

³³ Dit is onder andere te zien op de midden 14^e eeuwse *Pieta* in de Dom van Wetzlar (Bracht, 2008).

4.3.2. Een gerimpeld textielfragment uit Praag³⁴

Uit de oude crypte in de kathedraal naast het kasteel van Praag zijn twee fragmenten van een gerimpeld hoofdkleed geborgen, samen ca. 50 x 30 cm groot. (Afb. 54) De hoofddoek is gemaakt van verschillende lagen zijde en geweven in platbinding. De hoofddoek is rechthoekig van vorm en beide lange zijdes zijn afgezet met ruches. Voor zover op de foto te zien valt, lijken de ruches en de hoofddoek gelijktijdig geweven. De ruches zijn dus niet achteraf aan de hoofddoek vast genaaid. (Afb. 55) Mogelijk werd het weefsel op gelijkaardige wijze aan de Spaanse vondsten geweven.

De twee fragmenten zijn nog niet geconserveerd op dit ogenblik en bevinden zich in een vrij slechte staat. De hoofddoek behoorde vermoedelijk toe aan één van de vier vrouwen van Keizer Karel IV (†1378), die samen in één kist begraven werden.

4.3.3. Archeologische sporen van 14e – vroeg 16e eeuwse hoofdbedekking uit Londen

De vorm van sommige middeleeuwse *ransen* doet vermoeden dat deze in vorm gehouden moeten geweest zijn aan de hand van een versteviging zoals bijvoorbeeld een metalen frame. Dit gaat zeker op voor de *ransen* met een rechthoekige vorm rond de gezichtsopening [Cat. nrs. 28-37, 39, 40, 43, 52, 60-64].

Zoals reeds gezegd bewaren de gerimpelde hoofddoeken zelf zeer slecht. Metalen resten die als onderdeel of versteviging van de hoofdbedekking gebruikt werden, zijn in sommige gevallen wel bewaard gebleven in de bodem.

Bij opgravingen in Londen zijn verschillende metalen frames gevonden die met hoofdbedekking geassocieerd kunnen worden. De meeste zijn uit koperlegeringen, maar er zijn ook voorbeelden uit ijzer gekend. De vondsten dateren van tussen ca. 1270 en 1450. Eén ijzeren frame uit een 14e eeuwse context toont zelfs nog sporen van de zijden hoofddoek die er eens aan bevestigd was. De ijzerdraad was bij 11 vondsten omwonden met zijde garen (Egan & Pritchard: 2002, pp. 291-296).

Ook uit de late 15e en vroege 16e eeuw zijn dergelijke ijzerdraad frames bewaard gebleven uit Londen. Het gaat om een halfmond ijzeren frame, waarvan de uiteinden afgewerkt zijn met een rond metalen kopje (onbekend Inv. nr., Museum of Londen), en een hoekige ijzerdraad versterking van een 'gable hood' (Inv. nr. Z640, Museum of Londen). (Afb. 56) Deze frames zijn gebruikt geweest voor de toen in de mode zijnde kapjes, de 'French hood' en de 'English hood' of 'gable hood' die regelmatig ook voorzien waren van een gefronst randje (Mikhaila &

³⁴ Ik vernam pas van het bestaan van dit fragment op 27/04/09. De bovenstaande informatie is afkomstig uit een persoonlijke mededeling van Milena Bravermanová, textielconservator aan het Pražský hrad, Praag.

Malcolm-Davies: 2006, p.28). Vooral de Franse kapjes of variaties hierop waren ook in zwang in de Lage Landen. Vroege voorbeelden zijn onder andere te zien in het werk van Gerard David maar ook in de loop van de 16^e eeuw komen ze nog steeds voor (**Afb. 57**).

4.3.4. 16^e/17^e eeuwse kragen

Het is niet onwaarschijnlijk dat de naaitechnieken die in de 2^e helft van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw in Europa werden toegepast voor de constructie van de toen in de mode zijnde molensteenkragen en manchetten (**Afb. 58**) zeer gelijkaardig waren aan degene die in de twee voorafgaande eeuwen werden gebruikt om hoofdkleden te maken.

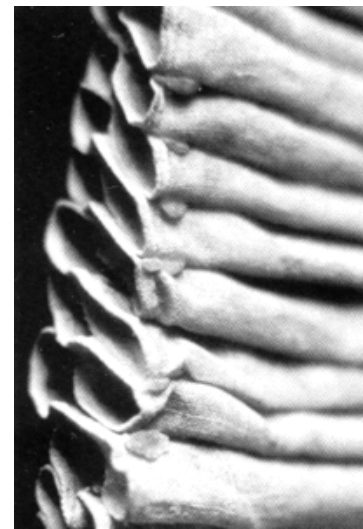
In deze periode was er in de kragen en manchetten minstens evenveel variatie als in de hoofddoeken met gerimpelde rand uit de late middeleeuwen. Deze variatie was waarschijnlijk vooral een resultaat van de wasvrouw en haar vaardigheid met stijfsel en krulijzer. De wasvrouw kon de vorm van de plooiën aan de kraag van week tot week veranderen, wat kon resulteren in een geheel verschillend effect (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, p. 10). In de 16^e eeuw was het wassen, bleken, stijven en strijken van linnen een zeer gespecialiseerde en goed betaalde arbeid, die vooral door vrouwen uitgevoerd werd (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, 10-11).

Afb. 58 Cunera van Martena. Echtgenote van Rudolph van Buynou, toegeschreven aan Adriaen van Cronenburg, 1553 (Rijksmuseum Amsterdam: 2009).

Afb. 59 'Apen apen de mode na', het in vorm brengen van een kraag, detail van een gravure uit ca. 1570, British Museum, Londen (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, p. 14)

Afb. 60 Detail van de onderkant van een kraag (ca. 1590-1640) met kleine wasdruppels die de plooiën op hun plaats houden, Bayerisches Nationalmuseum, München (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, p. 27)

De belangrijkste methode die in de 16^e en 17^e eeuw gebruikt werd is het vormen van de stof door middel van verhitte houten, benen of stalen staven. Aanvankelijk werden voornamelijk houten en benen staven gebruikt, maar na ca. 1570 ging men over op stalen staven (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, p. 14). Bij dit proces werden de kragen eerst gewassen en daarna bedekt met stijfsel. Ze werden te drogen gehangen en daarna werden de plooien aangebracht met de verhitte staven, die warm gehouden werden boven het vuur of in een komfoor. (**Afb. 59**)

Stijfsel werd gemaakt van diverse grondstoffen, onder andere tarwe, zemelen, koren en andere granen, of van de wortels van bepaalde planten (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, p. 14). Er is weinig bekend over het stijven van linnen voor de 16e eeuw. Stijfsel of basis van tarwe was beschikbaar in de 14^e eeuw, maar de meeste recepten waren waarschijnlijk afhankelijk van lokaal beschikbare grondstoffen (Crowfoot, Pritchard & Staniland: 2002, p. 18).

Bepaalde types plooien konden ook gemaakt worden door stroken stof op geregelde afstanden aan elkaar te naaien en daarna in vorm te brengen door middel van stijfsel en andere nabewerkingen (Steenbuch; 2005, pp. 20-21; Sturtewagen: 2006, pp. 20-21). In plaats van de plooien definitief met naaisteken vast te zetten, werden de plooien in sommige gevallen vermoedelijk ook met spelden op hun plaats gehouden. Op deze wijze kon men met één kraag een zeer breed scala aan soorten plooien verkrijgen (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, p. 21). In plaats van het gebruik van spelden is op een kraag uit het Bayerisches Nationalmuseum in München ook het gebruik van kleine wasbolletjes gekend. De bolletjes werden tussen twee lagen stof gedrukt zodat deze aan elkaar bleven kleven (Arnold, Tiramani & Levey: 2008, p. 27). (**Afb. 60**)

4.3.4. Mode en streekdracht uit de 18^e, 19^e en 20^e eeuw

Ook in de latere 18^e, 19^e en 20^e eeuwse Europese mode en streekdrachten werden nog vaak gekroezelde en geplooidde hoofdkleden en kragen gedragen, zo ook in België en Nederland.

Voorbeelden van dergelijke hoofddrachten zijn onder meer gekend op portretten uit Namen, Brugge, Luik en Brussel uit de 18^e eeuw (**Afb. 61 & Afb. 62**). Daarna verdween de gerimpelde hoofdbedekking langzaam uit België. In Nederland bleef deze in diverse vormen verder doorleven op het platteland. Gerimpelde hoofdbedekking behoorde daar op sommige plaatsen tot het midden van de 20e eeuw tot de streekdrachten.

In Loosdrecht (bij Hilversum) werden kapjes met een gerimpelde rand gedragen. Het voorbeeld op **Afb. 63** heeft drie laagjes ruches, die in 8-vormige plooitjes genaaid zijn.

Afb. 61 Portret van Jacqueline Doucet de Tillier, 1700-1750, Musée de Groesbeeck de Croix, Namen (Ceulemans: 2009)

Afb. 62 Portret van een vrouw, 18e eeuw, Stadhuis, Brugge (Ceulemans: 2009)

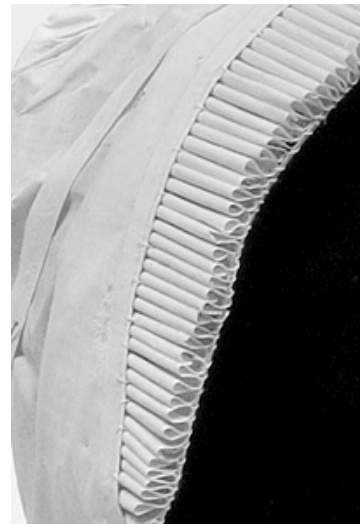
Afb. 63 Oude Loosrechtse tooi (Privécollectie van Ella Luiting)

Afb. 64 Brabantse klederdracht op een oude prentbriefkaart (Privécollectie van Ella Luiting)

Afb. 65 Staartmuts uit Eemnes (Landschap Erfgoed Utrecht: 2008)

Afb. 66 Knipmuts uit Renswoude (detail), (Landschap Erfgoed Utrecht: 2008)

Ook in Brabant en Limburg werden hoofddeksels met ruches gedragen, bijvoorbeeld de zogenaamde poffer. Deze ontstond in het midden van de 19^e eeuw en werd gedragen tot ca. 1950 (**Afb. 64**).

De knipmuts of staartmuts werd in een wijds gebied gedragen, van de omgeving van Utrecht tot in Twente en de Achterhoek toe (**Afb. 65**). Er bestonden allerlei variaties; zo heeft de muts op de foto overeenkomsten met de cornetmuts – ook wel Gelderse muts geheten – die voorkwam in de streek van de Veluwe. Op een knipmuts uit Renswoude kunnen we zien dat

de fijne gerimpelde rand die langs het aangezicht loopt in vorm wordt gehouden door een fijne ijzerdraad die met wit garen is omwonden. Hierdoor blijven de plooitjes netjes op zijn plaats zitten, maar kan de muts ook in een mooie halfronde vorm gebogen worden (**Afb. 66**). Ook in deze periode waren er nog gespecialiseerde mutsenplooiers. Zij brachten de mutsen in vorm op een plooi-ijzer. Uit Eemnes is een dergelijk vroeg 20^e eeuwse plooi-ijzer bewaard. Dit was een toestel waarin de stof tussen verhitte metalen staafjes gelegd werd om de plooitjes te zetten (Landschap Erfgoed Utrecht: 2008).

Afb. 67 Portret van een vrouw, ca. 1430, Robert Campin, National Gallery, Londen. Detail van Cat. nr. 102 (Kren & Marx: 2009)

Afb. 68 Jeanne de Luxembourg, ca. 1430-1460, Slotkapel, Antwerp. Detail van Cat. nr. 113 (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 69 St.-Anna-ten-Drieën, ca. 1470-1500, toegeschreven aan Hugo van der Goes, KMSK, Brussel. Detail van Cat. nr. 168 (Foto: Isis Sturtewagen)

4.4. Het arrangement van gerimpelde hoofdkleden

Naast de constructie van de hoofddoeken en ruches zelf, is ook de vorm van het kapsel en de toevoeging van eventuele haaraccessoires sterk bepalend voor het uiterlijk en de drapering van de hoofdbedekking. In wat volgt zullen enkele specifieke haardrachten, accessoires en onderstructuren (haarnetten, kapjes, vals haar, ...) uitgebreider besproken worden.

4.4.1 Spelden

Om de vaak complexe hoofdbedekkingen van vrouwen op hun plaats te houden werden o.a. spelden gebruikt. Deze zijn soms afgebeeld op kunstwerken van diverse aard. Spelden werden ook gebruikt om gerimpelde hoofddoeken op het hoofd te bevestigen. Op Robert Campin's *Merodetriptiek* [Cat. nr. 101] en op zijn *Portret van een vrouw* [Cat. nr. 102] zijn telkens twee spelden zichtbaar. (**Afb. 67**) Een andere afbeelding van het gebruik van spelden zien we

op het graf van Jean de Melun en zijn twee echtgenotes (ca. 1430-1460) in de slotkapel van Antoing [Cat. nr. 113]. Beide vrouwen dragen een speld boven op het hoofd. Bij de ene vrouw is het kopje van de speld rond, bij de andere ruitvormig. (Afb. 68) en op een schilderij met de voorstelling van St.-Anna-ten-Drieën in het Museum voor oude kunst in Brussel. (Afb. 69) Op een midden 15^e eeuws graf uit Beersel wordt de hoofddoek met een ronde sierspeld bevestigd. (Afb. 70)³⁵

Afb. 70 Jacoba van Glymen, ca. 1454-1462, Sint-Lambertuskerk, Beersel. Detail van Cat. nr. 144 (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 71 Katharina, Markgravin van Baden, ca. 1385, Münster, Basel (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 72 Kluit halffabriek spelden (de meeste moesten nog een kopje krijgen) met datering XIVd-XVB (Clevis & Smit: 1990, p. 115)

Spelden werden ook gebruikt om de *ransen* onder de kin dicht te spelden. We zien dit fenomeen in onze streken vooral in de 2^e helft van de 15^e eeuw optreden (crf. Hoofdstuk 5, Type U1b). *Kruseler* met spelden worden al eerder gedragen in het Duitse taalgebied. Op het grafbeeld van Katharina, Markgravin van Baden, in het Münster van Basel zien we een hoofddoek die afgewerkt is met vijf laagjes scherp geploide stof, en die onder de kin met een grote speld is dichtgemaakt. De tombe wordt gedateerd ca. 1385 (Afb. 71). Een ander voorbeeld zien we op de graftombe (ca. 1428) van Rudolf III en Anna von Freiburg in Rötteln Pfarrkirche, Lörrach (Grönke & Weinlich: 1998, p. 32-33). Anna's sluier is afgeboord met een dikke rand van lagen fijn geploide stof, die onder haar kin gesloten is. Op dit monument is de sluiting niet afgebeeld, in tegenstelling tot het graf in Basel. Uit onze streken is er geen afbeelding waarin de speld bij deze hoofdbedekking met kinsluiting zichtbaar is.

³⁵ Cfr. het schilderij *De afzichtelijke hertogin*, ca. 1525-1530 van Quinten Matsys, dat eveneens een ronde broche of speld als bevestiging toont. (Afb. 43)

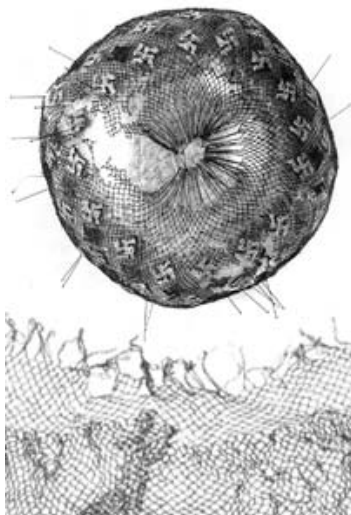
Voor de spelden zelf, hun uiterlijk en variëteit, kunnen we veel informatie halen uit archeologische vondsten. Het Museum of London voerde een vrij uitgebreid onderzoek uit op 800 spelden uit hun collectie. Hieruit bleek dat de hoeveelheid spelden in omloop in de 14^e eeuw sterk toenam. Daarnaast werden de spelden ook kleiner ten opzichte van de 12^e en 13^e eeuw. Dit valt te wijten aan de toenemende beschikbaarheid van getrokken metaaldraad, waardoor de spelden dunner en kleiner gemaakt konden worden, zonder aan stevigheid in te boeten. In sommige gevallen werden de spelden gedecoreerd met een glaskraal, koraal of een metalen figuurtje, maar ook dit fenomeen nam af naar de 14^e eeuw toe. Spelden konden gemaakt zijn uit messing (geelkoper), brons of edelmetaal (Egan & Pritchard: 2002, pp. 297-304). Metalen spelden worden ook regelmatig aangetroffen in de Vlaamse en Nederlandse bodem, o.a. in 's-Hertogenbosch, Amsterdam en Kampen (Baart: 1977, pp. 133-135; Clevis & Smit: 1990 pp. 37, 115; Janssen: 1983, p. 259).

Dat de hoofddoeken met spelden vastgemaakt werden op het hoofd, doet ons vermoeden dat onder de hoofddoeken zelf nog een ander voorwerp moet gezeten hebben waar de speld in vastgeprikt kon worden. De hoofddoeken lijken in sommige gevallen ook vastgespeld te zijn in het haar van de draagster. Wanneer het echter gaat om zware hoofddoeken, bestaande uit meerdere lagen linnen, al dan niet met een dikke gerimpelde rand, kan men zich voorstellen dat deze minder goed op zijn plaats blijft zitten, en dus wel baat heeft bij een onderstructuur.

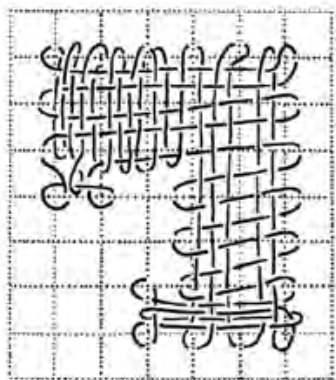
4.4.2 Haarnetten

Haarnetjes komen vrij vaak voor in een breed scala aan bronnen, van oude teksten en rekeningen tot iconografische bronnen en zelfs bewaarde stukken. Ze behoorden in diverse perioden tot de gebruikelijke haarversiering van vrouwen en soms ook mannen. Ze kwamen reeds voor in het Byzantijnse rijk in de 8^e en de 9^e eeuw en kenden een grote verspreiding in Europa tijdens de 13^e en 14^e eeuw. Tot in de 16^e eeuw spelen dergelijke haarnetten een belangrijke rol in de vrouwenkledij (Deconinck, De Ren & Smets: 1991, pp. 345-346). In de meeste gevallen werden de haarnetjes op zichzelf gedragen of onder de hoofddoek (Heinemeyer: 1966, p. 16).

Haarnetjes werden op diverse wijze gemaakt, en waren vaak ook van een versiering voorzien. In het Kunstmuseum te Düsseldorf bevindt zich een haarnet dat gemaakt is uit maaswerk van fijn zijden lint, dat versierd is met lichtblauwe perkamenten rozetten (Heinemeyer: 1966, pp. 13-22).

Afb. 73 Boven: Inv. nr. Tx85, Abdij van St.-Truiden (Deconinck, De Ren & Smets: 1991, p. 352). **Onder:** Laat 13e eeuwse haarnet fragment, Mueum of London, Londen (Crowfoot, Pritchard & Staniland: 2002, p. 146)

Afb. 74 Het borduren van filetknopwerk. (Deconinck, De Ren & Smets: 1991, p. 349)

Afb. 75 Een geborduurd haarnet in filet-techniek, ca. 1486-1526, Meester van de Heilige Maria Legende, Nationalmuseet, Kopenhagen. Detail van Cat. nr. 188 (Foto: C.L. Dahl)

De meest voorkomende techniek om haarnetten te maken is de fileettechniek.³⁶ Vier voorbeelden van geknoopte zijden haarnetjes zijn aangetroffen op opgravingen in Londen: één uit een 13e eeuwse context, twee uit het tweede kwart van de 14e eeuw en een klein fragment uit de late 14e eeuw. (**Afb. 73**) De staat waarin de jongste fragmenten zich bevonden wijzen erop dat ze al redelijk oud waren op het moment van depositie. In Londen zijn ook 14e en 15e eeuwse filetnaalden in koperlegering opgegraven (Crowfoot, Pritchard & Staniland: 2001, pp. 145-149). Haarnetjes zoals deze uit Londen vormden vaak de basis voor allerlei borduurwerk en decoratie.

Geborduurde netjes zijn onder meer bewaard in de abdij van St.-Truiden en in het Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg. De haarnetten van St.-Truiden zijn in het rond geknoopt, vertrekkende vanuit een aantal lange lussen die bij het dragen op de kruin komen (**Afb. 73**). Het borduurwerk bestaat hoofdzakelijk uit stopwerk in horizontale en verticale richting, waardoor het geborduurde patroon als het ware ingeweven lijkt in het mazennet (Deconinck, De Ren & Smets: 1991, pp. 345-346). (**Afb. 74**) Een haarnet in dezelfde techniek als de geborduurde haarnetten van St. Truiden is zichtbaar op een schilderij van *De*

³⁶ Filet is een handwerktechniek waarbij met garen en een netnaald een fijn maaswerk wordt geknoopt. Het knoopwerk van de mazen sluit volledig aan bij het knopen van vis- en jachtnetten (Deconinck, De Ren & Smets: 1991, pp. 345-346)

opwekking van Lazarus (Inv. nr. KMSsp717) in het Nationalmuseet, Kopenhagen. Het haarnet zit onder een transparante hoofddoek met gerimpelde rand. (**Afb. 75**)

Het net uit het Germanisches Nationalmuseum is gevonden in het graf van de Landgraaf van Hesse (Inv. nr. 16870). Op dit net zijn achtendertig schildjes met heraldische wapens geappliqueerd. Het borduurwerk is op een grove linnen basis gemaakt, die daarna aan het net werd bevestigd (Heinemeyer: 1966, p. 14).

Uit geschreven bronnen uit Frankrijk en Scandinavie zijn voorbeelden gekend waarbij gouddraad en parels verwerkt werden in de haarnetten.³⁷

4.4.3 Kapjes

Een alternatief voor haarnetten zijn linnen of zijden kapjes. Het *Livre des Metiers*, een vertaalboekje geschreven in Brugge in de tweede helft van de 14e eeuw, dat teksten in het Middelnederlands met Franse vertalingen bevat, vermeld een kapje.³⁸ Een ander fragment uit dezelfde tekst beschrijft hoe een vrouw op gepaste wijze haar hoofdbedekking moet opzetten. Hierbij moet ze onder haar hoofdkleed een dergelijk kapje dragen. De tekst vermeldt ook dat ze haar hoofdkleed met een speld moet vastmaken.³⁹

Een dergelijk kapje, dat vermoedelijk dateert uit de 14e eeuw, is in bewaring in het Birgittinessenklooster in Uden. (**Afb. 76**) Het kapje is een relikwie van de Heilige Birgitta. Het bestaat uit twee rechthoekjes met één afgeronde hoek die door een naad verbonden worden. Aan het kapje is een lus bevestigd die verscheidene malen om het hoofd gedraaid kon worden om het geheel vast te houden op het hoofd. Hierbij wordt het lint net boven het voorhoofd gekruist. Dergelijke kapjes komen we ook tegen op kunst uit de 14e en 15^e eeuw uit West- en Noord Europa (Dahl & Sturtewagen: 2008, pp. 99-129). Een afbeelding die zeer duidelijk toont hoe de kapjes gedragen werden vinden we op fol. 11r. uit de *Tacuinum Sanitatis* (ca. 1390). (**Afb. 77**) Een tweede interessante afbeelding van dit kapje zien we in het Franse manuscript *Les Cent Nouvelles Nouvelles* in de University Library van Glasgow. Op fol. 186r. van dit manuscript staan twee vechtende vrouwen afgebeeld die elkaars hoofdbedekking van het hoofd rukken. Rechts onder op de afbeelding ligt een kapje op de grond. Uit deze

³⁷ Persoonlijke mededeling van C.L. Dahl.

³⁸ “*Noch ghebrekenre banckleedere ende cussene ende hoofcleedere, huven om u wijf ende nachthoofcleedren.*” [Je zult geen tekort hebben aan bankkleden en kussens en hoofdkleden, kapjes voor uw vrouw en nachthoofdkleden] Vertaling van de auteur.

³⁹ “*Ende omme hare wel te pareerne, ghebreect hare eenen spieghel, eenen cam ende eenen priem omme te makene eene sceedele, een zidine huve ende een hoofcleed.*” [En om zichzelf goed op te maken heeft een vrouw een spiegel, een kam, een speld om haar hoofdbedekking te doen, een zijden kapje en een hoofddoek] Vertaling van de auteur.

afbeelding blijkt ook weer dat deze kapjes heel vaak onder andere hoofdbedekking gedragen waren: midden op de grond ligt een kaproen, en de vrouwen trekken elk aan een uiteinde van een witte hoofddoek. (Afb. 78)

Afb. 76 Het kapje van St. Birgitta, Birginitessenklooster, Uden (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 77 Vrouw met kapje, ca. 1390, Fol. 11r., Tacuinum Sanitatis, MS Lat. Nouv. Acq. 1673, Bibliothèque Nationale de Paris (Illustratie: C.L. Dahl en Isis Sturtewagen)

Afb. 78 Twee vechtende vrouwen, folio 186r, c.1475-1500, MS Hunter 252, Glasgow University Library (University of Glasgow: 2009)

4.4.4 Vlechten, knotjes en hoorntjes

In de loop van de eerste helft van de 14e eeuw beginnen vrouwen in de Lage Landen hun haar steeds vaker in korte vlechten die langs het gelaat hangen te dragen, een mode die zich voor het einde van de 13^e eeuw in Frankrijk had ontpopt (Egan & Pritchard: 2002, p. 291). De vlechten beginnen ter hoogte van de slapen en hangen naar beneden tot net onder het oor of tot aan de kin. Vaak liep ook achter op het hoofd, van oor tot oor, een dikke vlecht. Om dit kapsel te kunnen bekomen heb je lang en veel haar nodig. Als alternatief gebruikte de middeleeuwse vrouw imitatievlechten. Vlechten van mensenhaar zijn onder meer terug gevonden in Londen en Kampen. De vondst uit Londen dateert uit het tweede kwart van de 14^e eeuw. De resten van twee vlechten, die gemaakt zijn van blond mensenhaar, zitten bevestigd op een geweven zijden band, die waarschijnlijk rond het hoofd bevestig werd. Deze band was oorspronkelijk versierd met metalen rozetten. Het beslag werd verwijderd voordat het object afgedankt werd, maar de indrukken ervan zijn nog zichtbaar (Egan & Pritchard: 2002, pp. 292-3).

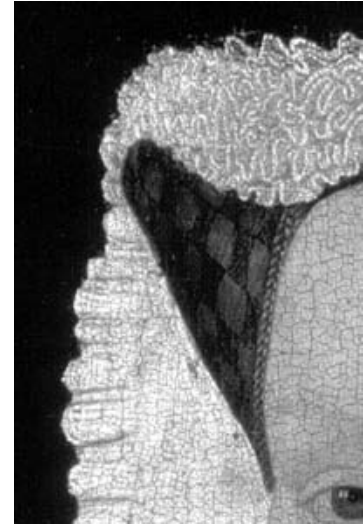
In Kampen is een vergelijkbare vondst gedaan. De vlechten zijn eveneens gemaakt uit mensenhaar, maar ze zijn niet bevestigd op een band zoals het Londense voorbeeld. De vlechten uit Kampen dateren uit de 15^e of 16^e eeuw (Clevis & Smit: 1990, p. 97).

Afb. 79 Berta van Heukelom, ca. 1340-1370, Hervormde Sint Nicolaas Kerk, IJsselstein [Cat. nr. 14]. (Foto: Bertus Brokamp)

Afb. 80 Detail van het Drie Maagdenretabel, 1401-1410, Kerk Goddelijke Zaligmaker, Hakendover (Ceulemans: 2009)

Afb. 81 Margareta van Eyck, Inv. nr. O.162, 1439, Jan van Eyck, Bruggemuseum - Groeningemuseum, Brugge [Cat. nr. 121]. (Borchert: 2002, p. 206, afb. 229)

Een iconografisch voorbeeld van een gerimpeld hoofdkleed in combinatie met vlechtjes zien we op een midden 14^e eeuwse grafmonument⁴⁰ in de Hervormde Sint Niklaas Kerk te IJsselstijn. Dit praalgraf is opgedragen aan vier personen: Gijsbrecht van Amstel en Berta van Heukelom, Arnold van Amstel en Maria van Hengouwen. De gefronste sluier is afgebeeld op het hoofd van Berta van Heukelom. Via een bijzonder detail op deze figuur krijgen we informatie over wat onder de sluier zit. Bovenop het hoofd van beide vrouwelijke figuren zien we dat onder de gekroezelde sluier twee fijne banden kruiselings verlopen. Deze behoren vermoedelijk tot een klein linnen kapje dat het haar bij elkaar houdt. Een andere optie is dat de bandjes rechtstreeks aan de vlechten vast zitten, en er zich geen kapje onder de hoofddoek bevindt. (**Afb. 80**)

Deze mode van korte vlechten leefde voort tot het einde van de 14^e eeuw (Courtais: 1973, p. 22). Daarna ging men steeds vaker over tot het opsteken van het haar in knotjes bovenop het

⁴⁰ Over de precieze datering van het grafmonument bestaat discussie. Dateringen tussen 1340 en 1390 zijn naar voren geschoven geweest (Jense: 1999, pp. 1-12). Xavier Jense verdedigt in zijn artikel over de context, geschiedenis en betekenis van dit grafmonument, een datering vóór 1377 (Jense: 1999, p. 19).

hoofd. Een voorbeeld van deze haardracht zien we bijvoorbeeld op het vroeg 15^e eeuwse *Drie-Maagdenretabel* uit Hakendover. (**Afb. 80**) Ook op deze beeldjes zien we een gekruiste band over het hoofd lopen. Op een aantal van de figuren lijkt het haar onbedekt (bv. de figuur vooraan op **Afb. 80**), terwijl bij andere het oppervlak van het haar geheel glad is weergegeven, wat zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een kapje of aanverwant voorwerp (o.a. de figuur op de achtergrond in **Afb. 80**).

De knotjes werden ook bovenop het hoofd gedragen, zoals zichtbaar is op **Afb. 82** en op **Cat. nrs. 52, 60, 61, 62, 63, 64**. In verschillende gevallen is dan vooraan tussen de twee knotjes een gekruist lintje of bandje te zien.

Vanaf de jaren '20-'30 van de 15^e eeuw groeien de kleine knotjes uit tot middelgrote en tot grote hoorntjes. Voorbeelden van dit kapsel zien we o.a. in **Cat. nrs. 88, 91-96, 99, 100, 106, 108-112, 115, 116, 121, 138, 141, 142 en 144**. De iconografische bronnen laten vermoeden dat deze hoorntjes verkregen werden door een apart onderdeel, verstevigd met een onbekend materiaal (perkament of leer behoren tot de vele mogelijkheden) en vaak versierd met een maaswerk van gouddraad of met parels en edelstenen, dat op het hoofd werd gezet. Wellicht bedekten de hoorntjes het echte haar. Mogelijk is ook dat de fijne vlechtjes die vaak te zien zijn op schilderijen aan de basis van de hoorntjes, bestaan uit het echte haar van de afgebeelde persoon. (**Afb. 81**)

Aangezien er, voor zover ik weet, geen archeologische vondsten zijn van deze hoorntjes, blijft het giswerk om de constructie ervan te achterhalen.

4.4.5 Kronen

Een ander element dat regelmatig in combinatie met gerimpelde hoofdbedekking wordt afgebeeld zijn kroontjes die een grote variatie hebben in grootte en decoratie. Gelijkaardige kroontjes werden al sinds het begin van de 14^e eeuw gedragen door adellijke meisjes en vrouwen, boven loshangend of gevlochten haar of in combinatie met sluiers (Courtais: 1974, p. 22-23).

De kroontjes bestaan uit een band, die varieert in breedte, waarop rozetvormig beslag is aangebracht. De band kon zowel uit textiel (cfr. infra: vondst van imitatievlechten uit Londen) als uit metaal bestaan. Op 15^e eeuwse schilderijen zien we vaak dat de band zwart is van kleur, wat er eveneens op zou kunnen wijzen dat deze uit textiel vervaardigd zijn [**Cat. nrs.**

136, 152, 172, 190]. In het Historiska Museum, Stockholm, Zweden is een gelijkaardige kroon uit metaal bewaard gebleven.⁴¹

Afb. 82 Beatrijs de Tollenaere, ca. 1375-1380, St. Martinuskerk, Koolkamp, detail van Cat. nr. 52 (Foto: Isis Sturtewagen)

Afb. 83 Schijnwaterspuwer, Inv. nr. S12-16/M, Augustiner Museum, ca. 1301-1315, Freiburg im Breisgau (Foto: Bertus Brokamp)

Afb. 84 Stenen console, 13^e eeuw, afkomstig uit het Uterhovesteen, Gent. Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent. (Ceulemans: 2009)

4.5. Experimenteel onderzoek

Uit de periode 1200-1500 zijn, zoals eerder vermeld, slechts zeer weinig gerimpelde hoofddoeken bewaard gebleven. Aan de vorm van de franjes zoals ze afgebeeld worden in de laatmiddeleeuwse iconografie kan men echter wel bepaalde naai- en weeftechnieken veronderstellen. Uiteenlopende technieken van naaien en weven tot het aanbrengen van plooien op platte stroken stof, behoren tot de mogelijkheden voor het construeren van gefronste hoofddoeken. Elke individuele techniek geeft een verschillend eindresultaat, wat congruent is met de grote verscheidenheid aan types franjes en plooien die we terugvinden in de laatmiddeleeuwse iconografie.

⁴¹ Persoonlijke mededeling van C.L. Dahl.

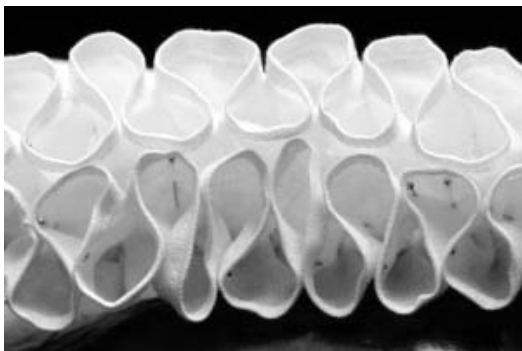
4.5.1 Golvende plooien / S-vorm

Afb. 85 Reconstructie van de eenvoudigste vorm van het S-vormige type gerimpelde rand (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen).

Afb. 86 Reconstructie van een meervoudige S-vormige gerimpelde rand (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen)

Afb. 87 Reconstructie van het derde subtype S-vormige ruche (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen)

Dit soort ruches heeft een sterk meanderende of S-vormige vorm. In sommige gevallen liggen de plooien zo dicht bij elkaar dat de indruk van een 8-vorm gewekt wordt.

Dit type ruches komt in zeer diverse variaties voor. In de Lage Landen kunnen drie subtypes onderscheiden worden. Het eerste type (**Afb. 85**) bestaat uit een enkelvoudige strook textiel die in een golvende ruche gevormd wordt [**Cat. nrs. 21, 22, 24, 27, 46/afb.50, 49, 110**]. Het tweede type (**Afb. 86**) is opgebouwd uit twee of meer stroken textiel die samen tot een meanderende ruche worden gevormd [**Cat. nrs. 48, 51, 53, 75, 90**]. Het derde type (**Afb. 87**) bestaat eveneens uit twee of meer stroken stof, hier echter elk afzonderlijk tot een golvende ruche gevormd, en daarna boven elkaar geplaatst [**Cat. nrs. 59, 67, 77/afb.83, 77/afb.84, 103, 106, 168**].

Voor deze types gerimpelde rand zijn ook internationaal equivalenten te vinden. Van Type drie zijn onder meer voorbeelden bewaard in het Snütgenmuseum in Keulen (**Afb. 88**) en in een Boheems manuscript: de Velislavbijbel (fol. 13a), die werd gemaakt tussen 1340-1350. Van subtype drie is o.a. een voorbeeld bekend uit Denemarken, waarop koningin Helveg afgebeeld staat met een gerimpelde hoofddoek met twee, of wellicht drie lagen S-vormig gerimpelde stroken (**Afb. 89**). Ook in de 16e eeuw en later waren verschillende variaties van dit soort plooï nog erg populair. Een voorbeeld zien we op een schilderij uit de werkplaats of omgeving van de hand van Pieter Pourbus (**Afb. 90**).

De verschillende constructiemethodes waarmee ik voor dit type gerimpelde rand heb geëxperimenteerd worden besproken in Bijlage 2 § Experiment 3-5.

Afb. 88 Relikwiebuste, ca. 1400, Snütgenmuseum Keulen (Foto: Isis Sturtewagen)

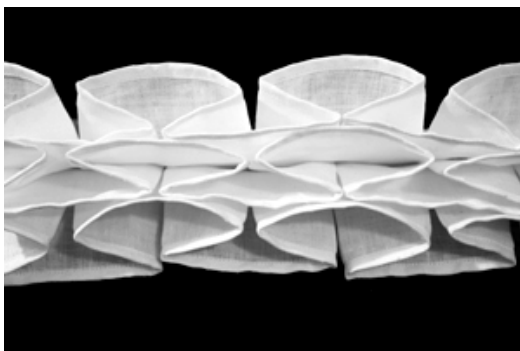
Afb. 89 Grafmonument van koning Valdemar en koning Helvig, ca. 1375, Sct. Peders Kirke, Næstved (Dahl: 2006b, p. 13)

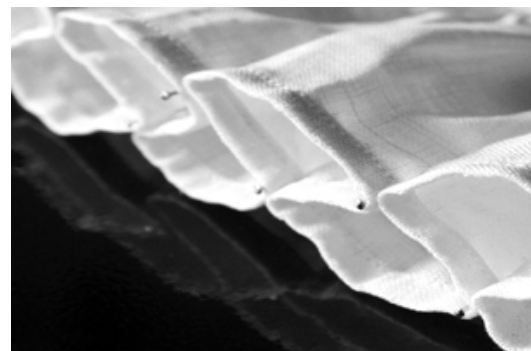
Afb. 90 Portret van Mevrouw Joost de Damhouder, Pieter Pourbus, 16e eeuw, Groot kasteel van Loppem (Ceulemans: 2009)

4.5.2 Stolpplooi

De stolpplooi, in het Engels 'boxpleat' genoemd wordt in de moderne kleermakerij en interieurstoffering nog steeds gebruikt. Deze plooien bestaan uit twee platte plooien aan de bovenzijde die in tegenovergestelde richting wijzen, en twee plooien aan de onderzijde die tegen elkaar worden geduwd.

Afb. 91 Reconstructie mogelijkheid 1 (cfr. bijlage 2 § Experiment 1) van gerimpelde rand met stolpplooien (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen).

Afb. 92 Reconstructie mogelijkheid 2 (cfr. bijlage 2 § Experiment 2) van gerimpelde rand met stolpplooien (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen).

Voorbeelden van dit type ruches zijn te onderscheiden op **Cat. nrs. 37, 41, 52, 164, 165, 173.**

Uit de gebieden die de Nederlanden omringen zijn mij op één voorbeeld na geen equivalenten bekend. De Montacute-Despencer tombe (2e helft 14e eeuw) in Tewkesbury Abbey, Gloucestershire, Engeland toont een hoofddoek met stolpplooiën langs de rand (Newton & Giza: 1983, p. 145; Tilghman: 2005, p. 158). **(Afb. 93)**

Ook dit type gerimpelde rand werd in de 16^e en 17^e eeuw geadopteerd voor de voor die periode typische kragen en manchetten. Afbeeldingen hiervan zijn onder meer te zien op het portret van Cunera van Martena in het Rijksmuseum te Amsterdam **(Afb. 58)** en op een schilderij van Antoon Claeissens dat een voorstelling geeft van een banket gehouden door de stadsfunctionarissen van Brugge in 1574 (Bruggemuseum – Stadhuis, Inv. nr. GRO.O.23). **(Afb. 94)**

De verschillende constructiemethodes waarmee ik voor dit type gerimpelde rand heb geëxperimenteerd worden uitgebreid besproken in Bijlage 2 § Experiment 6-7.

Afb. 93 Maticute-Despencer graftombe, 2^e helft 14^e eeuw, Tewkesbury Abbey, Gloucestershire, Engeland (Newton & Giza: 1983, p. 145)

Afb. 94 Feestmaal van Stadsfunctionarissen, 1574, Antoon Claeissens, Bruggemuseum – Stadhuis, Inv. nr. GRO.O.23 (Foto: Isis Sturtewagen)

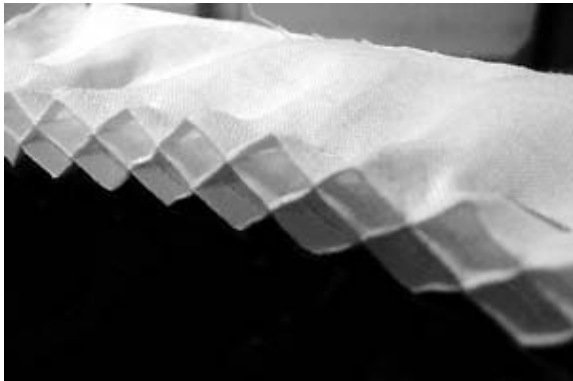

Afb. 95 Catherine de Beauchamp, ca. 1370-1375, kathedraal van Warwick, Engeland (Foto: Catharina Oksen)

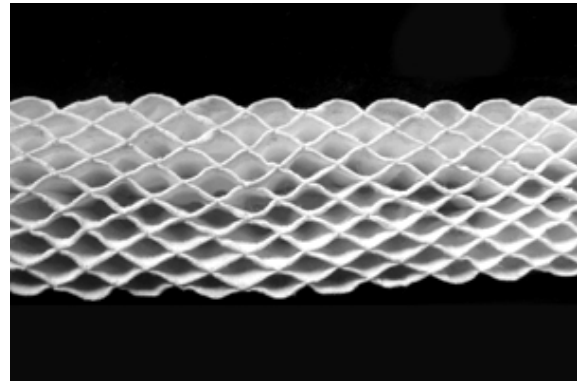
4.5.3 Honingraatpatroon

Een derde type zijn plooiën in de vorm van een honingraat- of ruitpatroon. Dit type van ruches is al op diverse wijzen geïnterpreteerd. Margaret Scott schrijft in haar boek 'A Visual History of Costume: The Fourteenth and Fifteenth Centuries' dat de rand in honingraatpatroon aan de gerimpelde hoofddoek van Catherine de Beauchamp (†1369) op haar graftombe (ca.

1370-1375) in de kathedraal van Warwick alleen een gestileerde weergave is van de werkelijkheid (Crowfoot, Pritchard & Staniland: 2002, p. 164; Scott: 1986, p. 40). (Afb. 95) Over de hoofddoek van Avena Foljambe op haar graf (ca. 1375-80) in Bakewell Church, Engeland, schrijft ze: *'The inverted U-shaped headdress is probably as thick a combination of fluted veils as was possible, here stylized into a fretwork'* (Scott: 1986, p. 41).

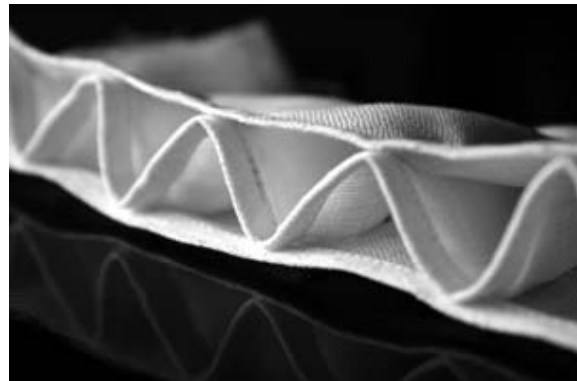
Afb. 96 Reconstructie van een ruche met honingraatpatroon, gemaakt uit drie lagen stof (cfr. bijlage 2 § Experiment 7) (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen).

Afb. 97 Reconstructie van een ruche met honingraatpatroon, gemaakt uit twaalf lagen stof, naar het voorbeeld van de tombe van Catherine de Beauchamp (cfr. bijlage 2 § Experiment 6) (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen).

Afb. 98 Georgine Courtais interpretatie van de gerimpelde hoofddoek met honingraatpatroon (Courtais: 1974, p. 22)

Afb. 99 Reconstructie van een ruche met zigzag patroon, gemaakt uit drie lagen stof, (cfr. bijlage 2 § Experiment 8) (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen).

Georgine Courtais interpreteert de hoofddoek met honingraatpatroon als was het een sluier met een dikke gerimpelde rand *'enclosed in a jewelled net'* (Courtais: 1974, p. 22). (Afb. 98) Dit haarnet is op iconografische bronnen zoals o.a. de hierboven genoemde graven van Catherine de Beauchamp en Avena Foljambe echter niet te zien. Dit soort ruches komt ook

voor in Denemarken, Zweden, Duitsland en de Lage Landen [Cat. nrs. 18, 29-36, 57, 71, 73, 79-85, 97, 141/afb.158, 158].

Er zijn voor dit type ruches verschillende constructiemethodes mogelijk, waarvan twee verder toegelicht worden in Bijlage 2 § Experiment 6-7.

4.5.4 Zigzag plooiën

Een volgende type zijn de zigzag plooiën. Voorbeelden van dit type zien we op **Cat. nrs. 26, 40, 64 en 115**. Bij **Cat. nr. 115** gaat het om een enkelvoudige gerimpelde rand met zigzagplooiën, bij de overige iconografische bronnen gaat het steeds om meerdere lagen die op diverse wijze boven elkaar geplaatst zijn. Op **Afb. 99** staat een reconstructie afgebeeld van de gerimpelde rand zoals we deze in **Afb. 100** kunnen zien, behalve dat de iconografische bron twee maal zoveel lagen heeft. In **Afb. 101** staat een ander type gerimpelde rand met zigzag plooiën afgebeeld: hier zijn minimaal drie stroken stof gebruikt die in grote plooiën gevormd zijn die in elkaar geschoven zijn. Een derde type zien we bij **Cat. nr. 64** en op het Duitse voorbeeld in **Afb. 102**. Hierbij liggen de gerimpelde lagen duidelijk afzonderlijk boven elkaar en zijn ze niet zoals bij het tweede subtype in elkaar geschoven.

Afb. 100 Console, ca. 1350-60-1410, Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. VI.O.150. Detail van Cat. nr. 26 (Ceulemans: 2009)

Afb. 101 Console, 1351-1400, Kerk Sint-Sulpitius en Dionysius, Diest. Detail van Cat. nr. 64 (Ceulemans: 2009)

Afb. 102 Graf van Johann I von Wertheim (†1407), Evangelische kloosterkerk, Wertheim, Duitsland (Boutrup, Dahl, Gustafsson, Lodin & Tengelin: 2006 p. 23)

De verschillende constructiemethodes waarmee ik voor dit type gerimpelde rand heb geëxperimenteerd worden uitgebreid besproken in Bijlage 2 § X.

In onze streken komt deze soort niet zo veelvuldig voor, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland en Engeland. Behalve het grafmonument uit Wertheim zijn er ook de in § 4.4.1 reeds besproken grafmonumenten van Katharina van Baden en Anna von Freiburg uit Basel en Rötteln.

4.5.5 Geweven plooiën

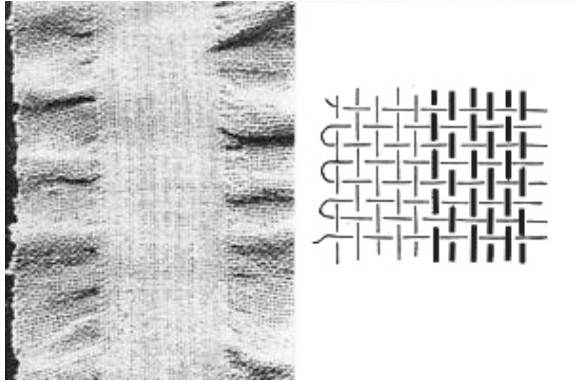
Ten laatste zijn er ook vaak erg onregelmatige, soepel vallende franjes te zien. We zien dit soort franjes voornamelijk vanaf de jaren '20 van de 15^e eeuw zeer regelmatig in de iconografie verschijnen [**Cat. nrs. 76, 78, 86, 96, 98, 104, 106, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, etc.**]. Op deze schilderijen is geen naad zichtbaar tussen de hoofddoek en de franje (**Afb. 81**). Gezien de detaillistische weergave van de rest van de kledingstukken zou men dus kunnen veronderstellen dat deze hoofddoeken in zijn geheel geweven zijn, en dat de franje niet later is aangezet (Newton & Giza: 1983, p. 141). Het is ook mogelijk dat in sommige gevallen sprake is van een combinatie van weefstructuur en latere afwerkingprocessen zoals het stijven van de rand (Newton & Giza: 1983, p. 142; Boutrup: 2006, pp. 22-23).

De twee voornaamste methodes die uit experimenteel onderzoek naar voren komen bij het reconstrueren van geweven ruches is het werken met verschillen in twiststerkte (cfr. Spaanse archeologische vondsten, § 4.3.1) (**Afb. 103**) en met een verschil in spanning van de scheringdraden. Deze tweede methode is gebaseerd op de combinatie van een gefixeerde en een losse kettingboom⁴² op het weefgetouw. Doordat de spanning op de draden in het centrale deel hoger en op de randen lossier is ontstaat langs de randen een ruche. Het vroegste experiment met deze techniek werd uitgevoerd door Stella Mary Newton en Mary M. Giza in 1983 (Newton & Giza: 1983, pp. 143-144, 149). Recent werden door C. Tilghman en onder leiding van C.L. Dahl meer experimenten met deze techniek uitgevoerd (Dahl: 2006b, pp. 18-19; Tilghman: 2005, pp. 166-172) (**Afb. 104**)

Newton en Giza combineerden deze techniek ook met een dubbele schering in rand van het weefsel, waardoor een sterker gerimpeld effect ontstond (Newton & Giza: 1983, p. 149) (**Afb. 105**) Deze techniek werd ook aangetroffen op een van de textielfragmenten uit de kathedraal van Burgos. Bij de meeste andere fragmenten uit Burgos waren de draden langs de zelfkanten van het weefsel veel dikker dan die in het centrale deel, wat een gelijkaardig effect oplevert als een dubbele schering (cfr. § 4.3.1).

⁴² De kettingboom of weversboom is dat deel van het weefgetouw waar de ketting- of scheringdraden op gespannen zijn.

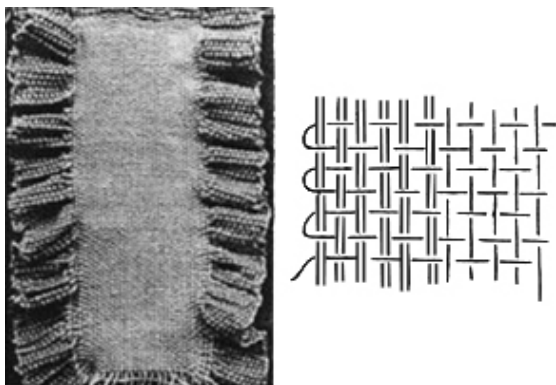
Daarnaast ontwikkelden Newton & Giza ook een techniek om twee laagjes ruches aan één hoofddoek te weven (Newton & Giza: 1983, p.148). Deze techniek is nog niet teruggevonden op originele tekstielfragmenten. (Afb. 106)

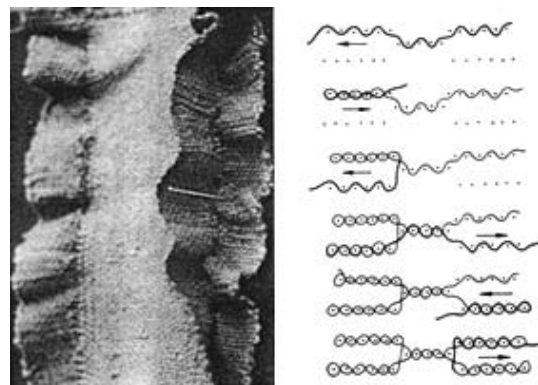
Afb. 103 Weefdiagram en foto van het resultaat van een proef met gebruik verschillende twiststerkte. De dik weergegeven draden zijn sterk getwist, de dunne lijnen zijn licht getwist (Newton & Giza: 1983, p. 150, Fig. 11)

Afb. 104 Weefexperiment met een losse en gefixeerde kettingboom, uitvoering door Mona Hansen en Inger Bojesen (Dahl: 2006b, 18, Fig. 14)

Afb. 105 Weefdiagram en foto van het resultaat van een proef met een losse weversboom en dubbele schering langs de zelfkant (Newton & Giza: 1983, p. 149, Fig. 10)

Afb. 106 Weefdiagram en foto van het resultaat van de dubbele ruche techniek (Newton & Giza: 1983, p. 148, Fig. 9)

4.5.6 Arrangement van de hoofddoek

Ook experimenten met het arrangement van de gerimpelde hoofddoeken kunnen interessante inzichten in deze mode geven. Tot nog toe is dergelijk experimenteel onderzoek nog niet uitgevoerd, of in elk geval nog niet in publicatie verschenen. Daarom wil ik met wat volgt een aanzet geven tot verder experimenteel onderzoek op dit gebied.

Afb. 107 Links: Experiment 9 met een half rond gerimpeld hoofdkleed (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen) **Rechts:** Cat. nr. 68

Afb. 108 Links: Experiment 10 met een half rond gerimpeld hoofdkleed (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen) **Rechts:** Cat. nr. 90

Afb. 109 Links: Experiment 11 met een half rond gerimpeld hoofdkleed (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen) **Rechts:** Cat. nr. 163

Afb. 110 Links: Experiment 12 met een half rond gerimpeld hoofdkleed en een kinband (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen) **Rechts:** Cat. nr. 147

Afb. 111 Links: Experiment 13 met een half rond gerimpeld hoofdkleed en een wimpel (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen) **Rechts:** Cat. nr. 149

Afb. 112 Links: Experiment 14 met een half rond gerimpeld hoofdkleed en een wimpel en hovetcleet (Foto en uitvoering: Isis Sturtewagen) **Rechts:** Cat. nr. 179

Wanneer men de beschikbare iconografische bronnen bekijkt, krijgt men al snel het idee dat er een enorm aantal sterk verschillende vormen van gerimpelde hoofddoeken voorkwamen. Wanneer men zelf aan de slag gaat met het reconstrueren van deze diverse vormen, komt men tot de conclusie dat met dezelfde hoofddoek een zeer brede waaier aan types bereikt kan worden. Op deze manier wordt het ook mogelijk de overeenkomsten tussen diverse variaties te overzien, en al naargelang de sterkte van de overeenkomsten de variaties in types in te delen.

Voor dit experiment ben ik uitgegaan van een halfronde hoofddoek met ruches langs de rechte zijde. De ruche is niet in vorm gespeld. Aangezien niet elk soort ruche voor elke variatie qua arrangement is aangetoond, heb ik ervoor gekozen de gerimpelde rand zo anoniem mogelijk te houden.

De eenvoudigste vorm is deze waarbij de hoofddoek zonder andere toevoegingen met een speld boven op het hoofd wordt vastgemaakt (**Afb. 107**). Als aan dit arrangement ook nog een wimpel wordt toegevoegd (onder de gerimpelde hoofddoek) zoals in **Afb. 112**, dan krijgen we als resultaat wat te zien is in **Cat; nr. 67, 73 en 103**. Wanneer men dezelfde halfronde hoofddoek, vooraleer hij wordt opgezet, tot een cilindervorm dicht speldt krijgt men het resultaat dat te zien is op **Afb. 108**, en in hoofdstuk 5 als het O-vormige type benoemd zal worden, vanwege de ovale vorm van de gerimpelde rand. Uit het experiment bleek dat deze hoofdbedekking wellicht beter te verkrijgen is met een rechthoekige doek als uitgangspunt.

Als de twee uiteinden van de gerimpelde rand achter in de hals worden vastgespeld, verkrijgt men de variatie die in **Cat. nr. 163** wordt afgebeeld (**Afb. 109**). Wanneer men aan deze variatie een smalle kinband toevoegt die achter op het hoofd wordt vastgespeld krijgt men als resultaat de gerimpelde hoofddoek die door Rogier van der Weyden wordt weergegeven op **Cat. nr. 147 (Afb. 110)**. Wanneer er eerst een wimpel om het hoofd wordt gespeld die de hals bedekt met daarover heen hetzelfde arrangement als in **Afb. 109**, dan wordt een hoofdbedekking zoals die in **Afb. 111** verkregen. Als de wimpel in plaats van onder de hoofddoek over de hoofddoek heen wordt gespeld, zoals de kinband bij **Afb. 110**. en over dit geheel nog een aparte, niet gerimpelde hoofddoek wordt gedrapeerd, verkrijgt men de hoofdbedekking die onder andere in **Cat. nr. 168 en 179** te zien is. (**Afb. 112**)

4.5.7 Conclusie

De gegevens die uit zowel de experimenten met de ruches als met het arrangement van de gerimpelde hoofdkleden naar voren kwamen zorgden voor een groter inzicht in de constructie

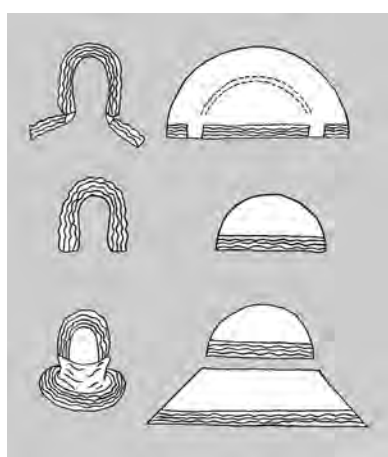
en het arrangement van de gerimpelde hoofdkleden, waardoor de diverse iconografische bronnen beter typologisch geplaatst konden worden, zoals ook zal blijken in hoofdstuk 5.

De experimenten tonen eveneens aan dat met vrij beperkte middelen een zeer grote variëteit aan hoofdbedekkingen gecreëerd kan worden, en dat, net zoals de ongerimpelde hoofddoeken uit de late middeleeuwen, het gerimpelde hoofdkleed een zeer veelzijdig, aan de eigen smaak en de heersende mode aan te passen kledingstuk was. Verder experimenteel onderzoek op dit gebied zou zeker van waarde zijn bij het verfijnen van de typologie in het volgende hoofdstuk. Met name onderzoek naar de vergelijking tussen het gebruik en resultaat van rechthoekige en halfronde hoofddoeken zou nieuwe relevante informatie kunnen leveren.

Hoofdstuk 5

Typologie

Een typologie van gerimpelde hoofdbedekking geeft een groter inzicht in de evolutie en datering van verschillende soorten gerimpelde hoofdkleden. Op basis van deze typologie wordt het mogelijk toekomstige archeologische textiele vondsten van dergelijke hoofdbedekking in deze evolutie te plaatsen. De typologie kan ook van dienst zijn bij het dateren en geografisch situeren van iconografische bronnen.

Afb. 113 Uitzicht en patroon van type 1, 2 en 3 volgens Otilie Rady. (Rady: 1923-1925: pp. 133-134).

Tot dusver is enkel een typologie opgesteld voor het Neder-Rijn gebied in de periode 1360-1400 door Otilie Rady (Rady: 1923-1925, pp. 131-136).⁴³ Rady onderscheidt drie types gekroezelde hoofddoeken die elkaar chronologisch gedeeltelijk overlappen.

Het eerste type is een halfcirkelvormige doek, met aan de rechte zijde een gefronste rand die op twee punten ter hoogte van de schouder onderbroken is (Rady: 1923-1925, p. 134).

Bij het tweede type worden de hoofddoek en de gefronste rand korter zodat een groter deel van de hals ontbloot blijft (Rady: 1923-1925: pp. 134-135).

Het derde type of de '*Risenkruseler*' heeft naast een hoofddoek zoals die van type twee ook een trapeziumvormige doek die van oor tot oor onder de kin loopt en aan de onderzijde een gekroezelde rand heeft. Bij dit laatste type wordt de gehele hals en het haar bedekt (Rady: 1923-1925, p.135) (**Afb. 113**). Deze typologie is echter niet bruikbaar voor onze streken doordat het eerste type van Rady in onze streken nauwelijks is terug te vinden en van type drie bij ons slechts een eenvoudiger variatie voorkomt.⁴⁴

⁴³ Deze typologie werd later ook toegepast op geheel Duitsland door Ulrich Lehnart (Lehnart: 2003, pp. 54-56).

⁴⁴ Van Rady's type 1 zijn er bij ons slechts enkele voorbeelden terug te vinden. Een hiervan kunnen we zien op een console aan de buitenzijde van het stadhuis in Brugge. Problematisch bij dit beeldje is dat het gaat om een 19e eeuwse kopie van de originele kraagsteen. Dit origineel, waarvan het gehele hoofd mist, bevindt zich nu in het Gruuthusemuseum. Een ander, betrouwbaarder voorbeeld is een gietmal voor tinnen insignes uit Brussel (Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis, Brussel). Op het voorbeeld uit Brugge zien we dat de gekroezelde rand ook verder loopt op de rug, dus op de halfronde zijde van de hoofddoek. Dit kan ook afgeleid worden bij het bestuderen van verschillende Duitse voorbeelden (Lehnart: 2003, pp. 54-56). Rady heeft hier waarschijnlijk dus een interpretatiefout gemaakt.

Bij het opstellen van een typologie van gefronste en gekroezelde hoofddoeken in de Lage Landen kan men verschillende kanten op. Een eerste optie is het maken van een typologie op basis van het uiterlijk en de mogelijke constructiemethode (cfr. hoofdstuk 4) van de ruches of plooitjes. Deze werkwijze lijkt ons hier echter niet echt ideaal. De gerimpelde randen zijn op iconografische bronnen vaak gestileerd weergegeven en informatie over de vorm van de ruches is niet altijd af te leiden. Daarnaast zien we dat op gerimpelde hoofddoeken met identieke vorm zeer veel verschillende soorten plooitjes en franjes werden toegepast.

Een alternatief is een typologie op basis van de manier waarop de doek gedragen werd. Deze tweede methode wordt bemoeilijkt doordat de hoofddoeken die morfologisch hetzelfde of zeer gelijkaardig zijn op zulke verschillende manieren gedragen konden worden dat het uiteindelijke resultaat sterk verschilt. Men kan dus niet uitsluiten dat één en dezelfde hoofddoek op verschillende manieren kon gedragen worden, en het is dus maar de vraag of men rekening wil houden met de vorm van de hoofddoek zelf of met de manier waarop deze uiteindelijk op het hoofd geschikt werd.

Een bijkomende factor die bij het maken van een typologie voor verwarring kan zorgen is dat de overgang in variatie tussen gewone hoofddoeken zonder ruches en de hoofddoeken met een dikke laag fronsjes zeer geleidelijk is. De meeste hoofddoeken met gekroezelde rand bestaan in dezelfde vorm maar dan zonder de ruches, en waren meestal in dezelfde periode gebruikelijk, en meer gangbaar bij de lagere klassen. Ze hadden net dezelfde functie als de eenvoudige hoofddoeken, namelijk het bedekken van het haar en eventueel van de hals, en het tonen van de sociale of echtelijke status van de drager.

De *touret-barbette* bestond zowel zonder als met gekroezelde rand, *cornettes* werden zowel op zichzelf als met hoofddoek gedragen, en deze kon op zijn beurt wel of geen franje hebben. Het eenvoudige half cirkelvormige of rechthoekige hoofddoek dat in de late middeleeuwen één van de meest gangbare hoofdbedekkingen was bestond zowel met als zonder gekroezelde rand. Bovendien is er bij al deze types hoofdbedekking ook een sterke variatie in het aantal lagen franje, de vorm en het uiterlijk van de franje. Een 15e eeuwse vrouw die haar hoofd bedekt met *cornettes* en een rans heeft meer gemeen met een vrouw uit de 15^e eeuw die boven haar *cornettes* een gewone onversierde hoofddoek draagt dan met een 13^e eeuwse vrouw met een gekroezelde *touret*.

Het is dus onmogelijk en ook incorrect om hoofdbedekkingen met franje als een aparte soort te beschouwen die los staat van de andere hoofdbedekkingen uit een bepaalde periode. Dit moet men bij het lezen van deze typologie steeds in het achterhoofd houden.

In tegenstelling tot de vorm van de plooitjes en de vorm van de hoofddoek is het silhouet van de draagwijze sterk aan veranderingen onderhevig. Daardoor leent dergelijke onderverdeling zich goed tot het maken van een typologie. Op deze manier kunnen we verschillende types gefronste hoofddoeken onderscheiden binnen Vlaanderen en Nederland, waarvan sommige over een lange periode voorkwamen en andere slechts een relatief kort bestaan kenden. Ook kennen enkele types een vrij beperkte geografische spreiding, terwijl andere meer algemeen voorkwamen. Door een opdeling in kortere fases wordt duidelijk een evolutie zichtbaar. Zodoende kan deze typologie bijdragen tot het dateren of geografisch situeren van de productiedatum en -plaats van de kunstwerken en archeologische vondsten.

Type Touret-gorgerette

Dit type komt ten vroegste voor in onze streken vanaf ca. 1200 [Cat. nr. 1]. De oudste redelijk precies gedateerde werken stammen respectievelijk uit ca. 1235 [Cat. nr. 4] en ca. 1240 [Cat. nr. 5]. Bij deze hoofdbedekking werd het haar vaak in een haarnet gedragen [Cat. nrs. 4-6]. Uit de 13^e eeuw kennen we uit de St. Baafs Kathedraal te Gent ook een voorbeeld van een *touret-gorgerette* zonder gerimpelde rand waarover een hoofdkleed is gedrapeerd dat wel van ruches is voorzien [Cat. nr. 2].

Type U – U-vormige type

Hoofddoeken die er, wanneer gedragen, in vooraanzicht uitzien als een omgekeerde 'u' behoren tot één van de meest wijd verbreide types van gerimpelde hoofddoeken. Deze vorm komt voor in Oost Europa, in Duitsland⁴⁵, in Scandinavië, in Engeland en Zwitserland, alsook in de Lage Landen.

De diameter van deze halve cirkel is naar het gezicht gericht, de gebogen zijde rust op de schouders en rug. Het herkennen van de vorm van de hoofddoeken wordt vaak bemoeilijkt doordat de beelden meestal geen achterzijde hebben en miniaturen en schilderijen vooral vooraangezichten tonen. Hierdoor kan men dus niet altijd zien hoe de hoofddoek naar achteren toe verloopt.

⁴⁵ *Kruseler* met omgekeerde U-vorm worden in Ottile Rady's typologie geklasseerd als type 2, cfr. infra (Rady: 1923-1925, pp. 134-135).

Vooraf sinds de tweede helft van de 13e eeuw gaan Vlaanderen en Nederland over tot het versieren van deze eenvoudige halfcirkelvormige hoofddoeken door middel van één laagje ruches en vanaf 1350 ook met meerdere meerde lagen plooiën of ruches.

Dit type halfcirkelvormige hoofddoek, al dan niet afgewerkt met ruches, blijft doorleven tot diep in de 15e eeuw, en mogelijk zelfs tot in de 16e eeuw. In deze periode zullen de hoofddoeken steeds vaker rechthoekig zijn in plaats van halfcirkelvormig.

Type U1 – *U-vormige type zonder zichtbaar haar*

Dit type is het type van gerimpeld hoofdkleed met het grootste verspreidingsgebied. Het komt zowel in de Lage Landen als daarbuiten veelvuldig voor.

Type U1a – *Enkelvoudige U-vorm zonder zichtbaar haar*

De oudste variant van de U-vormige ranse is deze die afgebeeld is met een enkelvoudig laagje franje. We zien dit type opduiken in de iconografische bronnen vanaf de eerste helft van de 12e eeuw [Cat. nrs. 3, 7-13].

In de 14e en 15e eeuw wordt dit type ook nog steeds in quasi onveranderde vorm weergegeven in de iconografie. Hoofddoeken met één laag ruches lijken in de 15e eeuw, en dan vooral in de tweede helft ervan, zeer populair geweest te zijn [Cat. nrs. 74, 86, 105, 124-126, ...]. Rond het midden van dezelfde eeuw werden regelmatig twee of meer dergelijke hoofddoeken boven elkaar gedragen [Cat. nrs. 89, 117, 123, ...]. In verschillende gevallen werd met het enkelvoudige type ook een wimpel gedragen die al dan niet van een gerimpelde rand was voorzien [Cat. nrs. 89, 117, 123, 145, 156, 159, 180, 181, 185, 192, 194, 197, ...]. Het kan ook voorkomen dat enkel de wimpel van ruches is voorzien en de hoofddoek zelf geen gerimpelde randen heeft [Cat. nr. 12].

Halfcirkelvormige hoofddoeken met slechts één laag ruches worden niet altijd in een strikte U-vorm gedragen, maar willen wel eens licht afwijken van de norm. Vooral in de 15e eeuw worden met name Bijbelse vrouwen regelmatig afgebeeld met een ranse die van het hoofd is gezakt of om de schouders hangt [Cat. nrs. 114/afb.125, 122/afb.133, 141/afb.159, 155, 175, 187/afb.211].

Een enkele keer zien we ook de combinatie van type U1a met een kroontje [Cat. nr. 171/afb.195] (cfr. hoofdstuk 4 § 4.4.5). Ook bij de andere U-vorm types komt de combinatie met juwelen voor (zie verder).

Type U1b – *Meervoudige U-vormige type zonder zichtbaar haar*

Hoofddoeken met meerdere laagjes fronsjes, die in een omgekeerde U-vorm op het hoofd gedrapeerd zijn, komen in de Lage Landen in hun eenvoudige vorm, zonder toevoeging van vlechtjes, knotjes of hoorntjes voor vanaf de jaren '50 van de 14^e eeuw tot het einde van de 15^e eeuw [Cat nrs. 18-20, 22, 24, 25, 40, 46/afb.50, 48, 49, 51, 53-58, 67-71, 75, 77/afb.83, 87, 133, 164-166, 199]. Alle voorbeelden die jonger zijn dan ca. 1430 beelden heiligen of Bijbelse figuren af, op twee uitzonderingen na, die civiele personen voorstellen [Cat. nr. 133, 199].

In enkele gevallen zijn er eveneens franjes aan de gebogen zijde van de hoofddoek bevestigd [Cat. nrs. 51, 57, 71]. De U-vorm met meerdere lagen ruches werd ook gedragen in combinatie met een wimpel, die al dan niet van een gerimpelde rand was voorzien. [Cat. nrs. 67, 73, 103].

Daarnaast zijn er ook een aantal voorbeelden waar de *ranse* onder de kin is vastgezet met een speld, haakje of knoopje. Deze voorbeelden dateren allen van na 1470 [Cat. nrs. 164, 165, 173].

Het type U1b kent een groot verspreidingsgebied. Het komt voor in Engeland, Frankrijk, Scandinavië, Duitsland en Oost Europa en in geheel Vlaanderen en Nederland.

Type U2 – *U-vormige type met los haar*

Dit type valt net als type U1 uiteen in twee subtypes. Hiervan is U2a jonger dan U2b. Voor U2b is een precieze datering niet voorhanden. Vanwege het overwegend voorkomen van dit type bij voorstellingen van Maria, lijkt het niet duidelijk of dit type ook daadwerkelijk gedragen werd door de laat middeleeuwse welgestelde vrouw. Normaliter zou in de late middeleeuwen een huwbare en zeker een gehuwde vrouw haar haar bedekt of minstens gevlochten en opgestoken dragen (Dahl & Sturtewagen: 2008, pp. 124-125; Piponnier & Mane: 2000, p. 41). Het voorkomen in de 14^e eeuw van type U2b in seculiere context

(consoles in burgerlijke private of openbare gebouwen), spreekt dan weer voor een daadwerkelijk gebruik van deze haardracht in combinatie met gerimpelde hoofdkleden.

Type U2a – *Enkelvoudige U-vormige type met los haar*

Dit type komt op het verzamelde iconografische materiaal enkel voor bij voorstellingen van Maria vanaf het tweede kwart van de 15^e eeuw [Cat. nrs. 98, 119, 125, 126, 129, 131, 132, 136, 137, 139, 152, 153, 169, 170, 172, 175-177, 182, 186, 190 en 198]. Op enkele van deze voorstellingen draagt Maria hierbij ook een fijn kroontje. Dit is o.a. te zien op Cat. nrs. 137, 153 en 173.

Type U2b – *Meervoudige U-vormige type met los haar*

Dit type treffen we aan op een reeks consoles uit Brugge en Gent [Cat. nrs.: 21, 28-37] die vermoedelijk uit de 2^e helft van de 14^e eeuw dateren. Voor geen van de consoles is een precieze datering gekend, waardoor de periode waarin deze stijl populair was moeilijk nader te bepalen is. Net zoals bij type U1a werd dit type hoofddoek af en toe gedragen met juwelen op het voorhoofd. In de 2^e helft van de 14^e eeuw zien we zeer lokaal, in Gent [Cat. nrs. 35, 36 en 37], het voorkomen van gerimpelde hoofdkleden met een grote kroon onder de hoofddoek. De kroon is bezet met grote rozetten, die half onder het doek schuilgaan.

Type U3 – *U-vormige type met vlechten*

Vanaf de eerste helft van de 14^e eeuw maar met name vanaf de jaren '40 van de 14^e eeuw ontstond het gebruik om het haar in twee korte vlechten te binden die van de slapen langs de wangen naar beneden liepen. Deze mode leefde voort tot het einde van de 14^e eeuw (Courtais: 1973, p. 22). Daarna ging men steeds vaker over tot het opsteken van het haar in knotjes bovenop het hoofd.

Type U3a – *Enkelvoudige U-vorm met vlechten*

Dit type komt voor tussen ten vroegste 1340 en ten laatste het einde van de jaren '80 van dezelfde eeuw. We zien dit type in **Cat. nrs. 14- 16 en 65**. De rand van de hoofddoek langs het gezicht is op deze voorbeelden meestal niet helemaal gerimpeld, maar enkel het deel dat op het voorhoofd ligt heeft ruches. Soms zijn de vlechten zichtbaar, soms gaan ze verscholen onder de hoofddoek. De vorm van de vlechten bepaald echter steeds het profiel van deze hoofddracht.

Dezelfde haardracht en hoofdbedekking werden ook gedragen zonder de gerimpelde rand aan de hoofddoek, gedurende dezelfde periode. Voorbeelden zijn onder meer het graf van Wilheme de Wilkar († 1377) en Adele de Bierset in Awans en de koperen grafplaat van Gillis de Zuttere en Lisbette van de Dylis in het Bijlokemuseum (Ceulemans: 2009). Ook in Engeland was deze haarmode erg populair (Scott: 1986, pp. 24, 27, 28, 33, 35).

Type U3b – *Meervoudige U-vorm met vlechten*

In combinatie met het gevlochten kapsel (cfr. hoofdstuk 4 § 4.4.4) werden ook dikke *ransen* gedragen. Voorbeelden zien we in **Cat. nrs.: 17, 26, 27, 39, 44/afb.44-45, 45, 46/afb.51, 47, 50, 59 en 77/afb.84**.

Bij **Cat. nr. 17, 47 en 50/afb.56** zien we dat ook bij deze hoofdbedekking de combinatie met een wimpel die de hals bedekt gebruikelijk was.

Ook bij type U3b werden af en toe kroontjes gedragen, die waren bezet met juwelen [**Cat. nrs. 39, 46/afb.51**]. Courtais suggereert dat in deze gevallen de vlechten mogelijk van imitatiehaar waren en dat ze aan de kroon bevestigd waren zodat het geheel makkelijk in één keer opgezet kon worden (Courtais: 1973, p. 22). Dit wordt bevestigd door de in hoofdstuk 4 § 4.4.4 besproken vondst uit Londen.

Type U4 – U-vormige type met knotjes

Vanaf ongeveer 1380 worden onder de U-vormige *ranse* af en toe twee dotjes haar boven op het hoofd gedragen. Waar in de tweede helft van de 14^e eeuw voornamelijk het haar in twee korte vlechten langs het gezicht werd gedragen (cfr. infra), zien we over heel West-Europa op het einde van de 14^e eeuw een evolutie naar kapsels waar het haar hoger wordt opgestoken. Over deze knotjes werd in veel gevallen een kapje gedragen. Van dit type *ranse* zijn uitsluitend voorbeelden gekend uit Vlaanderen.

Het U-vormige type met knotjes [Cat. nrs.: 52, 61-63 en 158] is het vroegst aantoonbaar vanaf ca. 1375 en lijkt weer te verdwijnen rond 1420/30. Enkel **Cat. nr. 158** dateert uit 1465/1468. Uit de periode ertussen zijn geen voorbeelden van dit type voorhanden.

Van dit type is ook een voorbeeld gekend waar de hoofddoek gecombineerd wordt met een kroon, namelijk op het Graf van Beatrijs de Tollenaere in Koolskamp uit ca. 1375-1380 [Cat nr. 52].

Eén van de gekende iconografische bronnen voor het type U4b, het hierboven reeds vernoemde **Cat. nr. 158**, toont een variant waarbij de hoofddoek onder de kin is vastgespeld. Doordat de knotjes bij dit type echter wat lager staan toont deze hoofdbedekking ook enige gelijkenis met de *Kleeblatt-Kruseler* (type U5k).

Type U5 – U-vormige type met hoorntjes

Dit type is bij ons ten vroegste aantoonbaar vanaf ca. 1420 tot ca. 1470 en kent een verspreiding in voornamelijk Vlaanderen. Van de noordelijke gebieden van de Lage Landen zijn mij geen voorbeelden bekend.

Uit Engeland zijn vanaf ca. 1415 gelijkaardige hoofdbedekkingen gekend. De hoorntjes zijn hier wel van grotere proporties dan in Vlaanderen en de hoofddoek zelf heeft steevast een enkelvoudig gerimpelde rand (cfr. hoofdstuk 2 § 2.4).

De hoorntjes kunnen eigenlijk gezien worden als een extremere vorm van de knotjes bij het hierboven beschreven type U4. De hoofddoeken zelf en de variatie hierin zijn bij beide types hetzelfde tot zeer gelijkaardig.

Type U5a – *Engelvoudige U-vorm met hoorntjes*

Van dit type zijn relatief veel voorbeelden gekend. Een console in de hal van het stadhuis te Brugge, uit ca. 1425-1480, toont een vrouw die *cornettes* met daarover heen een hoofddoek met een enkel laagje ruches eraan draagt [Cat. nr. 100]. Uit de Sint Lambertuskerk te Beersel is een grafmonument uit ca. 1454-1462 bekend dat een bijna identieke hoofddracht vertoont [Cat. nr. 144]. Het grafmonument is de rustplaats van Hendrik II van Withem en Jacqueline van Glymen (Cooreman: 1987, p. 15; Peteghem: 2008). Verder zien we ook op **Cat. nrs.: 91-94, 99, 100 en 110** dit type afgebeeld.

Licht verschillend maar toch sterk verwant is de hoofdbedekking die op **Cat. nrs. 101, 102, 115 en 122/afb.135-136** te zien is. Bij deze hoofddracht is het haar ook opgestoken in hoorntjes, zij het van een klein formaat, die echter volledig bedekt zijn door de hoofddoek. De hals is bedekt met een wimpel, die in sommige gevallen ook van een gerimpelde rand is voorzien.

Type U5b – *Meervoudige U-vorm met hoorntjes*

Voorbeelden van dit type zijn **Cat. nrs.: 88, 95, 96, 109, 116, 121 en 139**. Meestal lijken de ransen van dit type rechthoekig te zijn van vorm. In sommige gevallen zijn ze aan beide lange zijden van de rechthoek van ruches voorzien [Cat. nr. 116 en 121].

Er zijn geen voorbeelden van het type U5b waarbij deze samen met een wimpel gedragen wordt.

Type U5k - *Kleeblatt-Kruseler*

Van dit type zijn slechts twee voorbeelden uit de Lage Langen bekend. Het gaat in beide gevallen om een kopie naar een origineel dat verloren is gegaan. Beide kopieën zijn vermoedelijk gemaakt naar kunstwerken te dateren ca. 1430-1440 [Cat. nrs. 106 & 108]. **Cat. nr. 158** toont, hoewel ongeveer twee decennia jonger, een gelijkaardige

hoofdbedekking, die echter veel minder uitgesproken het klaverbladprofiel vertoont.

Dit type werd door Anne Liebreich *Kleeblatt-Kruseler* genoemd vanwege zijn vorm die lijkt op een klavertje met drie blaadjes (Liebreich: 1925, p. 221). Dit type komt verder ook voor in Duitsland. Het oudste Duitse voorbeeld volgens A. Liebreich is het Pallandt-Altair uit 1429 in Aken (Liebreich: 1923-1925, p. 221).

Mogelijk werd de hoofddoek door middel van een ijzerdraadframe in vorm gehouden (Liebreich: 1923-1925: p. 221) (cfr. hoofdstuk 4).

Er zijn uit onze streken geen voorbeelden van het type U5k waarbij deze samen met een wimpel gedragen wordt. In Duitsland was deze combinatie wel populair (Liebreich: 1923-1925: p. 221).

Type O – O-vorm

Dit soort hoofdkleed is eigenlijk niets meer dan een halfcirkelvormige doek met ruches, net als bij de U-vorm, maar de gefronste strook is bij dit type langer. De twee uiteinden van de rechte zijde van het doek worden aan elkaar bevestigd en omkaderen dan het gelaat van de draagster. Van de O-vorm ontbreekt de variant met enkelvoudige gerimpelde rand volledig. Ook voorbeelden van gelijkaardige hoofdbedekking zonder gerimpelde rand zijn mij onbekend. Het lijkt er dus op dat deze stijl van hoofdbedekking enkel bestond met een dikke gerimpelde rand. Dit type komt voor vanaf ca. 1360 tot ca. 1420.⁴⁶

Type O1 – O-vorm zonder zichtbaar haar

Dit type zien we op **Cat. nrs. 41, 42 en 90** weergegeven. Voor de eerste twee is een precieze datering niet gekend, maar men kan uitgaan van een situering tussen 1360 en 1410 op basis van de stijl en overige weergegeven kledingelementen. Het derde voorbeeld kan aan de hand van historisch bronnenmateriaal gedateerd worden rond 1420.

De aan mij bekende voorbeelden van het type O1 zijn allen afkomstig uit

⁴⁶ Buiten Vlaanderen is er slechts één beeld dat een gelijkaardige O-vormige hoofddoek afbeeldt. Het betreffende beeld is afkomstig uit Keulen, dateert van ca. 1375, en bevindt zich in de collectie van het Stadtmuseum te Keulen. Bij deze voorstelling is de hoofddoek echter strak om het gezicht gespeld, terwijl op de Vlaamse voorbeelden ook nog een deel van de hals zichtbaar wordt gelaten.

Brugge. Mogelijk is ook **Cat. nr. 38** een voorbeeld van het type O1, maar wegens beschadiging van het beeld is dit niet met volledige zekerheid uit te maken. Als we aannemen dat het een O-vormige *ranse* is, zou dat het verspreidingsgebied verder opentrekken in de richting van Gent.

Type O2 – *O-vorm met vlechten*

Net als bij type U3 werd ook de O-vormige *ranse* met vlechten gecombineerd. Voorbeelden voor het type U2 zijn echter zeer schaars. Het oudste nauwkeurig gedateerde voorbeeld van dit type vinden we op een miniatuur in een manuscript, gemaakt ca. 1363-1366 in opdracht van Lodewijk van Male, uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel (Rynck: 2002, pp. 250-251) [**Cat. nr. 44/afb46**].

Daarnaast bevindt zich in collectie van het Bruggemuseum – Gruuthuse (Inv. nr. VI.O.085) een console waar mogelijk vlechten onder de O-vormige hoofddoek worden gedragen. Het zou hier echter mogelijk ook kunnen gaan om een afbeelding van een U-vormige gerimpelde hoofddoek, met daarover heen een O-vormige hoofddoek [**Cat. nr. 43**].

Type O3 – *O-vorm met knotjes*

Van het type O3 is slechts één voorbeeld voorhanden. In het Bruggemuseum – Gruuthuse bevindt zich een console (Inv. nr. VI.O.434) waarop de O-vormige *ranse* gedragen wordt in combinatie met twee kleine knotjes die boven op het hoofd zitten [**Cat. nr. 60**]. Op basis van de haardracht kan deze console tussen ca. 1380 en 1420 geplaatst worden.

Dat van de types O2 en O3 zulk schaars bronnenmateriaal overgeleverd is, is enigszins verbazend. Het lijkt vreemd dat de in de jaren 1340-1400 populaire vlechten en de tussen 1380 en 1420 geliefde knotjes niet vaker met deze hoofdbedekking gecombineerd werden. Of dit voortkomt uit een historische realiteit of uit een toevallige schaarsheid van de iconografische bronnen is niet duidelijk.

Type P - Platte ranse

Dit type komt voor van 1400 tot 1460 [Cat. nrs. 66, 80-85, 95, 97, 111, 112, 141/afb.160]. Het bestaat uit een korte rechte strook ruches, ongeveer even breed of iets breder dan het gezicht. De platte stroken ruches rusten doorgaans horizontaal op de knotjes of hoorntjes die bevestigd zitten op het hoofd van de draagster. Bij verschillende kunstwerken wordt er hier over nog een sluier gespeld die de achterzijde van het hoofd bedekt [Cat. nrs. 66, 111, 112, 141/afb.160]. Vaak is het moeilijk vast te stellen of er wel of geen extra sluier aanwezig is. Op veel beelden en schilderijen is de achterkant en bovenkant van het hoofd niet te zien waardoor we niet of moeilijk kunnen vaststellen of er nog een doek op het hoofd wordt gedragen.

Dit type is uitsluitend in Vlaanderen vast te stellen, van West-Vlaanderen tot Brabant.⁴⁷

Zeer sterk verwant aan de platte ranse met afzonderlijk opgespelde hoofddoek, zijn Cat. nrs. 107 en 142. Cat. nr. 107 wordt tussen 1430-1400 gedateerd, het tweede voorbeeld is een kopie naar een verloren gegaan origineel uit 1454-1455. Het is moeilijk te achterhalen hoe deze hoofdbedekking precies geconstrueerd was. Mogelijk is dat deze hoofddoek gewoon rechthoekig van patroon was met aan één of twee lange zijden franjes. De twee uiteinden van de hoofddoek worden aan elkaar gespeld, zodat een cilindervorm ontstaat. Een van beide gerimpelde zijden van de cilinder werd over het hoofd getrokken, terwijl de doek zelf dan gewoon naar beneden hangt. Een andere optie is dat de hoofddoek in een cilindervorm was genaaid, met aan één of aan beide openingen franjes zodat deze dan gewoon als een muts op het hoofd gezet kon worden.

Het verschil met de hierboven beschreven platte *ranse* zou dus zijn dat bij de tweede variant de hoofddoek wel vastgemaakt is aan de

⁴⁷ Er is een beeld uit Duitsland dat enkele gelijkenissen vertoont met de platte ranse uit onze streken. Het gaat om het laat 13^e eeuwse grafmonument van Gravin Agnes von Württemberg uit de Stiftskirche te Stuttgart. De gravin draagt een plat op een klein kussentje gelijkend voorwerp bovenop haar hoofd. In reliëf is een ruitpatroon aangebracht dat gelijkaardig is aan de weergave van franjes aan *Krusele* op diverse beelden en schilderijen. Hier overheen draagt ze een hoofddoek die zelf ook nog een gefronst randje heeft (cfr. Afb. 11).

gerimpelde rand.

Type U' – Korte U-vorm

Uit experimenteel onderzoek (cfr. hoofdstuk 4) is gebleken dat een aantal hoofddoeken met een op het eerste zicht relatief sterk verschillend uiterlijk allemaal eenvoudig te herleiden zijn tot één type. Het gaat om **Cat. nrs. 147, 149, 163, 168, 174, 179, 187/afb.210**. De basis vorm is te zien op **Cat. nrs. 163 en 174**. Hier is de hoofddoek met gerimpelde rand achter in de hals vastgemaakt. Bij **Cat. nrs. 147 en 187/afb.210** is hier een smalle kinband of *gorgerette* aan toegevoegd. Bij **Cat. nr. 149** ziet men in plaats van een smalle *gorgerette* een wimpel die de hals volledig bedekt. Bij **Cat. nrs. 168 en 179** is hier nog een tweede hoofddoek, zonder gerimpelde rand, aan toegevoegd.

Het type komt voor vanaf ca. 1455 tot ca. 1495 over de gehele Lage Landen. Gelijkaardige hoofdbedekkingen komen ook voor in Duitsland (cfr. hoofdstuk 2).

Type Tulband

In de 15^e eeuw (tussen 1410 en 1500) zien we ook dat gefronste hoofddoeken in een soort van tulband gedraaid worden die bovenop het hoofd wordt gezet [**Cat. nr. 148**], soms in combinatie met een hoofddoek en/of wimpel [**Cat. nr. 104, 200**]. Dergelijke tulbanden komen ook voor in gewone, ongekroezelde stof. Ze worden dan vaak in combinatie met een gerimpeld hoofdkleed of een wimpel met gerimpelde rand gedragen [**Cat. nr. 78, 178, 184, 200**].

Dezelfde hoofdbedekking komt ook voor zonder gerimpelde randen, bijvoorbeeld op het Altaarstuk van het Heilig Sacrament van Dieric Bouts (1464-1468) in de Sint Pieterskerk te Leuven [**Cat. nr. 157**].

Dit type treft men enkel aan op kunstwerken afkomstig uit Vlaanderen. Of deze tulbanden door de Vlaamse vrouwen van welgestelde komaf werden gedragen is niet duidelijk. Deze hoofdtooi wordt enkel afgebeeld op heiligen. **Cat. nr. 104 en 184** geven beiden de Heilige

Veronica weer, **Cat. nr. 77** stelt Maria Magdalena voor, **Cat nr. 200** toont Sint Anna. **Cat. nr. 148 en 178** tonen elk een vrouw met dergelijke hoofdbedekking die figureert bij een scène van Calvarie of de kruisafneming.

Type Geertgen tot Sint Jans

Van dit type zijn drie voorbeelden gekend, die alledrie afkomstig zijn uit het oeuvre van Geertgen tot Sint Jans [**Cat. nrs. 171/afb.192, 187/afb.212, 189/afb.215**]. Het betreft een bijna ei-vormig soort hoofddekseel, dat overtrokken is met witte al dan niet transparante stof met een gerimpelde rand. In het geval van **Cat. nr. 187/afb.212** is het hoofddekseel op het hoofd vastgezet via een witte band die onder de kin door loopt en achter op het hoofddekseel is bevestigd. Bij **Cat. nr. 189/afb.215** is er bovenop het hoofddekseel een zwarte band zichtbaar die over het voorhoofd heen loopt. Op het voorhoofd en aan de ene zichtbare zijkant ter hoogte van de slaap zijn twee grote juwelen of broches vastgespeld.

Qua vorm zijn er wel overeenkomsten met **Cat. nr. 185** dat eerder al genoemd is bij het tulband type. Ook het hoofddekseel **Cat. nr. 147/afb.167** lijkt zeer sterk op Type Geertgen tot Sint Jans.

Besluit

Na het afronden van mijn Bachelor scriptie over gerimpelde hoofdbedekking, die vooral bestond uit een eerste inventarisatie van de iconografische bronnen uit de Lage Landen tussen 1350-1500 en het opstellen van een typologie, bleven nog heel wat vragen met betrekking tot dit onderwerp onbeantwoord waarop deze Master scriptie dieper in gaat. De vragen betroffen voornamelijk drie gebieden, namelijk het ontstaan en de morfologische ontwikkelingen van de gerimpelde hoofddoeken, de sociale aspecten en context waaraan deze mode onderhevig was, en de constructie van de hoofdkleden zelf.

Om een beter zicht te krijgen op de ontstaansgeschiedenis en evolutie van de gerimpelde hoofddoeken in de Lage Landen werd een breder tijds kader, namelijk 1200-1500 bestudeerd, en werd ook gekeken naar de internationale context. Hieruit bleek dat gefronste hoofddoeken geen uitvinding waren van de 14^e eeuw, in tegenstelling tot wat tot nu toe algemeen werd aangenomen. Reeds lang voor 1350 waren, zowel in de Lage Landen als in de meeste andere landen van Europa, verschillende soorten gerimpelde hoofdbedekking in gebruik. Wel nieuw, vanaf ca. 1350, zijn gefronste hoofdkleden die bestonden uit een enkele laag stof met daar twee of meerdere laagjes ruche aan de randen bevestigd. Waarschijnlijk ontstond dit nieuwe type gerimpelde hoofdbedekking in de Oost-Duitse en Boheemse regio, en kende van daaruit een verspreiding die aanvankelijk vooral via de adel en de hoven liep. Vanaf 1350 duikt deze hoofdbedekking op bij de adel in de Lage Landen. Er gaat slechts een korte tijd voorbij vooraleer deze hoofdbedekking vanaf de jaren 1360-70 doordringt bij de rest van de bevolking. Na ca. 1475 zijn er slechts weinig bronnen, zowel historisch als iconografisch, die nog civiel gebruik van de *ranse* aantonen. Aan het begin van de 16^e eeuw verschijnen er echter weer nieuwe vormen van gerimpelde hoofdbedekking. Daarom lijkt het plausibel dat de hoofdbedekking in burgerlijke milieus wel bleef sluimeren tijdens dit ca. 15-25 jaar durend hiaat.

Vanaf 1350 nemen we binnen de Lage Landen een toename van regionale verschillen in de soorten en variaties van gerimpelde hoofdkleden waar, die zich verder zal zetten totdat de *ranse* in de late vijftiende eeuw uit het beeld verdwijnt.

Om meer gegevens te achterhalen in verband met het sociale en maatschappelijke kader waarin de gerimpelde hoofdkleden tot stand kwamen en gedragen werden, werden zowel de iconografische als de beschikbare historische bronnen aan zowel kwalitatief als kwantitatief onderzoek onderworpen.

Het is geweten dat in de middeleeuwen veel belang gehecht werd aan de hoofdbedekking als een teken van persoonlijke waardigheid of status en dat deze sociale betekenis had. Waarschijnlijk werd ook aan de *ranse* een zekere status ontleend. Uit mijn onderzoek bleek dat de *ranse* een kostbaar kledingstuk was dat door de rijke of welgestelde burgervrouwen en adel werd gedragen, en in een enkel geval ook door de rijkere ambachtswomen. Of er aan *ransen* daarnaast nog specifiekere sociale betekenis werd toegekend is niet duidelijk. De gelegenheden waarbij de *ransen* gedragen werden waren voor een groot deel formeel, doch lang niet altijd ceremonieel van aard. In deze zin werd de *ranse* dus wel beschouwd als een bijzonder kledingstuk, dat echter bij een breed scala aan gelegenheden werd gedragen.

Door inzicht te verwerven in hoe een kledingstuk gemaakt is, hoe het is om het te dragen en hoeveel moeite het kost om het te vervaardigen, wordt het mogelijk dit kledingstuk beter te begrijpen en te contextualiseren. Daarnaast kan een begrip van hoe deze hoofddoeken technisch in elkaar zitten ook leiden tot een grotere herkenbaarheid in geval van archeologische textielvondsten en textiel uit museale collecties. Via experimenteel onderzoek met betrekking tot de reconstructie van gerimpelde hoofdbedekking, kregen we een diepgaand inzicht in de methodes die mogelijk gebruikt werden voor de constructie van deze hoofddoeken. Naast de constructie van de hoofddoeken en ruches zelf, bleek ook dat de vorm van het kapsel en de toevoeging van eventuele haaraccessoires en onderstructuren sterk bepalend was voor het uiterlijk en de drapering van de hoofdbedekking.

De inzichten uit het experimentele onderzoek leidden tot een betere typologische plaatsing van de diverse iconografische bronnen. De experimenten toonden eveneens aan dat met vrij beperkte middelen een zeer grote variëteit aan hoofdbedekkingen gecreëerd kan worden, en dat, net zoals de ongerimpelde hoofddoeken uit de late middeleeuwen, het gerimpelde hoofdkleed een zeer veelzijdig, aan de eigen smaak en de heersende mode aan te passen kledingstuk was.

Met een samengestelde databank die meer dan 200 voorbeelden van gefronste hoofddoeken uit Vlaanderen en Nederland herbergt, werd het mogelijk een vrij gedetailleerde typologie voor te stellen van de verschillende soorten en variaties van gefronste hoofdkleden binnen deze geografische regio.

Op een aantal vlakken verlangt dit onderwerp nog verdere studie. Meer diepgaand historisch onderzoek zal een nog beter inzicht geven in de sociale en culturele context waarbinnen deze hoofddoeken werden gedragen, en onderzoek van de kostprijs van de hoofddoeken zal meer licht werpen op de waarde van en daarmee de status die ontleend werd aan de *ranse*.

Verder experimenteel onderzoek zou zeker van waarde zijn voor het verfijnen van de typologie. Met name vergelijkend onderzoek naar het gebruik en resultaat van rechthoekige en halfronde hoofddoeken zou nieuwe relevante informatie kunnen opleveren.

Gelijkaardig interdisciplinair onderzoek zou ook voor de onze regio omringende gebieden moeten gebeuren, zodat het beter mogelijk wordt de internationale verschillen en gelijkenissen te zien, en een beter zicht te krijgen op de verspreidingsmechanismen van deze mode.

Tenslotte moet er een grotere aandacht en bewustzijn komen voor archeologisch textiel, archeologische kleding en accessoires, opdat elementen uit de mode en dagelijkse kleding beter herkend zouden worden. Bij een systematische aanpak kunnen de hieruit voortvloeiende gegevens beter verwerkt én gerelateerd worden aan de verschillende archeologische en historische onderzoeksterreinen. Het onderzoek naar kleding en mode leert ons namelijk niet alleen iets over wat er nu precies gedragen werd: het draagt wezenlijk bij aan ons begrip van sociale verhoudingen, welstand en netwerken in de bestudeerde periode.

Ik hoop met deze scriptie een aanzet te geven tot de verdere studie van dit tot op heden onderbelichte aspect van de laat middeleeuwse cultuur.

Bibliografie

- Amstel T.A.A.M. Van** 1999, *De heren van Amstel, 1105-1378: hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296*, Hilversum.
- Anderson R.M.** 1942, Pleated Headdresses of Castilla and León, 12th and 13th centuries. *Notes Hispanic. The Hispanic Society of America, vol. II*, pp. 51-80.
- Arnold J. & Tiramani J. & Levey S.M.** 2008, *Patterns of Fashion vol. 4: The cut and construction of linen shirts, smocks, neckwear, headwear and accessories for men and women, c. 1540-1660*, London.
- Baart J.M.** 1977, *Opgravingen in Amsterdam: 20 jaar stadskernonderzoek*, Haarlem.
- Beck, J.H.** 1999, *Italiaanse renaissanceschilderkunst*, Groningen.
- Belkin K.L.** 1978, *The Costume Book*, Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, Brussel.
- Bergmans A.** 1998, *Leuven in de Late Middeleeuwen. Dirk Bouts. Het laatste avondmaal*, Tielt.
- Bezemer W.** 1892, *Oude rechtsbronnen der stad Breda*, 's Gravenhage.
- Bloemers J.H.F. & Louwe Kooijmans L.P. & Sarfatij H.** 1986, *Verleden Land; Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam.
- Boer D.E.H. & Faber D.J. & H.P.H. Jansen** 1980, *Rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode, Serie 1, 1358-1361*, 's-Gravenhage.
- Borchert T.-H.** 2002, *De eeuw van Van Eyck. De Vlaamse Primitieven en het Zuiden. 1430-1530*. Brugge.
- Boucher F.** 1965, *Histoire du Costume*, Paris.
- Boutell C.** 1847, *Monumental Brasses and Slabs, an Historical and Descriptive Notice of the Incised Monumental Memorials of the Middle Ages*, London.
- Boutrup J. & Dahl C.L. & Gustafsson K. & Lodin S. & Tengelin L.** 2006, Forsøg med stivelse og stivelsesudvinning, *Middelaldercentrets Nyhedsblad*, vinteren 2006/07, pp. 22-23
- Bouvy D.P.R.A.** 1947, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam.
- Bouvy D.P.R.A.** 1954, *Onze beeldhouwkunst der late middeleeuwen*, Utrecht.
- Bouvy D.P.R.A.** 1962, *Beeldhouwkunst van de middeleeuwen tot heden uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht*, Amsterdam/Brussel.

- Brignetti R.** 1968, *L'opera completa dei Van Eyck*, Milano.
- Camille M.** 2000, *Middeleeuwse Minnekunst*, Keulen.
- Campbell L.** 1977, The Authorship of the Recueil d'Arras, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* Vol. 40, pp. 301-313
- Ceulemans C.** 1988, *Tongeren, Basiliek van O.L.-Vrouw Geboorte: Textiel*. Clenodia Tungrensis. Leuven.
- Clevis H. & Smit M.** 1990, *Verscholen in vuil, Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*, Kampen.
- Codex diplomaticus Neerlandicus** 1852, *Rekening der testamentoren van wijlen der edelre vorstinnen vrouwe Jacobs van Beyeren, van Hollant, Grauyne van Oistreuant, zaliger gedencknisse*, Codex diplomaticus Neerlandicus, verzameling van oorkonden, betreffende de vaderlandsche geschiedenis II/1, Utrecht.
- Comblen-Sonkes M. & Van den Berghen-Pantens C.** 1977, *Memoriën van Anthonio de Succa*, Bijdragen tot de studie van de Vlaamse Primitieven 7, Brussel.
- Comblen-Sonkes M.** 1996, *The Collegiate Church of Saint Peter. Louvin*, Corpus of fifteenth-century painting in the Southern Netherlands and the Principality of Liège, Brussels.
- Cooreman R.** 1987, *Grafmonumenten in de provincie Brabant van de 14de tot en met de 16de eeuw*, Brussel.
- Courtais G. De** 1974, *Women's Headdress and Hairstyles in England from AD 600 to the present day*, London.
- Crowfoot E. & Pritchard F. & Staniland K.** 2002, *Textiles and Clothing c. 1150 – c. 1450. Medieval Finds from Excavations in London: 4*, Woodbridge.
- Dahl C.L.** 2005, Kruseler og Krusedug. *Herolden*, årg. 9, nr. 2, pp. 14-19
- Dahl C.L.** 2006a, Krusekanter i 1200-tallets kvindehovedtøjer. *Middelaldercentrets Nyhedsblad*, vinteren 2006/07, pp. 15-19
- Dahl C.L.** 2006b, 1300-tallets krusede hoveddug: Rekonstruktionsforsøg af dronning Helvegs hoveddug i Næstved Skt. Peders Kirke, *Workpapers: Tekstilforskning på Middelaldercentret v. 2*, pp. 3-20
- Dahl C.L.** 2006c, Preliminary Report on the Textiles in Patrimonio Nacional, Palacio Real: Notes on Visual appearance and Methods of Constructing Frills, niet gepubliceerd.
- Dahl C.L. & Sturtewagen I.** 2008, The Cap of St. Birgitta, *Medieval Clothing and Textiles* vol. IV, pp. 99-129.
- Dahl C.L. & Vedeler M. & Carretero C.H.** 2008, Report on the Textiles from Burgos

Cathedralin Patrimonio Nacional, Palacio Real, Madrid, Spain. Nykøbing.

Damen M. 2008, Dynamiek in de delta, Het graafschap Holland en de schilderkunst in de late Middeleeuwen, In: Lammertse F. & Giltaij J. (ed.) 2008, *Schilderkunst van de late Middeleeuwen, Vroege Hollanders*, Rotterdam, pp. 11-22

Deconinck E. & De Ren L. & Smets L. 1991, *Stof uit de kist, De middeleeuwse textielschat uit de abdij van St.-Truiden*, Leuven

De Coo J. 1969, *Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. Catalogus 2. Beeldhouwkunst, plaketten, antiek*. Antwerpen.

Delaissé L.M.J. 1958, *Middeleeuwse Miniaturen. Van de Librije van Boergondië tot het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België*, Amsterdam.

Deneffe D. & Postec M. 2007, *La Sainte Anne Trinitaire de Neerlanden*, Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium 31 – 2004/2005, Brussel.

Depret R. 1979, *Het Laatgotische Beeldsnijdercentrum Leuven*, Leuven.

Destrée J. 1894, *Etude sur la sculpture Brabanconne au Moyen Age*, Bruxelles.

Devos P. 1993, *De Sint-Eligiuskerk te Eine – een romaanse kollegiale en haar crypte*, Gent.

Dhanens E. 1980, *Jan en Hubert van Eyck*, Antwerpen.

Dhanens E. 1998, *Hugo van der Goes*, Antwerpen.

Donnay-Rockmans C. & Hargot M. 1997, *La châsse gothique de Sainte Gertrude*, Nivelles.

Dubbe B. 1993, Bijdrage tot de kennis van de burgerkleding in de late middeleeuwen, *Antiek; tijdschrift voor liefhebbers en kenners van oude kunst en kunstnijverheid*, 27e jaargang, no. 9, pp. 433-448

Dückers R. & Roelofs P. 2005, *The Limbourg Brothers, Nijmegen Masters at the French Court, 1400-1416*, Nijmegen.

Durand-Gréville E. 1910, *Hubert et Jean van Eyck*, Bruxelles.

Dijkstra J. 1996, The Brussels and the Merode Annunciation Reconsidered, In: Foister, S. & S. Nash (ed.) 1996, *Robert Campin. New directions in scholarship*, Turnhout, pp. 95-104

Enlart, C. 1916, *Le Costume*, Manuel d'archéologie Française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la renaissance III, Paris.

Fliegel S. & Jugie S. 2004, *Art from the Court of Burgundy – The Patronage of Philip the Bold and John the Fearless; 1364-1419*, Paris.

Frère J.-C. 2001, *De Vlaamse Primitieven*, Deurne.

Frinta M.S. 1966, *The Genius of Robert Campin*, The Hague.

Gessler J. (ed.) 1931, *Le Livre des Mestiers: De Bouc vanden Ambachten*, Het Brugsche Livre des Mestiers en Zijn Navolgingen 1, Brugge.

- Goubitz O.** 1988, Brugge op grote en kleine voet, Laat-middeleeuws schoeisel en andere leerresten, In: De Witte H. (ed.) 1988, *Brugge onderzocht: Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, Archeo-Brugge 1, Brugge.
- Graas T.G.M.** 1983, Pijpaarden Beeldjes, in: Janssen, H.L. (ed.) 1983, *Van bos tot stad: opgravingen in 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch, pp. 223-228
- Grönke E. & Weinlich E.:** *Mode aus Modeln. Kruseler- und andre Tonfiguren des 14. Bis 16. Jahrhunderts aus dem Germanischen National Museum und andren Sammlungen*. Verlag des Germanischen Nationalmuseum. Nürnberg, 1998.
- Gueldre A. de** 1987, *Kroniek van België*, Antwerpen.
- Halsema-Kubes W. & Lemmens G. & De Werd G.** 1980, *Adriaen van Wesel, een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen*. 's-Gravenhage.
- Hefner-Alteneck J.H. de** 1840-1854, *Quatorzième et qeinzisième siècles*, Costumes du Moyen-Age Chrétien d'après des monuments contemporains II, Francfort/Darmstadt.
- Heins A.** 1905, L'Ancien Foyer dans les Flanders, *Article Extrait de la Revue L'Art Flamand et Hollandais*, pp. 1-37
- Heinemeyer E.** 1966, Zwei gotische Frauenhaarnetze. *Gesellschaft für historische Waffen- und Kostümkunde, Waffen- und Kostümkunde*. Band 8, Jaargang 1966, Heft 1, pp. 13-22
- Hindman S.** 2007, *Toward an Art History of Medieval Rings: A Private Collection*. London.
- Howell M.C.** 1996, Fixing Movables: gifts by testament in late medieval Douai, *Past & Present: a journal of historical studies* v.150, pp. 3-45
- Huysmans A.** 2000, *Beeldhouwkunst van de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik – 15^e en 16^e eeuw*, Brussel.
- Jászai G.** 1990, *Gotische Skulpturen 1300-1450*, Bildhefte des Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte Münster Nr. 29, Münster.
- Jense X.** 1999, Zegen of Glorie? Over het middeleeuwse grafmonument in de Nederlandse Hervormde Kerk te IJsselstein, *Stichting Historische Kring IJsselstein* No 89, pp. 1-28
- Jones M.** 2001, The Sexual and secular badges, In: Van Beuningen H.J.E. & Koldewey J. & Kicken D. (eds.) 2001, *Heilig en Profaan 2: 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*, Rotterdam Papers 12, Cothen, pp. 196-206
- Kemperdick S.** 1999, *Rogier van der Weyden: 1399/1400-1461*, Keulen.
- Koldewey J.** 1993, *Heilig en Profaan 1: 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*, Rotterdam Papers 8. Cothen.

- Koldewey H. M.** 2006, *Geloof en Geluk, Sierraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen*, Arnhem.
- Kronenberg M.E.** 1966, Der vrouwen Paternoster, *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* Deel LXXXII, Aflevering 4, pp. 255-258
- Lammertse F. & Giltaij J.** 2008, *Schilderkunst van de late Middeleeuwen, Vroege Hollanders*, Rotterdam.
- Lehnart, U.** 2003, *Kleidung und Waffen der Spätgotik, teil II. 1370-1420*. Wald-Michelbach.
- Lepoeter, G.J.** 1996, *De geheimen van de kerk van Kapelle onthuld*, Goes.
- Liebreich, A.** 1925, Der Kruseler im 15. Jahrhundert, *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde* Neue Folge, Band 1 (10) Heft 8, pp. 218-223.
- Liebreich, A.** 1928, Kostümgeschichtliche Studien zur Kölnischen Malerei des 14. Jahrhunderts, *Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 3./4. Heft, pp. 65-104
- Liebreich, A.** 1932, Kostümgeschichtliche Bemerkungen zum Plenar Otto's des Mildes im Welfenschatz, *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde* Neue Folge, Band 4 (13) Heft 2, pp. 25-26
- Madou, M.** 2006, Een sterke vrouw, wie zal haar vinden? Doña Maria Urraca López de Haro, *Madoc: tijdschrift over de Middeleeuwen*, jaargang 20, nr. 1 pp. 2-11
- Mazzaoui, M.F.** 1981, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages: 1100-1600*. Cambridge
- Mikhaila, N. & J. Malcolm-Davies** 2006, *The Tudor Tailor, reconstructing sixteenth-century dress*, Batsford.
- Newton, S.M.** 1999, *Fashion in the Age of the Black Prince: A Study of the Years 1340 – 1365*, Woodbridge.
- Newton, S.M. & M.M. Giza** 1983, Frilled Edges, *Textile History* v.14:2, pp. 141-152.
- Panofski, E.** 2006, *Die altniederländische Malerei*, Köln.
- Pantens, C.** 1989, *Handschriften met Miniaturen; 1460-1486*, Brussel.
- Périer-D'Ieteren, C.** 2005, *Dirk Bouts. Het volledige oeuvre*, Brussel.
- Piponnier F. & P. Mane** 2000, *Dress in the Middle Ages*, New Haven / London.
- Piton C.** 1926, *Le Costume Civil en France du XIIe au XIXe Siècle*, Paris.
- Prochno R.** 2002, *Die Kartause von Champmol, Grablege der burgundischen Herzöge, 1364-1477*, München.
- Rady O.** 1923-1925, Der Kruseler, *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde* Neue Folge, Band 1 (10) Heft 8, pp. 131-136

- Rappard F.A.L.** 1880, *De rekeningen van de rentmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15^e eeuw*, Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht III, Utrecht.
- Ridderbos B. & van Buren A. & van Veen H.** 2005, *Early Netherlandish Paintings*, Los Angeles.
- Rolland P.** 1944, *La Sculpture Tournaisienne*, Bruxelles.
- Rosenfeld H.** 1954, *Der Mittelalterliche Totentanz, Entstehung, Entwicklung, Bedeutung, Münster/Köln*.
- Rynck P. de** 2002, *Meesterlijke Middeleeuwen – miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute; 800-1475*, Leuven.
- Sarfatij H.** 1984, Tristan op vrijersvoeten? Een bijzonder versieringsmotief op laat-middeleeuws schoeisel uit de Lage Landen, In: Cappon, C.M. e.a. (eds.) 1984, *Ad Fontes; opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft*, Amsterdam, pp. 371-400
- Schrader J.L.** 1969, *The Waning Middle Ages, an exhibition of French and Netherlandish art from 1350 to 1500 commemorating the fiftieth anniversary of the publication of The Waning Middle Ages by Johan Huizinga*, Kansas.
- Scott M.** 1986, *A Visual History Of Costume: The Fourteenth & Fifteenth Centuries*, London.
- Smeyers M. & Van der Stock J.** 1996, *Flemish Illuminated Manuscripts. 1475-1550*, Aalst.
- Smeyers M.** 1998, *Dirk Bouts – Een Vlaams Primitief te Leuven*, Leuven.
- Snyder J.** 1971, The early Haarlem school of painting, Part III: The problem of Geertgen tot Sint Jans and Jan Mostaert, *The Art Bulletin* Vol. 53, No. 4, pp. 445-458
- Šroňková O.** 1955, *Die Mode der gotischen Frau*, Praag.
- Stam G.** 1982, Souvenirs uit heilige plaatsen, In: Zijp, R.P. 1982, *Vroomheid per dozijn*, Utrecht, pp. 7-11
- Starkey K.** 2004, Tristan Slippers – An image of Adultry on a Symbol of Marriage?, In: Burns, J. (ed.) 2004, *Medieval Fabrications*, New York, pp. 35-53
- Stauffer A.** 1991, *Die mittelalterlichen Textilien von St. Servatius in Maastricht*, Riggisberg.
- Steenbuch L.** 2005, Et rekonstruktionsforsoeg af det krusede lin, kruseler, *Herolden*, årg. 9, nr. 2, pp. 20-21.
- Stenkamp N.** 2000, *Doe wel en zie niet om: ridderorden en onderscheidingen in de Nederlanden*, Den Haag.
- Stubbe A.** 1962, *Van Eyck en de Gotiek*, Hasselt.

- Sturtewagen I.** 2006, En kruset hoveddug; Catherine de Beauchamps hovedtøj, *Middelaldercentrets Nyhedsblad*, vinteren 2006/07, pp. 20-21
- Szmodis-Esláry E. & Urbach S.** 1990, *Middeleeuwse Nederlandse Kunst uit Hongarije*, Utrecht.
- Takács I.** 2006, *Sigismundus Rex Et Imerator: Kunst und Kultur Zur Zeit Sigismunds Von Luxemburg 1387-1437*, Mainz.
- Thienen F.W.S. van** 1966, *Beeldhouwkunst uit de late middeleeuwen in de Nederlanden*, Amsterdam.
- Thienen F.W.S. van** 1967, *Acht eeuwen kostuum*, Hilversum.
- Tjeenk Willink W. J. E. & Tijl J. J.** 1875, *Boeck van Regten der stad Kampen*, Zwolle.
- Tilghman C.** 2005, Giovanna Cenami's Veil: A Neglected Detail. *Medieval Clothing and Textiles* vol. I, pp. 155-172
- Trimpe Burger J.A.** 1972, Interessante vondsten uit de ruïnes van het kasteel West-Souburg, *Zeeuws Tijdschrift* 6/22, pp. 203-206
- Van Beuningen H.J.E. & Koldewij J. & Kicken D.** 2001, *Heilig en Profaan 2: 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*. Rotterdam Papers 12. Cothen.
- Van den Berg H.M.** 1955, *De Provincie Noord-Holland, tweede stuk: West-Friesland, Tessel en Wieringen*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII, 's-Gravenhage.
- Van Gelder H.E. & Duverger J.** 1954, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden, Deel 1*, Utrecht/Leuven.
- Van Vlierden M.** 2004, *Hout en steensculptuur van museum Catherijneconvent, 1200-1600*, Zwolle.
- Vermeersch V.** 1976, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, Brugge.
- Vermeersch V. & Duvosquel J.-M.** 1988, *Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Museum voor Oude Kunst*, Brussel.
- Vermeersch V.** 2002, *Brugge*, Antwerpen
- Verougstraete H. & Van Schoute R. & Borchert T.-H.** 2005, *Fake or not fake, het verhaal van de restauratie van de Vlaamse Primitieven*, Brugge.
- Verwijs E.** 1871, *Van vrouwen ende van minne, middelnederlandsche gedichten uit de XIVde en XVde eeuw*, Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde, vierde en vijfde aflevering, Groningen.
- Verwijs E. & Verdam J. & Stoett F.A.** 1998, CD-rom *Middelnederlandsch Woordenboek*, Den Haag.

- Vlijmen P.L.M. van** 1982, Pijpaarden plastic, vervaardiging en verspreiding, In: Zijp, R.P. 1982, *Vroomheid per dozijn*, Utrecht, pp. 12-16
- Von Falke J.** 1858, *Die deutschen Trachten- und Modenwelt*, Leipzig.
- Vons-Comis S.Y.** 1982, Medieval textile finds from the Netherlands, In: Bender Jørgensen L. & Todiw K. (eds.) 1982, *Northern European Archaeological Textiles, Textilsymposium Neumünster, Archäologische Textilfunde, 6.5-8.5.1981*, Neumünster, pp. 151-162
- Walter I. F.** 2001, *Codex Manesse: Die Miniaturen der Großen Heidelberger Liederhandschrift*, Frankfurt am Main.
- Ward-Perkins J.B.** 1940, *Medieval catalogue*. London Museum catalogues 7, London.
- Wolfthal D.** 1989, *The Beginnings of Netherlandish Canvas Painting; 1400-1530*, Cambridge.
- Wezel G.W.C. van,** *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda. De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*. Zeist.
- Wouters W.** 1992, Archeologisch onderzoek op het "Speelhof" te Borgloon (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen II*, pp. 237-246
- Wuillaume B.** 1992, La châsse gothique de Sainte Gertrude de Nivelles. *Rif tout dju* Octobre 1992.
- Wyss A.** 1883, *Die Limburger Chronik des Tilemann Elhen von Wolfhagen*. Monumenta Germaniae Historica Tomi IV, Pars I; Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters, 4. Band, 1. Abtheilung, Hannover.
- Zimmerman H.** 2007, *Textiel in Context, Een analyse van archeologische textielvondsten uit 16e eeuw Groningen*, Groningen.

Internetbronnen

- Bibliothèque Nationale de France** 09/03/2009, (<http://mandragore.bnf.fr>)
- Bracht, C.** 20/04/2008, (<http://www.bildindex.de>)
- Ceulemans, C.** 20/04/2009, (<http://www.kikirpa.be>)
- Dekenaat Leuven** 16/02/2009, (<http://www.kerkleuven.be/ParleuvPieter-rondgang.html>)
- Kredel, H.** 26/01/2009, (<http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/hola/seite65.html>)
- Kren, E. & D. Marx** 23/04/2009, (<http://www.wga.hu>)
- Landschap Erfgoed Utrecht** 20/04/2008, (<http://www.collectieutrecht.nl>)
- Peteghem, S. Van** 05/03/2009, (<http://adore.ugent.be/topo>)
- Rijksmuseum Amsterdam**, 20/04/09 (<http://www.rijksmuseum.nl>)
- Rudy, K. & E. Van der Vlist** 03/05/2008, (http://www.kb.nl/manuscripts/index_nl.html)
- Stichting Grote of Onze Lieve Vrouwe Kerk (SGOLVK)** 20/04/2008, (<http://www.grotekerkbreda.nl/historie.php>)
- University of Glasgow**, 25/04/2009, (<http://special.lib.gla.ac.uk/manuscripts/search/detaild.cfm?DID=33140>)

Bijlage 1

Catalogus van de iconografische bronnen, 1200-1500

Het uitgangspunt bij het gebruik van iconografie als bron voor de studie van historische kleding is dat de kleding in de betreffende bron een weerspiegeling is van de contemporaine mode.

Dat dit over het algemeen in elk geval voor de late middeleeuwen klopt, wordt duidelijk als zowel historische, iconografische en archeologische contemporaine bronnen worden vergeleken. Soms wordt het zelfs expliciet aan ons verteld zoals in 1389 door Tilemann Elhen von Wolfhagen in zijn *Limburger Chronik*: "Men zal over vierhonderd jaar bevinden, dat deze kleding er ook echt geweest is, want dat kan men goed zien op de oude kloosters en kerken waar men stenen en beelden zo gekleed zal vinden."⁴⁸

Men moet er echter rekening mee houden dat dit in bepaalde situaties niet het geval is. De kunstenaar kan intentioneel oudere kleding afbeelden bij het weergeven van een gebeurtenis die zich in het verleden afspeelt. Bij het afbeelden van heiligen wordt vaak archaische of exotische kleding gebruikt. Daarnaast mag men niet vergeten dat in veel situaties kunstwerken één of meerdere restauraties hebben ondergaan, waarbij doorheen de jaren elementen aan de werken zijn toegevoegd of weggenomen (Verougstraete; Van Stoute & Borchert: 2004, p. 24).

Behalve dat er af en toe twijfel bestaat omtrent de contemporaine realiteit van de afgebeelde kleding, is het ook vaak moeilijk de iconografische bron precies te dateren, waardoor de afgebeelde kleding niet nauwkeurig historisch geplaatst kan worden. Zeer weinig middeleeuwse kunstwerken zijn gesigneerd of van datum voorzien. Vaak ontbreken ook contextuele historische gegevens, zoals o.a. rekeningen of contracten, omtrent de productie van kunstwerken. Deze werken kunnen op basis van de stijl waarin ze uitgevoerd zijn in het beste geval tot op het decennium nauwkeurig gedateerd worden. Heel vaak wordt hierbij ook van de afgebeelde kleding gebruik gemaakt. Men moet hier dus opletten voor het maken van cirkelredeneringen. Dendrochronologie is in dit verband een interessante oplossing voor het vaststellen van een post-quem datering van de productie van houten voorwerpen. Deze nog relatief jonge techniek werd tot nu toe echter slechts op een beperkt aantal kunstwerken toegepast (Ridderbos; Van Buren & Van Veen: 2005, pp. 293-294).⁴⁹ Wat betreft iconografische bronnen afkomstig uit het archeologisch bodemarchief, kan men aan de hand van de

⁴⁸ "Wi wol man findet, daz dise kleidunge vur vir hondert jaren auch etzlicher maße gewest ist, als man wol sehet an den alden stiften unde kirchen, da man findet solche steine unde bilde gekleidet" (Wyss: 1883, p. 79); vertaling van de auteur.

⁴⁹ Een case-study waaruit blijkt dat dendrochronologisch onderzoek en een stylistische datering soms in duidelijke tegenspraak met elkaar zijn, zien we in Cat. nr. 196.

stratigrafie⁵⁰ een ante-quem datering voorstellen: het object is gemaakt vooraleer het in de bodem terecht kwam.

Niet voor elke bevolkingsgroep zijn evenveel iconografische bronnen beschikbaar. Op het eerste zicht lijkt het alsof er geklede figuren te over zijn in de middeleeuwse kunst. Vrouwelijke figuren zijn echter veel minder vertegenwoordigd dan mannelijke en er is een overrepresentatie van de adel en rijke burgerij ten opzichte van hen die minder welgesteld waren.

Met betrekking tot de aanwezigheid van iconografisch bronnenmateriaal voor een bepaalde periode of regio dient men eveneens met een aantal factoren rekening te houden. De vindplaats of locatie van bewaring zegt niets noodzakelijk iets over de locatie van de productie van dat voorwerp. Er bestond in de middeleeuwen en daarna een levendige handel in kunstvoorwerpen waardoor een deze zich momenteel nog zelden op hun oorspronkelijke plaats van ontstaan bevinden. Daarnaast kende kunst verschillende uitdrukkingsvormen in verschillende regio's, en niet overal werd evenveel (kwalitatief hoge) kunst geproduceerd. Kunst was tevens afhankelijk van mecenaat en weerspiegelde de vraag en ideologie van de mecenas.⁵¹ De groei van de steden stimuleerde de opkomst van minder (exclusief) religieuze kunst. Ook factoren extern aan de productie van kunst spelen een rol. Doorheen de geschiedenis is veel schade toegebracht door intentioneel verwijderen en vernietigen van oude kunst, door diefstal van en het wegvoeren van kunst als oorlogsbuit, opstanden, oorlogen en ander geweld. Dit alles bemoeilijkt het onderzoek van de lokaliteit dan wel universaliteit van bepaalde kleding en mode.

Naast het gebruiken van originele bronnen kan men ook beroep doen op latere kopieën van nu verloren middeleeuwse kunstwerken. Deze kopieën kennen we onder andere in de vorm van schilderijen, schetsboeken en etsen. Drie bekende schetsboeken die ook in de hierna volgende catalogus worden geciteerd zijn de *Recueil d'Arras* (MS 266, Bibliothèque Municipale d'Arras), de *Mémoriaux* van Anthonio de Succa (Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel) en het *Costume Book* van Pieter Paul Rubens (British Museum, Londen). Het is echter niet altijd vast te stellen in welke mate van nauwkeurigheid de kopie het origineel volgt.

Bij gebrek aan archeologische vondsten van gerimpelde hoofddoeken in België en Nederland kon hiervan geen inventarisatie gemaakt worden. Het gebrek aan vondstenmateriaal heeft waarschijnlijk grotendeels te maken met de bewaringscondities voor textiel in de bodem: wol en zijde bewaren nog relatief goed in een permanent natte omgeving, maar plantaardige vezels als linnen en hennep

⁵⁰ De term stratigrafie duidt op de sequentie van afzettinglagen, die het gevolg zijn van menselijke of natuurlijke activiteit en aan de hand waarvan men tot een relatieve datering van de objecten in deze afzettinglagen kan komen.

⁵¹ Een voorbeeld hiervan is het mecenaat van de Bourgondische hertogen, waaronder Parijs floreerde als een centrum van artistieke uitwisseling en productie (Fliegel & Jugie: 2004, pp. 42-44).

vergaan meestal volledig.⁵² Gekroezelde textielfragmenten zijn wel teruggevonden in 12^e eeuwse contexten in Spanje. Uit een aantal 12^e eeuwse graftombes in de kathedraal van Burgos zijn de goed geconserveerde resten van zulke hoofddoeken teruggevonden – nu in bewaring in het Palacio Real, Patrimonio National, Madrid, Spanje (cfr. Constructie).

Historische bronnen met informatie over en vermeldingen van gerimpelde hoofdkleden zijn in deze catalogus niet opgenomen, maar worden in de hoofdtekst waar relevant wel aangehaald.

Met bovenstaande in het achterhoofd is een catalogus samengesteld met daarin het in deze landen rijk aanwezig zijnde relevante iconografische erfgoed.

⁵² Het weinige linnen dat bewaard is gebleven is meestal afkomstig uit kerkschatten. Hieronder bevinden zich af en toe fragmenten van vermoedde hoofddoeken die als relikwie bewaard gebleven zijn, bijvoorbeeld de hoofddoek van O.L. Vrouw in de O.L. Vrouw Geboorte Basiliek te Tongeren (Ceulemans, Deconinck & Helsen: 1988, pp. 65-69)

Nr. 1 Kraagsteen

Anoniem beeldhouwer
1201-1300
Natuursteen, 34 x 45 x 26 cm
Sint-Michielskerk, Gent

Afb. 1 – Foto: Isis Sturtewagen

Deze console of kraagsteen bevindt zich in de noordelijke zij-ingang van de Sint-Michielskerk. In de databank van het K.I.K. wordt aan deze console gedateerd tussen 1201-1400 (Ceulemans: 2009). Aan de stijl en afgebeelde hoofdbedekking zou ik deze console eerder in de eerste helft van deze periode plaatsen.

Afgebeeld is een vrouwenkopje met een *touret-gorgerette*. Het is onduidelijk of de plooien in de *touret* duiden op geplooid of gerimpeld textiel, of dat het hoofddeksel achthoekig is in plaats van de gebruikelijke ronde vorm. Het kopje is omgeven door planten en bladeren die zelfs uit haar mond lijken te groeien (cfr. **Cat. nr. 3**).

Nr. 2 Anonieme grafplaat

Anoniem beeldhouwer
1201-1300
Natuursteen, 96 x 126 cm
Sint-Baafs Kathedraal, Gent

Afb. 2 – Ceulemans: 2009

Het vrouwenhoofd dat afgebeeld staat op deze fragmentair bewaarde grafplaat is getooid met een *touret-gorgertte* (de *touret* heeft in dit geval geen geplooid rand) met daarover heen een hoofdkleed met een golvende of gerimpelde rand.

Nr. 3 Kraagsteen

Anoniem beeldhouwer
1201-1300
Natuursteen
Sint Eligiuskerk, Eine

Afb. 3 – Devos: 1993, p. 39

Dit vrouwenkopje, dat ook een mannelijke tegenhanger heeft, draagt een hoofddoek met fijne plooities langs de rand, zichtbaar op haar voorhoofd, met daarover heen een andere hoofddoek zonder geplooid rand. Net als **Cat. nr. 1** is dit figuurtje ook omgeven door bladmotieven.

Nr. 4 *Graf van Mélisinde de Hierges (detail)*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1235
Natuursteen
Eglise Notre-Dame, Namêche

Afb. 4 – Ceulemans: 2009

Mélisinde draagt een *gorgerette* en *touret* met ruches. Ze heeft een lange mantel om haar schouders geslagen en draagt daaronder een lange jurk die bij haar middel met een riem bij elkaar gehouden wordt.

Nr. 5 *Graf van Gerhard IV en Margareta van Brabant (detail)*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1240
Natuursteen, polychromie
Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk, Roermond

Afb. 5 – Bracht: 2008

Gravin Margareta van Brabant (†1231) draagt haar haar in een fijn haarnet, zoals voor edele dames gebruikelijk was in deze periode. Daarboven draagt ze een *gorgerette* en *touret* met ruches. Ze draagt een lange jurk met versierde hals en manchetten, die in fijne plooien om haar lichaam valt met daarover een wijde mantel.

Nr. 6 *Graf van Machteld van Boulogne en Maria van Brabant (detail)*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1260
Natuursteen
Sint-Pieterskerk, Leuven

Afb. 6 – Ceulemans: 2009

Hertogin Machteld van Boulogne (†1211) is rijkelijk gekleed in een lange jurk en mantel. Aan de hals van de jurk draagt ze een ruitvormige speld. Haar haar zit bijeen in een fijn haarnet, dat haar haar bij de slapen een stukje onbedekt laat. Daarboven draagt ze een *gorgerette* en *touret* met ruches. Het graf wordt gedateerd op basis van de sterfdatum van Maria van Brabant (†1260).

Nr. 7 *Maria met kind* (detail)

Anoniem tingieter
1250-1350
Loodtin, 9 x 6 cm
Privécollectie, Roosendaal

Afb. 7 – Beuningen, Koldewey & Kicken: 2001, p. 334, Afb. 1432

Maria draagt op deze tinnen voorstelling van de Maria met het Christuskind een hoofddoek met een gerimpelde rand. Daarboven draagt ze een grote kroon. De vindplaats van dit insigne is Dordrecht. In Dordrecht zijn diverse gelijkaardige insignes teruggevonden (**Cat. nr. 8-11**).

Nr. 8 *Maria met kind* (detail)

Anoniem tingieter
1250-1350
Loodtin, 8 x 4,9 cm
Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen, Inv. nr. 361

Afb. 8 – Beuningen, Koldewey & Kicken: 2001, p. 334, Afb. 1433

Het hoofd van dit tinnen insigne ontbreekt gedeeltelijk. Maria draagt een hoofddoek met een gerimpelde rand. Dit insigne is opgegraven in Dordrecht.

Nr. 9 *Maria met kind* (detail)

Anoniem tingieter
1250-1350
Loodtin, 9 x 4 cm
Kunsthandel D. Meyer, Amsterdam

Afb. 9 – Beuningen, Koldewey & Kicken: 2001, p. 334, Afb. 1434

Maria draagt een hoofddoek met een gerimpelde rand. Daarboven draagt ze een grote kroon. Dit insigne is afkomstig uit Dordrecht.

Nr. 10 *Maria met kind* (detail)

Anoniem tingieter
1250-1350
Loodtin, 6,1 x 3,3 cm
Collectie Jan Bol, Rijswijk, Inv. nr. 2800

Afb. 10 – Beuningen, Koldeweij & Kicken: 2001, p. 335, Afb. 1438

Idem.

Nr. 11 *Maria met kind* (detail)

Anoniem tingieter
1250-1350
Loodtin, 8,6 x 4,3 cm
Privécollectie, Zwijndrecht

Afb. 11 – Beuningen, Koldeweij & Kicken: 2001, p. 335, Afb. 1436

Idem.

Nr. 12 *Beeld van een kloosterlinge of heilige* (detail)

Anoniem beeldhouwer
1275-1300
Hout
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, Inv. nr. 1003

Afb. 13 – Foto: Isis Sturtewagen

In de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel bevindt zich dit beschilderd houten beeld, uit het laatste kwart van de 13^e eeuw. Het beeld is vermoedelijk afkomstig uit het Maasland en toont een kloosterlinge of heilige met gerimpelde hoofdbedekking. In dit geval is de onderzijde van haar halsdoek gerimpeld. Gelijkaardige voorstellingen van de hoofdbedekking van kloosterlinges zien we ook later terug in de 15^e eeuw [**Cat. nrs. 128 en 158**].

Nr. 13 *Reliekschrijn van Sint Gertrudis (detail)*

Nicolas de Douai en Jaques de Nivelles
1298
Verguld zilver, hout
St.-Gertrudis Collegiale kerk, Nijvel

Afb. 12 – Donnay-Rockmans & Hargot: 1997, p. 8, planche 2

Het reliekschrijn van Sint Gertrudis in de schatkamer van de St.-Gertrudis Collegiale kerk te Nijvel werd voltooid in 1298. Ze is rondom omgeven met kleine heiligenbeeldjes en bijbelfiguren die in nissen zijn geplaatst. Sint Gertrudis zelf is iets groter afgebeeld dan de andere figuren en draagt een staf in haar rechter- en een boek in haar linkerhand. Ze draagt meerdere hoofdkleden boven elkaar, waarvan er één haar hals bedekt. De bovenste van deze hoofddoeken heeft langs de rand kleine fronsjes. Hij is gemaakt uit fijn bladmetaal dat los zit van het beeld, en kan dus op- en afgezet worden (Donnay-Rockmans & Hargot: 1997, pp. 5-9; Wuillaume: 1992, p. 40)

Nr. 14 *Praalgraf van de heren van Amstel*

Anoniem beeldhouwer
1340-1377
Natuursteen
Hervormde Sint Nicolaas Kerk, IJsselstein

Afb. 14 – Foto: Bertus Brokamp

Het praalgraf in de kerk van IJsselstein is dat van de zonen van Arnold van Amstel – Gijsbrecht van IJsselstein (†1344) en Arnold van Benschop (†1304) – en hun echtgenotes Bertha van Heukelom en Maria van Henegouwen (Amstel: 1999, p. 97, p. 174 en p. 239); Jense: 1999, pp. 11-15). Dit wordt duidelijk uit het grafschrift op de tombe dat werd toegevoegd na de restauratie van 1908: "Praalgraf van de doorluchtige Heren van Amstel Gijsbrecht en Arnold en hun doorluchtige echtgenotes Bertha van Heukelom en Maria van Henegouwen, ongeveer 500 jaar geleden overleden".⁵³

Bertha van Heukelom draagt een hoofddoek die ter hoogte van het voorhoofd fijne fronsjes vertoont. Gelijkaardige hoofdbedekking zien we ook bij **Cat. nrs. 15 en 16**.

⁵³ "Splendidum dominorum ab Amstel Giberti et Arnoldi eorum uxorum Berthae ab Heukelom ex una virtutis feminae et Maria ab Hannoiae sepulcrum ante quingentos fere annos [...]" (Amstel: 1999, pp. 172) Vertaling in het Nederlands: (Jense: 1999, p. 11).

Nr. 15 Console (detail)

Anoniem beeldhouwer
1340-1380
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.637

Afb. 15 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de afgebeelde kleding en hoofddoek zou ik deze console eerder tussen 1340-1380 plaatsen (Ceulemans: 2009). Het afgebeelde vrouwenfiguurtje draagt een hoofddoek die ter hoogte van het voorhoofd fijne fronsjes vertoont en quasi identiek is aan die afgebeeld in **Cat. nr. 14** en **Cat. nr. 16**.

Nr. 16 Grafplaat van Adam en Margaret de Walsokne (detail)

Anoniem
Ca. 1349
Messing
St. Margaret, King's Lynn

Afb. 16 – Boutell: 1847, p. 16

Adam Walsokne stierf in 1349. Vermoedelijk werd deze in messing gegraveerde grafplaat kort voor of kort na zijn overlijden gemaakt door een Vlaamse graveur (Boutell: 1847, pp. 16-17). Margaret de Walsokne draagt haar haar in twee vlechten langs het hoofd met daarover heen een halsdoek en een hoofddoek met ter hoogte van het voorhoofd een gerimpeld randje. Deze hoofdtooi lijkt zeer sterk op deze in **Cat. nr. 14** en **Cat. nr. 15**.

Nr. 17 Missaal van Lodewijk van Male

Anoniem miniaturist
Ca. 1350-1365
Tempera op perkament
Koninklijke Bibliotheek, Brussel, MS. 9217

Afb. 17 – Newton: 1999, p. 98

Dit missaal werd vermoedelijk gemaakt in opdracht van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, Nevers, Rethel, Bourgondië en Artesië.

Op fol. 11v. van dit manuscript vinden we een miniatuur van een vrouw die een boek leest en op haar hoofd een U-vormige *ranse* draagt (Newton: 1999, pp. 97-98). Op fol. 115v. (**Afb. 17**) van hetzelfde manuscript staat een knielende donatrix afgebeeld met een U-vormige *ranse* met wimpel (Delaissé: 1958, pp. 66-69; Fliegel & Jugie: 2004, pp. 53-55; Newton: 1999, pp. 97-98).

Nr. 18 *Loodtinnen insigne*

Anoniem tingieter
1350-1400
Loodtin, 4,9 x 4,2 cm
Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen, Inv. nr. 2985

Afb. 18 – Beuningen & Koldewey & Kicken: 2001, p. 409, Afb. 1744

Dit loodtinnen insigne is gevonden in Amsterdam. Het toont een scène met een man, vrouw en knecht die een fallus aan een spit roosteren en bedruipen onder een afdak (Beuningen & Koldewey & Kicken: 2001, p. 409; Koldewey: 2006, p. 116). De vrouw, links op het insigne, draagt een U-vormige *ransse*.

Nr. 19 *Lederen bovenkant van een slipper (detail)*

Anoniem leerbewerker
1350-1400
Leer
RACM, Amersfoort

Afb. 19 – Starkey: 2004, p. 38, Afb. 2.2

In Dordrecht zijn drie leerfragmenten opgegraven met een perfect identieke decoratie. De leerfragmenten hebben ooit het bovenleer van een slipper met een leren of houten zool gevormd (de zool is niet gevonden). Dit bovenleer bestond uit twee driehoekige stukjes leer die in het midden met een gespje vastgemaakt konden worden (Sarfatij: 1984, pp. 397-400; Starkey: 2004, pp. 38-41). Elk driehoekig leerfragment toont een voorstelling van Tristan en Isolde. Isolde draagt een U-vormige *ransse*.

Nr. 20 *Lederen bovenkant van een slipper (detail)*

Anoniem leerbewerker
1350-1400
Leer
Collectie gemeente Leiden, Leiden

Afb. 20 – Starkey: 2004, p. 35, Afb. 2.1

Op deze leren bovenkant van een slipper met een houten of leren zool (de zool is niet teruggevonden) staat een voorstelling van Tristan en Isolde. Isolde draagt een U-vormige *ransse*. Dit fragment leer is opgegraven in Leiden (Sarfatij: 1984, pp. 397-400; Starkey: 2004, pp. 38-41).

Nr. 21 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Bruggemuseum - Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.061

Afb. 21 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 voorgesteld, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met vier lagen ruches. Daaronder hangt haar haar los over de schouders.

Nr. 22 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Bruggemuseum - Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.070

Afb. 22 – Ceulemans: 2009

In de fototheek van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met drie lagen ruches.

Nr. 23 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Bruggemuseum - Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.112

Afb. 23 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 voorgesteld, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse*.

Nr. 24 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Bruggemuseum - Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.140

Afb. 24 – Ceulemans: 2009

In de fototheek van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de stijl, de afgebeelde kleding en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met twee lagen ruches.

Nr. 25 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Bruggemuseum - Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.147

Afb. 25 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 voorgesteld, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met drie lagen ruches.

Nr. 26 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Bruggemuseum - Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.150

Afb. 26 – Ceulemans: 2009

In de fototheek van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de stijl en de vorm van de hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse*. De zigzag plooiën van de rand zijn vrijwel uniek voor de Lage Landen (zie ook **Cat. nr. 40**).

Nr. 27 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 174

Afb. 27 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met vier lagen ruches. Daaronder zit haar haar in twee korte vlechten.

Nr. 28 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 187

Afb. 28 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met een rand in honingraatpatroon. Daaronder hangt haar haar los tot op de schouders.

Nr. 29 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 191

Afb. 29 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 30 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 398

Afb. 30 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 31 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 400

Afb. 31 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 32 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 563

Afb. 32 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 33 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 583

Afb. 33 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 34 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 583

Afb. 34 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 35 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 186

Afb. 35 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met een rand in honingraatpatroon. Boven op het voorhoofd draagt ze drie ronde schijven, vermoedelijk een soort kroon of juweel. Daaronder hangt haar haar los tot op de schouders.

Nr. 36 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 188

Afb. 36 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 37 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 189

Afb. 37 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 38 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 190

Afb. 38 – Ceulemans: 2009

Het is bij deze console niet duidelijk of het om een O-vormige of U-vormige *ranse* gaat, vanwege de beschadigde onderkant. Het lijkt echter wel alsof de hals van dit kopje niet bloot maar bedekt was. In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven, maar op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). In het geval van een O-vormige *ranse* zal het beeld vermoedelijk niet van vóór 1360 dateren.

Nr. 39 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1350/60-1410
Natuursteen, sporen van polychromie
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 201

Afb. 39 – Ceulemans: 2009

In de databank van het K.I.K. wordt als datering voor deze schouwconsole 1401-1500 gegeven (Ceulemans: 2009). Heins geeft geen nadere datering voor de console (Heins: 1905, p. 21). Op basis van de stijl en hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1350/60-1410 plaatsen. De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met een rand in honingraatpatroon. Boven op het voorhoofd draagt ze drie ronde schijven, vermoedelijk een soort kroon of juweel. Daaronder heeft ze haar haar gevlochten in twee korte vlechten.

Nr. 40 Console

Anoniem beeldhouwer
1351-1400
Zandsteen
Kerk Sint-Sulpitius en Dionysius, Diest

Afb. 40 – Ceulemans: 2009

Net als **Cat. nr. 26** heeft dit vrouwenkopje op een console uit de Sint-Sulpitius en Dionysius Kerk in Diest een *ranse* met zigzag plooien langs de rand (Ceulemans: 2009). Zigzag plooien komen in de Lage Landen eerder zelden voor in vergelijking met bijvoorbeeld Engeland en Duitsland.

Nr. 41 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1360-1410
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.059

Afb. 41 – Ceulemans: 2009

Op de website van het K.I.K. wordt als datering voor deze console 1401-1500 gegeven, maar op basis van het totale beeld van de kleding zou ik deze console eerder tussen 1360-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). Het vrouwtje links op de console draagt een O-vormige *ranse* met een rand opgebouwd uit drie lagen geplooid stof.

Nr. 42 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1360-1410
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.062

Afb. 42 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 43 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1360-1410
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.085

Afb. 43 – Ceulemans: 2009

Op de website van het K.I.K. wordt als datering voor deze console 1401-1500 voorgesteld, maar op basis van het totale beeld van de kleding zou ik deze console eerder tussen 1360-1410 plaatsen (Ceulemans: 2009). Het vrouwenkopje op deze console draagt een O-vormige *ranse* met een rand opgebouwd uit drie lagen gerimpelde stof. Het lijkt alsof ze boven op het hoofd onder de O-vorm ook nog een platte *ranse* of een U-vormige *ranse* draagt. Heins interpreteert dit type als 'femme à étrange coiffure' (Heins: 1905, p. 24).

Nr. 44 *Brevarium van Lodewijk van Male*

Anoniem miniaturist
Ca. 1363-1366
Tempera op perkament
Koninklijke Bibliotheek, Brussel, MS. 9427

Afb. 44 – Fliegel & Jugie: 2004, p. 54

Afb. 45 – Fliegel & Jugie: 2004, p. 54

Afb. 46 – Rynck: 2002, p. 250

Dit brevarium werd, net zoals MS. 9217 [Cat. nr. 17] vermoedelijk gemaakt in opdracht van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, Nevers, Rethel, Bourgondië en Artesië.

Op fol. 14r. (Afb. 44) vinden we een miniatuur van een vrouw die een helm aanreikt. Ze draagt een U-vormige *ranse*. Op fol. 43r. (Afb. 45) staan een knielende donor en donatrix afgebeeld. De donatrix draagt een nagenoeg identieke *ranse* als die op fol.

14r (Delaisé: 1958, p. 69; Fliegel & Jugie: 2004, pp. 54 & 65). Opmerkelijk bij deze twee *ransen* is dat de gerimpelde rand onderbroken alle zijden van de hoofddoek afzet. Dit zien we verder enkel nog op **Cat. nr. 45 afb. 47**.

Op fol. 62r. zien we een O-vormige *ranse*, hier gedragen door een figuurtje dat wel eens wordt geïdentificeerd als de vrouw van Lodewijk van Male, Margaretha van Brabant (Rynck: 2002, pp. 250-251). (**Afb. 46**)

Nr. 45 *Missaal (winterdeel)*

Laurentius presbiter de Andwerpia

1366

Tempera op perkament

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag ,MMW. 10 A 14

Afb. 47 – Rudy & Van der Vlist: 2008

Afb. 48 – Rudy & Van der Vlist: 2008

Afb. 49 – Rudy & Van der Vlist: 2008

Dit manuscript werd waarschijnlijk gemaakt in opdracht van Arnold van Oreye, Heer van Rummen en Baron van Quaerbeeck (Rudy & Van der Vlist: 2008). Het is geschreven vanaf ca. 1350 en voltooit en geïllumineerd in 1366 in het Maasland.

Op fol. 27v. is een knielende donatrix afgebeeld die een U-vormige *ranse* draagt. Daaronder draagt ze haar haar in korte vlechtjes (**Afb. 47**). Op fol. 139r. zien we een knielende donor en donatrix. De vrouw draagt een U-vormige *ranse* met eveneens korte vlechten (**Afb. 48**). Op fol. 143v. staat een knielende donatrix bij het kruis. Zij draagt net als de twee andere figuren op fol. 27v en 139r. een U-vormige *ranse* (**Afb. 49**). Haar vlechtjes zijn meer naar voren gericht dan bij de twee andere figuren. Alle drie de vrouwelijke figuren dragen rijkelijke kleden, met bont gevoerd, met een overvloed aan knoopjes en de laatste draagt een grote gouden speld als mantelsluiting.

Nr. 46 *Graftombe van Jan van Polanen II met zijn twee echtgenotes Oda van Hoorne en Machteld van Rotselaar (detail)*

Anoniem beeldhouwer
ca. 1370-1380
Natuursteen
Grote Kerk, Breda

Afb. 50 – Foto: Bertus Brokamp
Afb. 51 – Foto: Bertus Brokamp

Dit grafmonument in de Grote Kerk te Breda is zwaar gehavend. Al vanaf de 16^e eeuw, met name tijdens de Beeldenstorm heeft dit grafmonument zware beschadigingen opgelopen. Dit blijkt onder andere uit tekeningen van het monument uit de 16^e tot 19^e eeuw (Wezel: 2003, pp. 86-89, p. 173).

Oda van Hoorne heeft aan haar U-vormige *ranse* ook een gerimpeld schouderdeel. Dit gerimpelde schouderdeel is in 16^e en 17^e eeuwse tekeningen echter niet zichtbaar (Wezel: 2003, p. 86 en p. 173). Mogelijk is dit een latere toevoeging geweest aan het graf. (**Afb. 50**)

Machteld van Rotselaar draagt een kroontje met rozet decoraties onder haar hoofddoek en heeft haar haar in twee korte vlechten gebonden. (**Afb. 51**)

Nr. 47 *Graftombe van Johanna van Brabant* (detail)

Kopie van Anthonio de Succa, origineel door anoniem beeldhouwer
1602; 1370-1410 (veronderstelde datum van het origineel)
Inkt op papier
Koninklijke Bibliotheek, Brussel

Afb. 52 – Peteghem: 2009

Verloren gegaan origineel, gekend via een 16e eeuws schilderij in de collectie van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, en een tekening uit de *Mémoriaux* van Anthonio de Succa (fol. 74r.). De Succa maakte zijn tekening naar een bronzen grafmonument dat in 1458-1459 in opdracht van Filips de Goede werd gegoten door Jacob van Gérines (Comblen-Sonkes & Berghen-Pantens: 1977, pp. 220-221; Destrée: 1894, p. 206). Mogelijk gaat dit brons terug op een ouder stenen grafmonument (cfr. de graftombe van Lodewijk van Male, **Cat. nr. 50**). Dit lijkt waarschijnlijk aangezien Johanna in laat 14e eeuwse kleding is afgebeeld en de vroegtijdig gestorven Willem van Brabant (°2 juli 1410, †8 juli 1410) achteraf toegevoegd lijkt in midden 15e eeuwse kleding.

Nr. 48 *Geveldecoratie* (detail)

Anoniem beeldhouwer
1374-1385
Natuursteen
Schepenhuis, Mechelen

Afb. 53 – Foto: Bertus Brokamp

Dit vrouwenfiguurtje bevindt zich langs de buitenzijde van het schepenhuis in Mechelen, dat werd gebouwd tussen 1374 en 1385 (Huygens & Van de Voorde: 2003, p. 4). Ze draagt een U-vormige hoofddoek met langs de rand twee laagjes stof die samen een meanderend patroon vormen.

Nr. 49 *Balkzool*

Anoniem beeldhouwer
1374-1385
Natuursteen
Schepenhuis, Mechelen

Afb. 54 – Ceulemans: 2008

Dit vrouwenkopje bevindt zich langs de binnenkant van het schepenhuis in Mechelen, dat werd gebouwd tussen 1374 en 1385 (Huygens & Van de Voorde: 2003, p. 4). Ze draagt een U-vormige *ranse* met een meanderende gerimpelde rand.

Nr. 50 *Stenen tombe van Lodewijk van Male en zijn vrouw Margaretha van Brabant en dochter Margaretha van Male (detail)*

Kopie van Antonio de Succa, origineel door André Beauneveu
1602; 1374-1388 (veronderstelde datum van het origineel)

Inkt op papier

Koninklijke Bibliotheek, Brussel

Afb. 55 – Liebreich: 1923-1925, p. 222, Afb. 8

Afb. 56 – Liebreich: 1923-1925, p. 222, Afb. 8

De stenen tombe van Lodewijk van Male en zijn vrouw Margaretha van Brabant en dochter Margaretha van Male is gekend via tekeningen en gravures van o.a. Pieter Paul Rubens, Antonio de Succa (fol. 54v. en 55r.), B. de Montfaucon en A.L. Millin. Deze tekeningen gaan terug op een bronzen kopie van de originele tombe die in 1454-1455 gegoten werd door Jacob van Gérines naar het oudere stenen exemplaar dat in Kortrijk stond opgesteld. Ook de tekeningen op fol. 53 en 55 van de *Receuil d'Arras* gaan vermoedelijk terug op deze bronzen tombe (Belkin: 1978, pp. 64-66, 81-82; Dhanens: 1980, pp. 124-130; Fliegel & Jugie: 2004, pp. 58-60).

Margaretha van Brabant (**Afb. 55**) draagt een U-vormige ranse die volgens de aantekeningen van Antonio de Succa uit zeven lagen ruches ("lobbekens 7 dick") bestond (Comblen-Sonkes & van den Berghen-Pantens: 1977, pp. 122-123, pp. 161-169).

Margaretha van Male (**Afb. 56**) draagt een bijna identieke ranse, maar heeft daarenboven ook een halsdoek en een doek of kapje dat haar voorhoofd bedekt.

Beiden dragen hun haar in korte vlechten langs het hoofd.

Nr. 51 *Balkzool (detail)*

Jan van Lokeren en Herman van Blankene
1375-1376

Hout

Schepenhuis, Mechelen

Afb. 57 – Ceulemans: 2008

De vrouw op deze voorstelling van een episode uit de legende van Sint-Niklaas draagt een U-vormige hoofddoek met langs de rand twee laagjes stof die samen een meanderend patroon vormen. De houten balkzool bevindt zich langs de binnenzijde van het schepenhuis in Mechelen, dat werd gebouwd tussen 1374 en 1385 (Huygens & Van de Voorde: 2003, p. 4).

Nr. 52 *Grafplaat van Lodewijk van Lichtervelde en Beatrijs de Tollenaere (detail)*

Anoniem beeldhouwer
ca. 1375-1380
Natuursteen
St. Martinuskerk, Koolskamp

Afb. 58 – Foto: Isis Sturtewagen

In de St. Martinuskerk te Koolskamp bevindt zich de stenen grafplaat van Lodewijk van Lichtervelde († 1375) en zijn vrouw Beatrijs de Tollenaere († 1374) (Peteghem: 2008). Beatrijs draagt een ranse met drie lagen ruches. Daaronder zit haar haar opgestoken bovenop haar hoofd. Het haar is afgedekt met een kapje van één of andere stof. Op haar voorhoofd draagt ze een kroontje met quatrefoils.

Nr. 53 *Beeld van een vrouw met een lepel (detail)*

Anoniem beeldhouwer
1375-1380
Natuursteen
Hof van Buysleden, Mechelen

Afb. 59 – Ceulemans: 2009

Op dit fragment van een stenen beeld zien we een vrouw afgebeeld met een lange jurk met een knoopsluiting en een grote lepel in haar hand. Op het hoofd draagt ze een U-vormige hoofddoek met langs de rand twee laagjes stof die samen een meanderend patroon vormen. Op de website van het K.I.K. wordt dit beeldje gedateerd tussen 1300-1400 (Ceulemans: 2009). Qua stijl en afgebeelde kleding is het echter zo gelijkaardig aan **Cat. nrs. 48, 49 en 51** uit het Schepenhuis in Mechelen dat een datering in dezelfde periode meer dan waarschijnlijk is.

Nr. 54 *Insigne van een copulerend paar op een wan*

Anoniem tingieter
1375-1425
Loodtin
Collectie Archeologisch Depot Amsterdam, Amsterdam, Inv. nr. NES-201

Afb. 60 – Beuningen & Koldewey & Kicken: 2001, p. 407

Loodtinnen insigne van een copulerend paar op een wan, waarvan de vrouw met gefronste hoofddoek van het U-vormige type (Beuningen & Koldewey & Kicken: 2001, p. 407). Het insigne is opgegraven in Amsterdam.

Nr. 55 *Insigne van een zeemeermin die haar schaamhaar kamt*

Anoniem tingieter
1375-1425
Loodtin
Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen, Inv. nr. 1721

Afb. 61 – Koldewey: 1993, p. 252

Het insigne is opgegraven in Nieuwlande (Koldewey: 1993, p. 252). De zeemeermin draagt een gerimpelde hoofddoek van het U-vormige type.

Nr. 56 *Insigne van een zeemeermin die haar schaamhaar kamt en in de spiegel kijkt*

Anoniem tingieter
1375-1425
Loodtin
Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen, Inv. nr. 3153

Afb. 62 - Beuningen & Koldewey & Kicken: 2001, p. 405

Het insigne is opgegraven in 's-Hertogenbosch (Beuningen & Koldewey & Kicken: 2001, p. 405; Koldewey: 2006, p. 119). De zeemeermin draagt een gerimpelde hoofddoek van het U-vormige type.

Nr. 57 *Kraagsteen (detail)*

Kopie naar Jean de Valenciennes
1376-1379
Natuursteen
Stadhuis, Brugge (origineel in het Burggemuseum – Gruuthuse)

Afb. 63 – Foto: Isis Sturtewagen

Afgebeeld is een 19e eeuwse kopie van een kraagsteen die gemaakt werd door de beeldhouwer Jean de Valenciennes. Het hoofd van de vrouw op origineel (in de collectie van het Gruuthusemuseum) ontbreekt nu (Fliegel & Jugie: 2004, p. 67). Het is onduidelijk of op het moment dat de kopie werd gemaakt het hoofd op het origineel nog aanwezig was, of dat het hoofdje op andere sculptuur uit dezelfde tijd is gebaseerd. Opvallend is dat deze U-vormige hoofddoek ook langs de achterzijde over de rug heen een gerimpelde rand heeft lopen. Iets wat verder relatief zeldzaam is in onze streken.

Nr. 58 *Tapijt met de verwelcoming van Fromont door Girart en zijn vrouw*
(detail)

Anoniem wever
ca. 1380-1400
Museo Civico, Padua, Inv. nr. 614

Afb. 64 – Fliegel & Jugie: 2004, p. 127

Dit tapijt toont een episode uit het verhaal van Jourdain de Blaye, dat ontstond in relatie tot de legende van Karel de Grote in de 13^e eeuw. De vrouw van Girart draagt een U-vormige *ranse*, die onder de kin met een speld vast gemaakt lijkt te zijn. Het is echter ook mogelijk dat de vrouw over haar *ranse* heen een teruggeslagen kaproen⁵⁴ draagt, en dat we dus niet de onderkant van de hoofddoek zien als wel de omgeslagen binnenkant van de kap. Het tapijt is vermoedelijk in Atrecht geweven (Fliegel & Jugie: 2004, pp. 126-127).

Nr. 59 *Marguerite de Craon* (detail)

Kopie van Pieter Paul Rubens naar onbekend origineel
ca. 1380-1410
Inkt op papier
British Museum, Londen

Afb. 65 – Dhanens: 1980, p. 144

Verloren gegaan origineel, gekend via het *Costume Book* (fol. 7) van Pieter Paul Rubens. De tekening gaat mogelijk terug op haar grafmonument dat zich oorspronkelijk bevond in de abdij van St. Bertin te St. Omer (Belkin: 1978, pp. 81-82; Dhanens: 1980, p. 144).

Marguerite draagt een U-vormige *ranse* met daaronder korte vlechten. Verder is ze gekleed in een lange jurk en een wijde mantel. De hierboven voorgestelde datering is gebaseerd op de in de tekening weergegeven kleding.

⁵⁴ Kaproen (van het Franse *chaperon* voor "kap") is de veelgebruikte benaming voor een kapachtig hoofddekseel dat in de middeleeuwen in allerlei variaties gedragen werd door zowel mannen als vrouwen. De kaproen bestaat uit twee delen, namelijk een kort manteltje of schouderdeel met daaraan vast een kap. In de 14^e en 15^e eeuw kon de kaproen vooraan een knoopsluiting hebben zoals blijkt uit de iconografie en uit archeologische vondsten, bijvoorbeeld een exemplaar uit Londen uit de late 14^e eeuw (Crowfoot; Pritchard & Staniland: 2002, p.190-191).

Nr. 60 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1380-1420
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.434

Afb. 66 – Ceulemans: 2009

Op de website van het K.I.K. wordt als datering 1401-1500 voorgesteld, maar op basis van het totale beeld van de hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1380-1400 plaatsen, of mogelijk ook al iets eerder (cfr. **Cat. nr. 52**) (Ceulemans: 2009). Dit vrouwenkopje draagt een O-vormige ranse. Haar haar zit op twee knotjes gedraaid boven op haar hoofd. Onder de ranse draagt ze nog een fijne hoofddoek.

Nr. 61 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1380-1420
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.108

Afb. 67 – Ceulemans: 2009

Op de website van het K.I.K. wordt als datering 1401-1500 voorgesteld, maar op basis van de hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1380-1420 plaatsen, of mogelijk ook al iets vroeger (cfr. **Cat. nr. 52**) (Ceulemans: 2009). Dit kopje draagt een U-vormige ranse met daaronder knotjes boven op het hoofd die bedekt zijn met een afzonderlijk kapje of doekje.

Nr. 62 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1380-1420
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. onbekend

Afb. 68 – Ceulemans: 2009

Op de website van het K.I.K. wordt als datering 1401-1500 voorgesteld, maar op basis van de hoofdbedekking zou ik deze console eerder tussen 1380-1420 plaatsen, of mogelijk ook al iets vroeger (cfr. **Cat. nr. 52**) (Ceulemans: 2009). Dit kopje draagt een U-vormige ranse met daaronder knotjes boven op het hoofd. In dit geval is het haar gewoon zichtbaar, in tegenstelling tot o.a. **Cat. nrs. 60 en 61**.

Nr. 63 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1380-1420
Natuursteen
Belfort/Halle, Brugge

Afb. 69 – Heins: 1905, p. 22, fig. 41

Deze schouwconsole wordt door A. Heins niet nader gedateerd. Wanneer we ze vergelijken met andere consoles spreekt een datering rond 1400 voor zich. Net als bij **Cat. nr. 61** zou op basis van de hoofdbedekking een datering tussen 1380-1420 mogelijk zijn, of mogelijk ook al iets vroeger (cfr. **Cat. nr. 52**). Dit kopje draagt een U-vormige ranse met daaronder knotjes boven op het hoofd die bedekt zijn met een afzonderlijk kapje of doekje.

Nr. 64 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1380-1420
Natuursteen
Begijnhof De Wijngaard, Brugge

Afb. 70 – Ceulemans: 2009

De console is beschadigd aan de onderzijde, waardoor niet goed zichtbaar is of het om een U-vorm of O-vorm gaat. Onder de ranse draagt dit kopje het haar op twee knotjes. Op de databank van het K.I.K. wordt deze console tussen 1401-1500 gedateerd (Ceulemans: 2008). Op basis van de hoofdbedekking en haardracht zou ik deze console echter eerder tussen 1375/1380 en 1420 plaatsen (cfr. **Cat. nr. 52**).

Nr. 65 De grafplaat van Michiel van Assenede, Adriana Stat en Elisabeth van Aertrycke (detail)

Anoniem graveur
18^e eeuw, ca. 1382 (datum van het origineel)
Bayerische Staatsbibliothek, München, hs. 455

Afb. 71 – Vermeersch: 1976, p. 85

Michiel van Assenede († 3 mei 1382) was bij leven schepen van Brugge. Hij sneuvelde samen met zijn zoon (niet afgebeeld op de grafplaat) Joris van Assenede tijdens de slag van Beverhoutsveld. Op de grafplaat staan ook zijn echtgenotes Adriana Stat († 1378) en Elisabeth van Aertrycke († 1396). De grafplaat bevond zich oorspronkelijk in de Oude Sint-Walburgakerk te Brugge, maar is niet bewaard gebleven (Vermeersch: 1976, pp. 83-85). Elisabeth van Aertrycke draagt een hoofddoek die langs de rand kleine fronsjes vertoont. Er is een sterke gelijkenis met de hoofdbedekkingen van o.a. Berta van Heukelom [**Cat. nr. 14**] en

Margaret de Walsokne [Cat.nr. 16].

Nr. 66 *Tombe van Frank van Halen en Marie van Gistel*, gravure naar verloren gegaan origineel (detail)

Jan Keldermans
1391-1416 (datering origineel)
Gravure
Instelling onbekend

Afb. 72 – Destrée: 1894, p. 57, Pl. V.

Deze tombe bevond zich oorspronkelijk in de Kathedraal Sint Rombouts te Mechelen. Ze werd gebeeldhouwd in 1391-1392 en voorzien van polychromie in 1415-1416 (Destrée: 1894, p. 57-64). Marie van Gistel draagt mogelijk een platte *ranse* met daarboven een aparte hoofddoek zonder gerimpelde randen. Naast een *ranse* zou de gearceerde strook boven op haar hoofd ook kunnen duiden op een haarnet of aanverwante structuur.

Nr. 67 *Drie-Maagdenretabel van Hakendover*

Meester van Hakendover
1400-1404
Eik, 195 x 625 cm
Gestolen/verdwenen

Afb. 73 – Destrée: 1894, p. 79, Fig. 20

Deze heiligenfiguur is afkomstig van het Drie-Maagdenretabel van Hakendover. Dit beeldje is verloren gegaan, bewaarde delen van het retabel bevinden zich in de kerk van de Goddelijke Zaligmaker te Hakendover (Ceulemans: 2008; Destrée: 1894, pp. 76-80). Het beeldje draagt een U-vorm met wimpel. De gerimpelde rand bestaat uit twee lagen meanderende ruches.

Nr. 68 *Koorkapiteel*

Anoniem beeldhouwer
ca. 1400-1450
Natuursteen, recent witgekalkt
N.H. Kerk, Kapelle

Afb. 74 – Foto: Isis Sturtewagen

Dit kapiteel bevindt zich in het koor van de N.H. Kerk te Kapelle in Zeeland (Lepoeter: 1996, p. 88). Bouvy zag het aan voor een archaisch Grieks geïnspireerd beeldje, in een stijl die volgens hem typisch is voor het begin van de 15^e eeuw (Bouvy: 1947, p. 44). Het kopje draagt een U-vorm met drie lagen ruches.

Nr. 69 *Buste van een vrouw*

Anoniem beeldhouwer
1400-1450
Zandsteen
Kerk O.L.Vrouw ten Poel, Tienen

Afb. 75 – Ceulemans: 2009

Deze console bevindt zich in de zuidoost hoek van de toren (op de eerste verdieping) van de O.L. Vrouwe ten Poel Kerk in Tienen (Ceulemans: 2009). Afgebeeld is een vrouwenbuste, voorzien van een U-vormige ranse. Vanwege de eenvoud van de sculptuur en de kalklaag erover heen is het aantal lagen met ruches niet vast te stellen.

Nr. 70 *Insigne van twee vrouwen die een fallus uit een broek tonen*

Anoniem tingieter
1400-1450
Loodtin, h. 6,3 cm
Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen, Inv. nr. -

Afb. 76 – Koldewey: 2006, p. 115

Dit insigne is een vondst uit Brugge (Koldewey: 1993, p. 258; Koldewey: 2006, p. 115). De beide vrouwtjes dragen een U-vormige ranse op het hoofd.

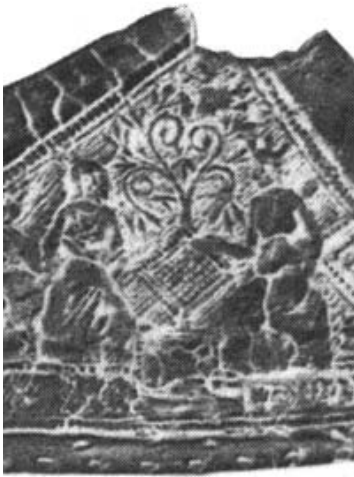

Nr. 71 *Gietmal voor een insigne van Gudela, Cornelius en Gertrudis, een spiegellijstje en twee pelgrims (detail)*

Anoniem tingieter
1400-1450
Leisteen
Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, Inv. nr. F 1194

Afb. 77 – Koldewey: 2006, p. 146

De heilige Gertrudis is afgebeeld met een U-vormige ranse, die ook een gerimpelde rand rond de schouders heeft. De mal is een vondst uit Brussel (Koldewey: 2006, p. 146; Stam: 1982, p. 10).

Nr. 72 *Lederen bovenkant van een slipper (detail)*

Anoniem leerbewerker
1400-1450
Leer
Collectie St. Vandenberghe, Brugge

Afb. 78 – Starkey: 2004, p. 39, Fig. 2.3

Op deze leren bovenkant van een slipper met een houten of leren zool (de zool is niet teruggevonden) toont een voorstelling Tristan en Isolde. Isolde draagt een U-vormige *ransse*. Dit fragment leer is opgegraven in Mechelen (Sarfatij: 1984, pp. 397-400; Starkey: 2004, pp. 38-41).

Nr. 73 *St.-Anna-ten-Drieën (detail)*

Anoniem beeldhouwer
1400-1500
Hout
Privécollectie, Oudenaarde

Afb. 79 – Bracht: 2008

Dit beeld is vermoedelijk afkomstig uit de Nederlanden (Bracht: 2008). St. Anna draagt een U-vormige *ransse* met wimpel, die geen gerimpelde rand heeft.

Nr. 74 *Hoofd van een Mariabeeldje*

Anoniem
1400-1500
Pijpaarde
Collectie Wijnman, Amersfoort

Afb. 80 – Vlijmen: 1982, p. 13

Dit fragment van een pijpaarden Mariabeeldje is afkomstig uit Utrecht, wat in de 15^e eeuw een belangrijk productiecentrum was van deze figurines (Vlijmen: 1982, p. 13). Maria draagt een hoofddoek met een fijne gerimpelde rand.

Nr. 75 *Fragment van een ledertrip met versiering (detail)*

Anoniem
1400-1500
Leer
Instelling onbekend

Afb. 81 – Goubitz: 1988, p. 157

Dit bovenleder van een ledertrip is opgegraven in 1984 in de Kartuizerwijk in Brugge (Goubitz: 1988, pp. 152-156). Het leerfragment is versierd met een vrouwenkopje dat vermoedelijk een gerimpeld hoofdkleed gelijkaardig aan **Cat. nr. 58** op het hoofd draagt.

Nr. 76 *Gentse Getijdenboek van Jan zonder Vrees (detail)*

Anoniem
ca. 1406
Tempera op perkament
Bibliothèque Nationale, Parijs, Ms. Nouv. Acq. 3055, fol. 89v.

Afb. 82 – Dhanens: 1998, p. 149

Deze miniatuur uit het Gentse Getijdenboek van Jan zonder Vrees toont een scène met de geboorte van Christus (Dhanens: 1998, p. 149). Maria draagt een losjes rond het hoofd gedrapeerde hoofddoek met een gerimpelde rand.

Nr. 77 *Consoles in de poortdoorgang en aan de buitenkant van de Sassenpoort*

Anoniem beeldhouwer
ca. 1410
Natuursteen
Sassenpoort, Zwolle

Afb. 83 – Foto: Isis Sturtewagen
Afb. 84 – Foto: Isis Sturtewagen

De Sassenpoort heeft twee gebeeldhouwde vrouwenkopjes die een *ranse* dragen. De console aan de buitenkant van de Sassenpoort heeft een U-vormige ranse op het hoofd. (**Afb. 82**) De console in het gewelf van de poortdoorgang toont een gezichtje met een zelfde soort hoofddoek met gerimpelde rand en twee korte vlechten. (**Afb. 83**)

De poort is gebouwd in 1409-1410, het is dus waarschijnlijk dat de consoles uit dezelfde periode dateren (Bouvy: 1947, p. 44).

Nr. 78 *Seilern triptiek* (detail van het middenpaneel)

Robert Campin
1410-1420
Olie op paneel, 60 x 93,3 cm
Courtauld Institute of Art, Londen

Afb. 85 – Frère: 2001, p. 57

Links onder op deze voorstelling van de *Graflegging* dit paneel staat Maria Magdalena afgebeeld. Zij draagt een hoofddeksel dat doet denken aan een tulband, gemaakt uit een gelige stof met ingeweven blauwe strepen en een gekroezelde rand (Fliegel & Jugie: 2004, pp. 344 & 349; Frère: 2001, pp. 55-57).

Nr. 79 *Console van een schouw*

Anoniem beeldhouwer
ca. 1410-1450
Natuursteen
Rubenshuis, Antwerpen

Afb. 86 – Ceulemans: 2009

In de online fototheek van het K.I.K. wordt deze console gedateerd tussen 1501-1600, de eeuw waarin het Rubenshuis werd gebouwd (Ceulemans: 2009). Een datering tussen 1410-1450 lijkt mij meer in overeenstemming met de afgebeelde kleding en de beeldhouwstijl. Aan de neergeslagen kraag van het gewaad kan men afleiden dat de console zeker niet ouder is dan ca. 1410.⁵⁵ Dit vrouwenkopje draagt mogelijk een platte *ranse*. Naast een *ranse* zou de gearceerde strook boven op haar hoofd ook kunnen duiden op een haarnet of aanverwante structuur.

⁵⁵ Tot ca. 1410 werden vooral opstaande kragen gedragen het kledingstuk dat ook wel als *houpelande* of *tabbaard* bekend staat, en zowel door mannen als vrouwen gedragen werd (Lehnart: 2003, p. 52). Pas vanaf ongeveer 1410 worden deze kragen neergeslagen. Dit is verscheidene malen afgebeeld in de *Très Riches Heures du Duc de Berry* (1411/12-1416).

Nr. 80 *Console*

Anoniem beeldhouwer
1410-1450
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 177

Afb. 87 – Ceulemans: 2009

In het K.I.K. wordt deze console gedateerd tussen 1401-1500, maar ik zou ze eerder tussen 1410-1450 plaatsen, cfr. **Cat. nr. 79** (Ceulemans: 2009). Dit vrouwenkopje draagt mogelijk een platte *ranse*. Naast een *ranse* zou de gearceerde strook boven op haar hoofd ook kunnen duiden op een haarnet of aanverwante structuur.

Nr. 81 *Console*

Anoniem beeldhouwer
1410-1450
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen Gent, Inv. SB. 179

Afb. 88 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 82 *Console*

Anoniem beeldhouwer
1410-1450
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 184

Afb. 89 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 83 *Console*

Anoniem beeldhouwer
1410-1450
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 185

Afb. 90 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 84 *Console*

Anoniem beeldhouwer
1410-1450
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 205

Afb. 91 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 85 *Console*

Anoniem beeldhouwer
1410-1450
Natuursteen
Museum voor Stenen Voorwerpen, Gent, Inv. SB. 444

Afb. 92 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 86 *Het laatste oordeel*

Lieven van den Clite
1413
Paneel, 231,5 x 186 cm
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel

Afb. 93 – Dhanens: 1998, p. 28

Dit paneel, dat in 1413 geschilderd werd voor de raadzaal in het Gravensteen te Gent toont het Laatste oordeel (Dhanens: 1998, p. 28). Links onder Christus staat de Heilige Maagd afgebeeld, in geknielde gebedshouding. Om haar schouders is een grote mantel geslagen met een goud boordsel en op haar hoofd draagt ze een witte doek met een gefronste rand. De hoofddoek is nonchalant om haar hoofd gedrapeerd en laat aan haar slapen een paar plukjes haar onbedekt.

Nr. 87 *Kruisiging met de heilige Antonius, Maria, de evangelist Johannes en de heilige Catharina (detail)*

Atelier van de familie Maelwael (?)
Ca. 1415-1430
Tempera op paneel, 110 x 135 cm
R.K. van Sint-Petrus en Sint-Paulus, Kranenburg

Afb. 94 – Dückers & Roelofs: 2005, p. 301

Dit paneel, afkomstig uit de omgeving van Gelre of de Nederrijn, toont de gekruisigde Jezus geflankeerd door vier heiligen. De knielende figuren zijn de stichters van het altaarstuk. Over hun identificatie bestaat discussie, mogelijk gaat het om hertog Adolf I van Kleef (1394-1448) en zijn moeder Margareta van Berg, die in 1425 overleed. Op stilistische gronden wordt dit paneel echter rond 1430 gedateerd, wat tegen deze identificatie spreekt (Dücker & Roelofs: 2005, p. 301).

De stichteres draagt onder haar zwarte mantel een hoofddoek met dikke franje ter hoogte van de schouders en er schuilt onder haar mantel ook moeilijk zichtbare franje rond het voorhoofd. De hoofddoek lijkt onder de kin met een speld of juweel dichtgemaakt te zijn.

Vanwege de nabijheid van Nijmegen bestaat de mogelijkheid dat het schilderij in het atelier van de familie Maelwael ontstond. Deze toeschrijving zorgt echter voor problemen aangezien het paneel tot stand kwam na de dood van zowel Willem, Herman en Johan Maelwael (Dücker & Roelofs: 2005, p. 301).

Nr. 88 *Jacoba van Beieren*

Toegeschreven aan Jan van Eyck
Jacoba van Beieren
Ca. 1417-1436
Verloren gegaan

Afb. 95 – Snyder: 1971, p. 454, afb. 11
Afb. 96 – Kredel: 2009
Afb. 97 – Dhanens: 1980, p. 36, afb. 20

Er zijn verschillende kopieën bewaard van een portret van Jacoba van Beieren dat is toegeschreven aan Jan van Eyck. De oudste is een kopie van Jan Mostaert, nu in het Nationaal museum van Kopenhagen. **(Afb. 95)**

Uit 1587 is een gravure van Michiel Vosmeer gekend uit het gedrukte werk 'Principes Hollandiae et Zelandiae, Domini Frisiae. Cum genuinis ipsorum iconibus ...' (Kredel: 2009). Op deze gravure is Jacoba in volledige lichaamslengte afgebeeld. Vooral de hoofdbedekking en Jacoba's tabbaard vertonen grote gelijkenissen in deze beide werken. **(Afb. 96)**

Een derde werk is een gravure van Cornelius Visscher II uit 1650 in het boek 'Principes Hollandiae' van P. Scriverius (Dhanens: 1980, p. 36). **(Afb. 97)** Hier wordt een buste portret getoond van Jacoba, dat ten opzichte van de twee oude kopieën in spiegelbeeld is weergegeven. Dit portret is mogelijk geen kopie naar het verloren gegane origineel, maar naar de oudere gravure van Michiel Vosmeer. Enkele elementen die niet terug te vinden zijn in het schilderij van Jan Mostaert, maar wel bij Vosmeer komen ook voor op de gravure van Visscher. Bijvoorbeeld het ingeweven patroon op de stof van de tabbaard, de fijne transparante sjaal in haar hals en de met juwelen bezette boord van het kledingstuk dat ze onder haar tabbaard draagt.

De datering van het origineel kan niet met zekerheid vastgesteld worden. Het werk zal ten vroegste gemaakt zijn in 1417, het jaar dat Jacoba haar vader opvolgde als gravin van Henegouwen en Zeeland (Gueldre: 1987, p. 274). Vanwege Jacoba's overlijden in 1436, zal het schilderij niet van een jongere datum zijn (Gueldre: 1987, p. 287).

Nr. 89 *De Heilige Anna te Drieën van Neerlanden*

Anoniem
Ca. 1419
Paneel, 158,7 x 105,4 cm (oorspronkelijk ca. 168,7 x 105,4 cm)
Heilige Maria Magdalenakerk, Neerlanden

Afb. 98 – Deneffe & Postec: 2007, p. 67, afb. 2

Dit paneel was voor de restauratie bijna geheel overschilderd. Bij de recente restauratie werden de oorspronkelijke verflagen onderzocht. Hieruit bleek dat het om een zeldzame pre-Eyckiaanse schildering op paneel ging. Links onder op het schilderij staat de opdrachtgeefster afgebeeld. Ze draagt een hoofddoek met gerimpelde rand en een wimpel die de hals bedekt, eveneens van ruches voorzien.

Nr. 90 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1419-1421
Eik
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.024.

Afb. 99 – Ceulemans: 2009

Deze console wordt in de fototheek van het K.I.K. beschreven als een 'console met mannenkop', maar uit de O-vormige ranse die het kopje bedekt blijkt duidelijk dat het om een vrouw gaat (Ceulemans: 2009). De console behoort tot een groep houten grimaskoppen die afkomstig zijn uit het Juliaanshospitaal te Brugge. Waarschijnlijk zijn ze gemaakt in een Brugs atelier (Koldewey: 2006, p. 108).

Nr. 91 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1420-1460
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.051

Afb. 100 – Ceulemans: 2009

In de fototheek van het K.I.K. wordt als datering 1401-1500 gegeven, maar op basis van het totale beeld van de kleding zou ik deze console eerder tussen 1420-1460 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw op deze console draagt een U-vormige *ranse* met *cornettes*.

Nr. 92 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1420-1460
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.053

Afb. 101 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 93 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1420-1460
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.056

Afb. 102 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 94 *Console*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1420-1460
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.057

Afb. 103 – Ceulemans: 2009

Idem.

Nr. 95 Console

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1420-1460
Natuursteen
Bruggemuseum – Gruuthuse, Brugge, Inv. nr. VI.O.091

Afb. 104 – Ceulemans: 2009

Op de website van het K.I.K. wordt als datering 1401-1500 gegeven, maar op basis van de kleding zou ik deze console eerder tussen 1420-1460 plaatsen (Ceulemans: 2009). De vrouw op deze console draagt ofwel een gewone U-vormige *ranse* met *cornettes*, ofwel een platte *ranse* van het type zoals Jacoba van Beieren draagt in **Cat. nr. 112**.

Nr. 96 Portret van Bonne d'Artois

Hubert (of Jan?) van Eyck (kopie naar)
16e eeuw; ca. 1425 (veronderstelde datum van het origineel)
Olie op doek, 21 x 16,5 cm
Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Berlijn

Afb. 105 – Durand-Gréville: 1910, p. 117

Dit verdwenen paneel is ons bekend via een 16e eeuwse kopie door een anonieme schilder. Deze kopie bevindt zich in Berlijn, Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie (Durand-Gréville: 1910, p. 117). In het Muséo de Cadiz bevindt zich een zeer gelijkaardig 16e eeuws paneel dat teruggaat op hetzelfde origineel (Ceulemans: 2009). Daarnaast is ook in de *Recueil d'Arras* een kopie van het originele schilderij bewaard. De geportretteerde jongedame is Bonne d'Artois (°1396, †1425), de tweede echtgenote van de Bourgondische hertog Filips de Goede. Op dit portret draagt ze een *ranse* met *cornettes*. Ze werd begraven te Chartreuse de Champmol in Dijon (Prochno: 2002, p. 77, 122).

Nr. 97 Console (detail)

Anoniem beeldhouwer
1425-1441
Natuursteen
Lakenhalle, Gent

Afb. 106 – Heins: 1905, p. 19

Deze schouwconsole uit de Gentse lakenhalle dateert waarschijnlijk uit de periode 1425-1441, de jaren waarin de Halle gebouwd werd (Heins: 1905- p. 19). De vrouwenfiguur op de console draagt mogelijk een platte *ranse* met ruches in honingraatpatroon. Naast een *ranse* zou de gearceerde strook boven op haar hoofd ook kunnen duiden op een haarnet of aanverwante structuur.

Nr. 98 *Fragment van een pijpaarden Mariabeeldje* (detail)

Anoniem
1425-1450
Pijpaarde
Centraal Museum, Utrecht

Afb. 107 – Vlijmen: 1982, p. 13

Dit fragment van een Mariabeeldje is afkomstig uit Utrecht (Vlijmen: 1982, p. 13). Maria draagt een eenvoudige hoofddoek met een gerimpelde rand, met daarboven een grote kroon.

Nr. 99 *De Brussel Annunciatie* (detail)

De werkplaats van Robert Campin
1425-1460
Paneel, 61 x 63,2 cm
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel

Afb. 108 – Foto: Laurens Feijten

Op dit detail uit de *Brussel Annunciatie* zien we een gebeeldhouwd kopje dat de schouw in een interieur decoreert. Het vrouwenkopje heeft een gefronste hoofddoek in combinatie met *cornettes* (Dijkstra: 1996, pp. 95-97; Ridderbos; Van buren & Van Veen: 2005, p. 15).

Nr. 100 *Console*

Anoniem beeldhouwer
1425-1460
Natuursteen
Begijnhof De Wijngaard, Brugge

Afb. 109 – Ceulemans: 2009

Deze console uit huis nr. 1 op het Begijnhof De Wijngaard wordt in de fototheek van het K.I.K. gedateerd tussen 1401-1500 (Ceulemans: 2009). Gezien de kleding en hoofdbedekking lijkt 1425-1480 mij iets nauwkeuriger.

Nr. 101 *Merodetriptyek* (detail van het linkerluik)

Omgeving van Robert Campin
1427-1428
Olie op Paneel, 64,1 x 117,8 cm
Metropolitan Museum of Art, New York

Afb. 110 – Kren & Marx: 2009

Er bestaat momenteel discussie over de vroeger algemeen geaccepteerde toewijzing van dit werk aan Robert Campin.⁵⁶ Op het linkerpaneel van deze triptiek met een voorstelling van de *Annunciatie* staan de stichters afgebeeld (Frère: 2001, pp. 59-60; Ridderbos; Van buren & Van Veen: 2005, pp. 16-17). Tot nu toe heeft men de opdrachtgevers nog niet kunnen identificeren. Beiden dragen de mode van de tijd waarin het werk tot stand kwam. De vrouw draagt een hoofdbedekking die bestaat uit verschillende lagen doeken. Daaronder heeft ze haar haar in twee knotjes ter hoogte van de slapen opgestoken.

Nr. 102 *Portret van een vrouw*

Robert Campin
Ca. 1430
Tempera op paneel, 40,6 x 28,1 cm
National Gallery, Londen

Afb. 111 – Kren & Marx: 2009

Dit paneel toont een ten halven lijve portret van een vrouw, vermoedelijk een welgestelde burgervrouw. Ze draagt drie hoofddoeken die op het hoofd bevestigd zijn met spelden, waarvan er twee zichtbaar zijn. De hoofddoeken zijn duidelijk dubbelgevouwen en hebben langs de randen zeer fijne plooitjes (Panofsky: 2006-II, p. 101; Tilghman: 2005, pp. 162-163). Onder de hoofddoek zit haar haar op twee kleine knotjes opgestoken net boven haar oren.

⁵⁶ Voor een uitgebreidere uiteenzetting van deze discussie lees Dijkstra: 1996, pp. 95-104; Ridderbos: 2005, pp. 16-23.

Nr. 103 *De verloving van de Maagd* (detail)

Robert Campin
Ca. 1430
Olie op paneel, 77 x 88 cm
Museo Nacional del Prado, Madrid

Afb. 112 – Kren & Marx: 2009

Rechts achter de Maagd staat een vrouw, vermoedelijk St. Anna, met een *ranse*. De gerimpelde rand loopt van oor naar oor. Haar hals is bedekt met een wimpel (Frinta: 1966, pp. 61-64; Kren & Marx: 2009; Panofsky: 2006-II, p. 88; Tilghman: 2005, pp. 163-164).

Nr. 104 *Madonna met kind en de Heilige Veronica* (details)

Robert Campin
Ca. 1430
Olie op eik, 160,2 x 68,2 cm en 151,8 x 61 cm
Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main

Afb. 113 – Frère: 2001, pp. 54-55

Afb. 114 – Frère: 2001, pp. 54-55

Deze twee panelen en het paneel van de Heilige Drie-eenheid in het Städelsches Kunstinstitut in Frankfurt am Main behoorden oorspronkelijk vermoedelijk tot hetzelfde altaarstuk.⁵⁷

De borstvoedende Madonna is afgebeeld met een eerder slordig gedrapeerde hoofddoek met een dubbel gefronst randje eraan. (**Afb. 113**) De Heilige Veronica heeft haar hoofd bedekt met een in een soort tulband gewikkelde hoofddoek (Frère: 2001, pp. 54-55; Kemperdick: 1999, p. 19; Panofsky: 2006-II, p. 94; Ridderbos; Van buren & Van Veen: 2005, pp. 5-13). (**Afb. 114**) Beide panelen worden door het Städelsches Kunstinstitut toegeschreven aan de 'Meester van Flémalle'. Dhanens vermoedt dat de Madonna geschilderd is door een Gentse meester omstreeks 1440 (Dhanens: 1998, p. 169).

⁵⁷ Voor een uitgebreide discussie hierover zie Ridderbos; Van buren & Van Veen: 2005, pp. 6-9.

Nr. 105 *Pieta* (detail)

Meester van het Genadebeeld van Oud-Zevenaar
1430-1440

Albast met sporen van polychromie

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster, Inv.
nr. D 168 WLM

Afb. 115 – Jászai: 1990, p. 89

Dit beeldje is vermoedelijk afkomstig uit de Nederlanden (Jászai: 1990, p. 89). Het toont een Pieta met een wijde hoofddoek die voorzien is van een subtiel gerimpeld randje. De hoofddoek bedekt haar hoofd en schouders.

Nr. 106 *Marie de Molembais*

Kopie naar een onbekend origineel

Ca. 1609-1612; ca. 1430-1440 (veronderstelde datum van het origineel)

Tekening op papier

Bibliothèque Municipale, Arras

Afb. 116 – Belkin: 1978, p. afb. 173

Dit portret van Marie de Molembais is gekend via kopiën in het *Costume Book* (fol. 31) en de *Recueil d'Arras* (fol. 224) (**Afb. 117** (Belkin: 1978, pp. 147-150)). In analogie met voorbeelden van dit type, de zgn. *Kleeblatt-kruseler*, uit Duitsland kan het origineel ca. 1430 gedateerd worden. Voor het enige andere bekende voorbeeld van dit type uit de Lage Landen zie **Cat. nr. 109**.

Nr. 107 *Sierspeld met jong echtpaar* (detail)

Anoniem edelsmid

ca. 1430-1440

Edelmetaal, email

Kunsthistorisches Museum, Wenen

Afb.117 – Dhanens: 1980, p. 45

Deze sierspeld, waarop een paartje afgebeeld staat, stamt mogelijk uit de collectie van Jacoba van Beieren. Ze is gemaakt in een typisch eerste helft 15^e eeuwse stijl waarbij edelmetaal kleurig geëmailleerd wordt (Camille: 2000, p. 73; Dhanens: 1980, p. 45; Hindman: 2007, pp. 172-173). De vrouw draagt een mutsvormige *ranse*. Zowel de rand ter hoogte van het voorhoofd als die langs de achterzijde zijn van ruches voorzien.

Nr. 108 *De Grote Minnetuin* (detail)

Mogelijk naar een archetype van Jan van Eyck
Ca. 1430-1440 (veronderstelde datum van het origineel)
Houtsnede, inkt op papier
Kupferstichkabinett, Berlijn

Afb.118 – Dhanens: 1980, p. 160, afb. 111

Dhanens vermoedt dat deze houtsnede terug gaat op een muurschildering van van Eyck's hand in het hof in den Haag, of één van de andere hertoglijke residenties. Waarschijnlijk gaat het om een afbeelding van Frank van Borselen en Jacoba van Beieren. (Dhanens: 1980, p. 160). Jacoba is afgebeeld met een zogenaamde *Kleeblatt-Kruseler*. Op basis van de afgebeelde kleding en historische gegevens is het origineel waar de houtsnede op teruggaat, waarschijnlijk in de jaren '30 van de 15^e eeuw gemaakt.

Nr. 109 *Grafstele van Jean dou Bos († 1438) en Catherine Bernard († 1463)* (detail)

Anoniem beeldhouwer
ca. 1430-1445
Natuursteen
Kathedraal (oorspronkelijk in het minderbroederklooster), Doornik

Afb.119 – Enlart: 1916, p. 192

Catherine Bernard draagt een U-vormige *ranse* met hoorntjes. Ze stierf in 1463 (Rolland: 1944, p. 26). Het graf bevindt zich nu in de kathedraal te Doornik.

Nr. 110 *Walburga van Mörs* (detail)

Kopie van P.P. Rubens naar een onbekend origineel
Ca. 1609-1612; ca. 1430-1450 (veronderstelde datum van het origineel)
Inkt op papier
British Museum, Londen

Afb. 120 – Belkin: 1978, afb. 29

Dit portret van Walburga van Mörs is gekend via een tekening uit het *Costume Book* (fol. 7) van Pieter Paul Rubens (Belkin: 1978, pp. 81-82; Dhanens: 1980, p. 144). Walburga draagt een hoofddoek met gerimpelde of gekroezelde rand in combinatie met *cornettes*. Op basis van de kleding en hoofdbedekking kan dit portret tussen 1430-1450 geplaatst worden. Deze datering stemt ook overeen met haar leven: ze werd geboren in 1415 en stierf in 1459 (Janse: 2001, p. 175).

Nr. 111 *Anne de Jauche*

Kopie naar een onbekend origineel
Ca. 1609-1612; ca. 1430-1455 (veronderstelde datum van het origineel)
Tekening op papier
Bibliothèque Municipale, Arras

Afb. 121 – Belkin: 1978, afb. 32

Dit portret is gekend via tekeningen uit het *Costume Book* (fol. 8) en de *Recueil d'Arras* (fol. 213) (**Afb. 121**) (Belkin: 1978, pp. 82-86). Op basis van de afgebeelde kleding ligt een datering tussen 1430-1455 voor de hand.

Nr. 112 *Jacoba van Beieren*

Kopie van P.P. Rubens naar een onbekend origineel
Ca. 1609-1612; ca. 1430-1455 (veronderstelde datum van het origineel)
Inkt op papier
British Museum, Londen

Afb. 122 – Belkin: 1978, afb. 82

Onbekend origineel, gekend via tekeningen uit het *Costume Book* (fol. 17) (**Afb. 122**) en de *Mémoriaux* van Anthonio de Succa (fol. 7) (Belkin: 1978, pp. 108-112; Dhanens: 1980, p. 167; Gueldre: 1987, p. 280). Belkin dateert het origineel tussen 1418-1420, op basis van Jacoba's aanwezigheid in Vlaanderen voor haar vertrek naar Engeland (Belkin: 1978, pp. 108-112). Op basis van de kleding waarin ze afgebeeld is lijkt deze datering echter te vroeg. Vanaf 1424 keert zij echter terug naar de Lage Landen. Een datering tussen 1430-1455 is historisch gezien dus mogelijk, en kostuumhistorisch gezien meer voor de hand liggend.

Nr. 113 *Epitaaf van Jean de Melun en zijn twee echtgenotes in de Slotkapel te Antoing* (detail)

Anoniem beeldhouwer
1430-1460
Natuursteen
Slotkapel, Antoing

Afb. 123 – Foto: Isis Sturtewagen

De beide echtgenotes van Jean de Melun, Jeanne d'Abbeville en Jeanne de Luxembourg dragen een hoofddoek die rondom afgeboord is met twee fijne laagjes ruches. De twee vrouwen zijn, op enkele details als de vorm van de spelden in hun hoofddoek na, identiek afgebeeld.

Een precieze datering voor het monument is niet voorhanden, maar te oordelen aan de afgebeelde kledij en wapenuitrusting kan dit monument geplaatst worden in het midden van de 15^e eeuw.

Dit wordt ook ondersteund door de sterfdata van de afgebeelde figuren (Bracht: 2008; Rolland: 1944, pp. 21-22). Het monument kan niet dateren van vóór 1430, het stichtingsjaar van de Orde van het Gulden Vlies, aangezien Jean de Melun het embleem van de orde draagt op deze grafsculptuur (Steenkamp: 2000, p. 69).

Nr. 114 *Kruisafneming* (details)

Rogier van der Weyden
1432-1439
Olie op eik, 220 x 262 cm
Museo Nacional del Prado, Madrid

Afb. 124 – Kren & Marx: 2009

Afb. 125 – Kren & Marx: 2009

Dit paneel hing oorspronkelijk in de O.-L.-Vrouwekerk in Leuven, vooraleer het in de 16e eeuw naar het Escorial verhuisde en daarna naar het Museo Nacional del Prado. Het was waarschijnlijk het middenpaneel van een triptiek waarvan de zijluiken verdwenen zijn. Dit paneel is één van de werken die met de grootste zekerheid aan Rogier van der Weyden kan toegeschreven worden, op basis van diverse historische documenten⁵⁸ (Frère: 2001, pp. 64-67; Kemperdick: 1999, pp. 12-15; Ridderbos, Van Buren & Van Veen: 2005, pp. 23-28). In de Sint Pieterskerk in Leuven is een kopie van dit schilderij bewaard (**Cat. nr. 122**).

Het paneel toont tien personages, waarvan Maria (**Afb. 124**) en Maria Magdalena (**Afb. 125**) allebei een gekroezelde hoofddoek dragen. Bij beide figuren is de hoofddoek los over het hoofd gedrapeerd, in de commotie van het moment half los geraakt, lijkt het wel. Ook Jezus aan het kruis heeft een gekroezelde doek rond zijn lendenen geslagen.

Nr. 115 *Een vispartij* (detail)

Kopie naar een origineel van Jan van Eyck (?)
Na 1432 (veronderstelde datum van het origineel)
Tekening op papier
Musée du Louvre, Cabinet de Dessins, Parijs, Inv. nr. 20.674

Afb. 126 – Dhanens: 1980, pp. 163, fig. 113

Het originele werk, een schilderij of muurschildering uit een vorstelijke residentie, dat vermoedelijk terug gaat op een compositie van Jan van Eyck is niet langer bewaard. Er bevindt zich in het Louvre wel een 16e eeuwse kopie. Links op de tekening zien we een groepje dames rond Jacoba staan, en rechts een groep mannen, waar onder Jacoba's vierde echtgenoot Frank van Borselen (Dhanens: 1980, pp. 162-163). Mario Damen ziet

⁵⁸ Voor een uitgebreidere uiteenzetting van dit bronnenmateriaal zie Ridderbos, Van Buren & Van Veen: 2005, pp. 23-24.

hier drie generaties van de Beierse dynastie, met onder andere Jacoba zelf en Frank van Borselen, Albrecht en zijn zoons Willem VI en Jan van Beieren, en mogelijk ook Willems vrouw Margareta en Jacoba's derde echtgenoot Jan IV van Brabant (Damen: 2008, p. 12). Het origineel moet dateren van na 1432, aangezien in dat jaar Jacoba en Frank in het huwelijk traden. Sophie Jolivet-Jaquet stelt een datering rond 1440 voor (Fliegel & Jugie: 2004, p. 88).

Eén van de dames die zich op de achtergrond van dit tafereel bevindt draagt haar haar opgestoken in hoorntjes. Haar hals is bedekt met een sluier of doek en over haar hoofd heen is een hoofdkleed gedrapeerd dat langs de voorzijde in driehoekige plooiën is gesteven.

Nr. 116 *Arnolfini Portret*

Jan van Eyck
1434
Olie op paneel, 82,2 x 60 cm
National Gallery, Londen

Afb. 127 – Dhanens: 190, p. 194, afb. 131

Een man en een vrouw⁵⁹ staan hand in hand in een bemeubelde kamer. De vrouw draagt een groene tabbaard gevoerd met bont en daaronder een blauwe jurk. Op het hoofd draagt ze een *ranse* met vijf lagen franje (Tilghman: 2005, pp. 155-157, 161). Het lijkt alsof haar hoofddoek bestaat uit een langwerpige rechthoekige strook stof met aan beide lange zijden een gekroezeld randje die dan verscheidene malen is dubbelgevouwen om zo het effect van een dikke gekroezelde rand te krijgen.

Nr. 117 *De visitatie (detail)*

Jacques Daret
1434-1435
Olie op paneel, 59,5 x 53 cm
Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, Berlijn

Afb. 128 – Kren & Marx: 2009

De Heilige Elisabeth draagt twee hoofddoeken met gerimpelde of gekroezelde rand boven elkaar en een wimpel die haar hals bedekt. Precies dezelfde hoofdbedekking zien we ook bij **Cat. nr. 123**. Dit paneel is één van vier nog bewaarde luiken van het Altaar van de Maagd, dat Jacques Daret maakte in opdracht van Jean du Clercq, abt van St. Vaast in Arras (Kemperdick: 1999, pp. 18-19; Panofsky: 2006-I, p. 161; 2006-II, p. 107; Ridderbos;

⁵⁹ Er bestaat discussie over de identiteit van de afgebeelde figuren en over de symboliek van het schilderij. Meer in detail hierover treden o.a. Dhanens: 1980, pp. 193-205; Frère: 2001, pp. 42-43; Ridderbos: 2005, pp. 59-77.

Van buren & Van Veen: 2005, p. 188).

Nr. 118 *De aanbidding der wijzen* (detail)

Jacques Daret
1434-1435
Olie op paneel, 57 x 52 cm
Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, Berlijn

Afb. 129 – Kren & Marx: 2009

Dit paneel behoorde oorspronkelijk net als **Cat. nr. 117** toe aan het Altaar van de Maagd dat Daret schilderde voor de abdij van St. Vaast (Kren & Marx: 2009; Ridderbos; Van buren & Van Veen: 2005, p. 189). Op de *Aanbidding* draagt Maria een los over het hoofd hangende hoofddoek met gekroezelde rand.

Nr. 119 *Lucas schildert de Heilige Maagd* (detail)

Rogier van der Weyden
Ca. 1435-1440
Olie op eik, 137,5 x 111 cm
Museum of Fine Arts, Boston

Afb. 130 – Kren & Marx: 2009

Dit schilderij toont de Madonna die Jezus de borst geeft. De Heilige Lucas maakt een tekening van dit tafereel. Maria draagt rond haar hals een doek, waarschijnlijk een hoofddoek die afgezakt is, met een fijn gerimpeld randje. Daarboven draagt ze een mantel. (Frère: 2001, p. 62-63; Kemperdick: 1999, p. 31).

Nr. 120 *Lezende Magdalena* (detail)

Rogier van der Weyden
Kort na 1437
Olie op paneel, 62 x 55 cm
National Gallery, Londen

Afb.131 – Kren & Marx: 2009

Maria Magdalena wordt hier, tegen een kast gezeten, in een boek lezend, voorgesteld. Ze is te herkennen aan de zalfpot die naast haar op de grond staat. Op haar hoofd draagt ze een gekroezelde hoofddoek.

Dit schilderij is een uitgezaagd fragment van een oorspronkelijk groter altaarstuk, waarvan twee andere nog bewaarde fragmenten zich in Lissabon bevinden (Kemperdick: 1999, p. 53; Panofsky: 2006-I, pp. 207, 255, 2006-II, p. 156).

Nr. 121 *Margareta van Eyck*

Jan van Eyck
1439
Paneel, 41,2 x 34,6 cm
Groeningemuseum, Brugge, Inv. nr. O.162

Afb. 132 – Borchert: 2002, p. 206, afb. 229

Dit schilderij is, zoals blijkt uit het opschrift op de originele lijst, een portret van Margareta van Eyck, de vrouw van Jan, dat door hem gemaakt werd in 1439. Het schilderij is afkomstig uit de Kapel van de schilders in Brugge (Borchert: 2002, p. 206, 235; Durand-Gréville: 1910, p. 158-160; Frère: 2001, pp. 45-46; Panofsky: 2006-II, p. 127).⁶⁰ Margareta draagt exact hetzelfde type hoofddoek als o.a. Bonne d'Artois (**Cat. nr. 96**), de vrouw op het Cenami dubbelportret (**Cat. nr. 116**) en Catherine Bernard (**Cat. nr. 109**), nl. een U-vorm, met hoorntjes (Tilghman: 2005, pp. 162-163).

Nr. 122 *Triptiek van de Edelheere familie* (details)

Werkplaats van Rogier van der Weyden
Ca. 1439
Olie op eik, 100 x 105 cm (middenpaneel), 105 x 53 cm (elk zijpaneel)
Museo del Prado, Madrid

Afb. 133 – Ceulemans: 2009
Afb. 134 – Ceulemans: 2009
Afb. 135 – Ceulemans: 2009
Afb. 136 – Ceulemans: 2009

Het middenluik van deze triptiek is duidelijk een kopie naar Rogier van der Weyden's *Kruisafneming* uit 1432-1439 [**Cat. nr. 115**] (Comblen-Sonkes: 1996, pp. 118-145). Het werk aan deze kopie zal, ondanks het feit dat het kader een opschrift met het jaar 1443 heeft, waarschijnlijk voor of in 1439 begonnen zijn, aangezien opdrachtgever Willem Edelheere in dat jaar overleed (Kemperdick: 1999, pp. 16-17; Ridderbos, Van Buren & Van Veen: 2005, p. 25). Op het middenluik staan Maria Magdalena (**Afb. 133**) en Maria (**Afb. 134**) afgebeeld met een gerimpelde of gekroezelde hoofddoek. Ook Jezus is afgebeeld met een gerimpelde doek rond zijn middel. Op het rechterluik staan de donatrix, Alaïde Cappuyns (**Afb. 135**), en haar twee dochters afgebeeld. Alaïde en haar eerste dochter (**Afb. 136**) dragen allebei een gefronste hoofddoek. De hoofddoek van Alaïde heeft zeer fijne rimpeltjes langs de randen (cfr. **Cat. nr. 102 en 103**), die van haar dochter zijn iets groter. De tweede dochter heeft hetzelfde soort hoofdbedekking als de twee andere vrouwen, maar dan zonder rimpeltjes.

⁶⁰ Het oorspronkelijk in het Latijn geschreven opschrift luidt in vertaling als volgt: 'Mijn echtgenoot Johannes voltooide mij op 17 juni 1439, 33 jaar oud. ALC IXH XAN.' (Borchert: 2002, p. 235)

Nr. 123 *Grafmonument van kanunnik Albert Ditmar en zijn vrouw (details)*

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1439
Natuursteen
Sint-Pieter en Sint-Guidokerk, Anderlecht

Afb. 137 – Peteghem: 2008
Afb. 138 – Peteghem: 2008

Deze in hoogrelëf uitgevoerde grafplaat toont Albert Ditmar, geneesheer van de vorsten van Brabant en kanunnik van Mons, Soignies en Anderlecht, en zijn echtgenote omringd door heiligen met centraal de Maria met kind (Bracht: 2008; Cooreman: 1987, p. 7; Destrée: 1894, pp. 98-100).

Alberts vrouw draagt twee hoofddoeken met een gerimpelde of gekroezelde rand en een wimpel die haar hals bedekt (**Afb. 137**). Precies hetzelfde soort hoofdbedekking zien we op het schilderij van de *Visitatie* van Jacques Daret [**Cat. nr. 117**].

De Maria op dit epitaaf draagt een hoofddoek met een fijn laagje ruches langs de rand, die enigszins slordig om haar hoofd hangt (**Afb. 138**).

Nr. 124 *Triptiek van de kruisafneming* (details)

Rogier van der Weyden

Ca. 1445

Olie op paneel, 101 x 70 cm (middenpaneel), 101 x 35 cm (beide zijpanelen)
Kunsthistorisches Museum, Wenen

Afb. 139 – Panofsky: p. 166

Afb. 140 – Kren & Marx: 2009

Op basis van dendrochronologisch onderzoek kan dit schilderij gedateerd worden rond 1445 (Kemperdick: 1999, p. 50). Erwin Panofsky dateerde het een halve eeuw geleden rond 1440 (Panofsky: 2006-I, pp. 261; 2006-II, pp. 165-166).

Op het middenpaneel van dit altaar zien we Maria die zich geknield aan het kruis vastklampt. Ze draagt verschillende hoofdkleden boven elkaar, waarvan de bovenste van een gerimpelde rand is voorzien (**Afb. 139**).

Op het rechterpaneel staat de heilige Veronica afgebeeld, te herkennen aan het sudarium dat ze in haar handen draagt. Ze heeft eveneens een hoofddoek met gerimpelde of gekroezelde rand op het hoofd (**Afb. 140**).

Nr. 125 *Maria met kind* (detail)

Vlaamse meester

Ca. 1440

Albast

Museum voor Schone Kunsten, Boedapest

Afb. 141 – Szmodis-Esláry & Urbach: 1990, p. 99

Dit albasten beeld van Maria met kind, dat zich nu in Boedapest bevindt, toont een Maria in een lang en wijd gewaad gehuld (Szmodis-Esláry & Urbach: 1990, p. 99). Op haar hoofd draagt ze een hoofddoek met een fijne gerimpelde rand.

Nr. 126 *Maria van de boodschap* (detail)

Anoniem beeldhouwer
1440-1450
Albast
Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen, Inv. Nr. 2149

Afb. 142 – Ceulemans: 2009

Maria is in profiel afgebeeld, geknield bij een lessenaar en het lezen onderbrekend. Haar gerimpelde hoofddoek hangt verward op haar hoofd en valt over de linkerschouder tot in de linkerhand (De Coo: 1969, p. 155). Haar beide handen rusten op het geopende boek.

Nr. 127 *Madonna met knielende kartuizer en de Heilige Barbara en Elisabeth / Frick Madonna* (detail)

Anoniem
Ca. 1441-1443
Olie op paneel
Frick Collection, New York

Afb. 143 – Dhananes: 1980, p. 345

Dit schilderij is vermoedelijk gemaakt door een navolger van Jan van Eyck, die verschillende voorbeelden van de meester heeft gebruikt (Dhanans: 1980, p. 369).

De Heilige Elisabeth, die zich rechts op het paneel bevindt, draagt een wimpel die de hals bedekt die van verticale plooiën is voorzien. Gelijkaardige hoofdbedekking zien we bij **Cat. nr. 151**.

Nr. 128 *Abegg triptiek* (detail)

Werkplaats van Rogier van der Weyden
Ca. 1445
Olie op eik, 102 x 70,5 cm (middenpaneel), 103 x 31 cm (beide zijpanelen)
Abegg Stiftung, Riggisberg

Afb. 144 – Kren & Marx: 2009

Het middenpaneel van deze triptiek toont de kruisafneming van Christus. Maria Magdalena staat rechts van het kruis afgebeeld met opgeheven armen (Kemperdick: 1999, p. 45). Haar hoofddoek is voorzien van een gerimpeld of gekroezeld randje.

Nr. 129 *Madonna in rood/Durán Madonna* (detail)

Rogier van der Weyden
Ca. 1450
Olie op paneel, 100 x 52 cm
Museo Nacional del Prado, Madrid

Afb. 145 – Kren & Marx: 2009

Deze Maria met kind wordt ook wel de Durán Madonna genoemd naar één van de voormalige eigenaars van het paneel (Kemperdick: 1999, pp. 42-43; Panofsky: 2006-II, blz. 206). Maria draagt een rood gewaad over een jurk uit goudbrokaat. Op haar hoofd draagt ze een gerimpelde hoofddoek. Daarover hangt een rode mantel.

Nr. 130 *Pietà* (detail)

Rogier van der Weyden
Ca. 1450
Olie op paneel, 47 x 35 cm
Museo Nacional del Prado, Madrid

Afb. 146 – Kren & Marx: 2009

Maria draagt twee hoofddoeken over elkaar, de bovenste voorzien van een gerimpelde of gekroezelde rand. Daarnaast draagt ze een wimpel die haar hals bedekt.

Nr. 131 *Maria met kind* (detail)

Anoniem
Ca. 1450
Notenhout, sporen van polychromie, 46 x 18 x 12 cm
Museum Catherijneconvent, Utrecht, Inv. nr. ABM bh592

Afb. 147 – Van Vlierden: 2004, p. 40

Op dit beeld draagt Maria over haar haar een hoofddoek met gerimpelde rand. Daarboven staat een kroon. Het beeld is mogelijk afkomstig uit een Utrechts atelier, maar Van Vlierden acht een Zuid Nederlandse oorsprong op stilistische gronden waarschijnlijker. Ook het gebruik van notenhout zou eerder atypisch zijn voor de Utrechtse en Noord Nederlandse beeldhouwkunst, waar vooral eik gebruikt werd (Van Vlierden: 2004, p. 140-141).

Nr. 132 *Hoofd van een pijpen Mariabeeldje*

Anoniem
Ca. 1450
Pijpaarde
Verzameling onbekend

Afb. 148 – Baart: 1977, p. 473

Van dit in Amsterdam opgegraven beeldje is het niet mogelijk om vast te stellen of het uit Utrecht geïmporteerd is of dat het om lokale productie gaat (Baart: 1977, pp. 473-474).

Maria draagt een gerimpeld hoofdkleed met daarboven een grote kroon.

Nr. 133 *Lederen bovenkant van een slipper (detail)*

Anoniem
Ca. 1450
Leer
Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort

Afb. 149 – Starkey: 2004, p. 41

Op deze leren bovenkant van een slipper met een houten of leren zool (de zool is niet teruggevonden) staat een voorstelling van Tristan en Isolde. Isolde draagt een U-vormige *ranse*. Dit fragment leer is opgegraven in Nieuwlande (Sarfatij: 1984, pp. 397-400; Starkey: 2004, pp. 38-41).

Nr. 134 *Graflegging (details)*

Rogier van der Weyden
1450
Olie op paneel, 110 x 96 cm
Uffizi, Florence

Afb. 150 – Kren & Marx: 2008

Afb. 151 – Kren & Marx: 2008

Op dit schilderij van de graflegging van Jezus, dat vermoedelijk is gebaseerd op de Bewening van Fra Angelico, draagt Maria een gerimpelde of gekroezelde hoofddoek (**Afb. 150**) (Frère: 2001, pp. 80-81; Kemperdick: 1999, p. 122; Panofsky: 2006-II, p. 173). Maria Magdalena, die met haar rug naar de toeschouwer geknield zit, heeft om haar schouders een lange rechthoekige doek geslagen die langs de twee lange zijden is voorzien van een gekroezelde rand (**Afb. 151**).

Nr. 135 *Graflegging* (detail)

Dieric Bouts
Ca. 1450-1455
Olie op paneel, 87,5 x 73,6 cm
National Gallery, Londen, Inv. nr. 664

Afb. 152 – Kren & Marx: 2008

Op dit schilderij van de *Graflegging* staat links achter Maria een wenende vrouw afgebeeld die een gerimpelde of gekroezelde hoofddoek draagt. Met de tip van haar hoofddoek droogt ze een traan. Het schilderij werd in de 19e eeuw toegeschreven aan Lucas van Leyden, maar wordt nu algemeen als een werk van Bouts erkend (Frère: 2001, pp. 99-101, Panofsky: 2006-II, p. 234; Périer-D'Ieteren: 2005, p. 169-171; Ridderbos; Van buren & Van Veen: 2005, p. 202).

Nr. 136 *Portretdiptiek van Jean de Gros* (detail van het linkerluik)

Rogier van der Weyden
Ca; 1450-1460
Olie op eik, 36 x 27 cm
Musée des Beaux-Arts, Doornik

Afb. 153 – Kren & Marx: 2009

Het linker luik van de *Portretdiptiek van Jean de Gros* toont Madonna die Jezus de borst geeft. Maria draagt rond haar hals een doek, waarschijnlijk een hoofddoek die afgezakt is, met een fijn gerimpeld randje. Daarboven draagt ze een mantel. Op het hoofd heeft ze een fijn met juwelen bezet kroontje (Kemperdick: 1999, p. 109).

Nr. 137 *Virgo lactans* (detail)

Navolger van Rogier van der Weyden
Ca. 1450-1500
Olie op paneel
Privécollectie, België

Afb. 154 – Smeyers: 1998, p. 235, Ill. 8

Deze Madonna draagt de attributen van Margareta van York, voor wie het paneel mogelijk geschilderd is geweest (Smeyers: 1998, p. 235). De Maagd draagt om haar schouders een afgezakte hoofddoek met een fijn gerimpeld randje. Daarboven hangt een mantel met goud borduurwerk langs de randen.

Nr. 138 *Kaarsenbak* (detail)

Anoniem
1450-1500
Klei, loodglazuur
Verzameling onbekend

Afb. 155 – Trimpe Burger: 1972, p. 206

Deze kaarsenbak in oxiderend aardewerk is versierd met gele slibversiering, loodglazuur en hier en daar groene glazuur. De kaarsenbak is opgegraven bij archeologisch onderzoek in West-Souburg in Zeeland (Trimpe Burger: 1972, p. 206). Het vrouwenkopje dat erop is afgebeeld, draagt een U-vormige *ranse* met hoortjes of *cornettes*.

Nr. 139 *Hoofd van een pijpenarden gekroonde Madonna*

Anoniem
1450-1500
Pijpaarde, 4 cm
Collectie van Minderhout - van Nuland - van der Sanden, 's-Hertogenbosch,
Inv. nr. 01.05-030

Afb. 156 – Graas: 1983, p. 225

Dit Mariakopje is zonder twijfel afkomstig uit Utrecht. Dit blijkt uit een vergelijking met mallen die zich in de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam bevinden (Graas: 1983, p. 225). De Maria draagt onder haar kroon een hoofddoek met een gerimpelde rand.

Nr. 140 *Quadriptyk van de Heilige Maagd* (detail)

Dieric Bouts
1452-1460
Olie op paneel, per luik 80 x 56 cm
Museo Nacional del Prado, Madrid, Inv. nr. 1461

Afb. 157 – Kren & Marx: 2009

Op het vierde luik (rechterpaneel) van de *Quadriptyk van de Heilige Maagd*; dat een voorstelling van de aanbidding der wijzen toont, staat Maria afgebeeld met een gerimpelde hoofddoek. Deze lijkt lang en rechthoekig van vorm te zijn, en twee maal rond het hoofd gewikkeld. Dit schilderij behoort tot de vroegste aan Bouts toegeschreven werken (Frère: 2001, pp. 98-101; Panofsky: 2006-II, p. 231; Périer-D'Ieteren: 2005, p. 310).

Nr. 141 *Sacramentsaltaar* (details)

Een medewerker van Rogier van der Weyden
1452-1455
Olie op paneel, 200 x 97 cm (middenpaneel), 119 x 63 cm (zijpanelen)
Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

Afb. 158 – Kren & Marx: 2009
Afb. 159 – Kren & Marx: 2009
Afb. 160 – Kemperdick: 1999, p. 49

Op het linkerluik van deze triptiek staat een vrouw afgebeeld die mogelijk een platte ranse draagt met zeer fijne ruches (**Afb. 158**). Op een aantal stenen consoles uit Gent zien we ook platte *ransen* met zeer fijne ruches [**Cat. nr. 83 en 85**].

Een gelijkaardig hoofddeksel staat ook op het rechterluik (**Afb. 160**). Bij deze vrouw is het wel zeer duidelijk dat het om een dik pak gerimpelde stroken stof gaat, aangezien bij de bovenste laag duidelijk rimpeltjes te zien zijn aan de rand van de stof. Hetzelfde wordt duidelijk bij **Cat. nr. 111 en 112**.

Op het centrale luik staat knielend bij het kruis een vrouw afgebeeld met een slordig gedrapeerde hoofddoek met gerimpelde rand (**Afb. 159**).

Nr. 142 *Pleurant*

Tekening van Pieter Paul Rubens naar Jacob van Gérines
1609-1612; 1454-1455 (veronderstelde datum van origineel)
Inkt op papier
British Museum, Londen

Afb. 161 – Dhanens: 1980, p. 142

Op Afb. X staat één van de pleuranten van de in 1454-455 door Jacob van Gérines in brons gegoten kopie van de beelden van de tombe van Lodewijk van Male en zijn vrouw en dochter (de oorspronkelijke stenen tombe was niet van pleuranten voorzien). Dit bronzen beeld bevond zich oorspronkelijk in Rijsel. Het is gekend via tekeningen en gravures van o.a. Pieter Paul Rubens (**Afb. 162**), en Anthonio de Succa (Belkin: 1978, pp; 64-66, 81-82, 106; Comblen-Sonkes & van den Berghen-Pantens: 1977, pp. 122-123, pp. 166-169, p. 171; Dhanens: 1980, pp. 124-130; Fliegel & Jugie: 2004, pp. 58-60; Tilghman: 2005, p. 161). Dit figuurtje draagt een hoofddeksel dat lijkt te bestaan uit een textiele koker die aan één opening een dikke gerimpelde rand heeft. Een zeer gelijkaardig voorbeeld zien we bij **Cat. nr. 108**.

Nr. 143 *Triptiek van de aanbidding der wijzen (detail)*

Dieric Bouts
1454-1462
Olie op paneel, 61 x 113 cm
Alte Pinakothek, München, Inv. nr. WAF76

Afb. 162 – Périer-D'Ieteren: 2005, p. 316

Op het centrale paneel van dit drieluik, waarop de aanbidding der wijzen in beeld wordt gebracht, staat achterin een vrouwelijk figuur (dienstmaagd of vroedvrouw?) met een gerimpelde hoofddoek afgebeeld (Frère: 2001, pp. 110-111; Périer-D'Ieteren: 2005, pp. 314-316).

Nr. 144 *Grafmonument van Hendrik II van Withem en Jacoba van Glymen*
(detail)

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1454-1462
Albast en kalksteen
Sint-Lambertuskerk, Beersel

Afb. 163 – Foto: Isis Sturtewagen

Op het grafmonument van Hendrik II van Withem (†1454) en Jacoba van Glymen (†1462) staat Jacoba afgebeeld met een U-vormige *ranse* met hoorntjes of *cornettes* (Cooreman: 1987, p. 15; Peteghem: 2008).

Nr. 145 *Sint Columba altaarstuk* (detail van het rechterluik)

Rogier van der Weyden
Ca. 1455
Olie op paneel, 138 x 153 cm (middenpaneel), 138 x 70 cm (elke vleugel)
Alte Pinakothek, München

Afb. 164 – Kren & Marx: 2009

Het rechterluik van deze triptiek toont *De voorstelling in de tempel* (Kempderdick: 1999, p. 78). De oude profetes Anna staat op de achtergrond achter het Christuskind en draagt een hoofddoek met gerimpelde rand. Daaronder draagt ze nog een doek zonder ruches.

Nr. 146 *De Kruisiging* (detail)

Navolger van Rogier van der Weyden
Na 1455
Olie op paneel, 77 x 47 cm
Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Berlijn

Afb. 165 – Kren & Marx: 2009

Op dit schilderij van *De Kruisiging*, zien we links op het paneel een staande, wenende vrouw. Ze draagt een tulband die bestaat uit een verschillende malen op bepaalde wijze rond het hoofd gewikkelde doek die langs de randen voorzien is van fijne ruches (Panofsky: 2006-I, p. 310; 2006-II, p. 220). Een gelijkaardig hoofddeksel zien we o.a. bij Campin's *Heilige Veronica* uit ca. 1410 [Cat. nr. 77].

Nr. 147 *Johannes altaar* (details)

Rogier van der Weyden
Ca. 1455-1460
Olie op eik, per paneel 77 x 48 cm
Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Berlijn

Afb. 166 – Kemperdick: 1999, p. 113
Afb. 167 – Kren & Marx: 2009
Afb. 168 – Kren & Marx: 2009

Op het linker luik van het *Johannes altaar* wordt de geboorte van Johannes de Doper voorgesteld. Op de achtergrond staat een vrouw afgebeeld die een U-vormige *ranse* met kinband draagt (Afb. 166).

Op de rechtervleugel staat de onthoofding van Johannes de Doper afgebeeld. Salome, die het hoofd op een schotel in haar handen houdt, draagt een exotisch hoofddeksel met gefronste sluijer (Afb. 167). Van dit hoofddeksel zien we in de achtergrond van hetzelfde paneel ook een achteraanzicht (Afb. 168). (Kemperdick: 1999, pp. 114-115; Panofsky: 2006-I, pp. 272, 295; 2006-II, pp. 179-180).

Nr. 148 *Bewening van Christus* (detail)

Petrus Christus
Ca. 1455-60
Olie op paneel, 98 x 188 cm
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, Inv. nr. 564

Afb. 169 – Foto: Isis Sturtewagen

Op dit schilderij van de *Bewening van Christus* door Petrus Christus draagt Maria een gefronste hoofddoek. De doek is in de vorm van een tulband rond haar hoofd gewikkeld en laat haar lange golvende haar los hangen. (Frère: 2001, pp. 88 & 90-93)

Nr. 149 *Aankomst van de H. Waltrudis in Hibernia* (detail)

Anoniem
1455-1468
Tempera op perkament
Koninklijke Bibliotheek, Brussel, Hs. 9243

Afb. 170 – Pantens: 1989: p. 126

Fol. 115 van dit manuscript toont de aankomst van de Heilige Waltrudis in Hibernia. Het manuscript werd gemaakt in Brugge tussen 1455 en 1468 (Delaissé: 1958, pp. 168-170; Pantens: 1989, pp. 126-133). Waltrudis draagt een U-vormige *ranse* met een wimpel die de hals bedekt.

Nr. 150 *Portret van een schenkster (Isabella van Portugal?) met de heilige Elisabeth van Hongarije* (detail)

Medewerker of navolger van Petrus Christus
1457-60
Olie op paneel, 79 x 33 cm
Stedelijke Musea, Groeningemuseum, Brugge, Inv. nr. O.1614

Afb. 171 – Borchert: 2002, p. 172, Afb. 197

Dit paneel, oorspronkelijk het linkerluik van een triptiek, toont een weelderig geklede stichtster met haar beschermheilige, Elisabeth van Hongarije. De stichtster is vermoedelijk Isabella van Portugal (1397-1471), de derde vrouw van Filips de Goede (Borchert: 2002, p. 232). Elisabeth van Hongarije draagt een wimpel die de hals bedekt die van verticale plooiën is voorzien.

Nr. 151 *Graflegging* (detail)

Anoniem
Ca. 1460
Pijpaarde, 48 x 34 cm
Museum Catherijnenconvent, Utrecht, Inv. nr. 640

Afb. 172 – Bouvy: 1962, afb. 40

Eén van de vrouwen die zich in de achtergrond van deze voorstelling van de *Graflegging* bevindt, draagt een gerimpelde hoofddoek, die slordig over het hoofd gedrapeerd is. Dit pijpaarden beeld is afkomstig uit een Utrechts atelier (Bouvy, 1962, pp. 66-67).

Nr. 152 *Portret Diptiek van Laurent Froimont* (detail van linkerluik)

Rogier van der Weyden
1460-1470
Olie op eik, 51,5 x 33,5 cm
Musée des Beaux-Arts, Caen

Afb. 173 – Kren & Marx: 2009

Het linker luik van de *Portret Diptiek van Laurent Froimont* toont Madonna die Jezus de borst geeft. Maria draagt rond haar hoofd en hals een doek met een fijn gerimpeld randje. Daarboven draagt ze een mantel. Op het hoofd heeft ze een fijn met juwelen bezet kroontje. (Kempderdick: 1999, p. 106; Ridderbos; Van buren & Van Veen: 2005, p. 147)

Nr. 153 *Heilige Helena* (detail)

Anoniem beeldhouwer
1460-1470
Hout
Bayerisches Nationalmuseum, München, Inv. nr. 87/3

Afb. 174 – Foto: Isis Sturtewagen

Dit beeld van de *Heilige Helena* is afkomstig uit Nederland, waarschijnlijk uit het toenmalige beeldensnijderscentrum Utrecht. Helena draagt een U-vormige *ranse* die onder de kin is vastgemaakt. Ook de onderrand is van franje voorzien.

Nr. 154 *De Gerechtheid van Trajanus en Herkenbald* (detail)

Kopie naar Rogier van der Weyden
1460-1470
Tapijt
Historisches Museum Bern, Bern

Afb. 175 – Panofsky: 2006-II, p. 210

De Gerechtheid van Trajanus en Herkenbald bestond uit een reeks schilderijen met monumentale afmetingen die Rogier van der Weyden in 1439-1461 schilderde voor de grote zaal van het Brusselse stadhuis. Het werk ging tijdens het bombardement van Brussel in 1695 verloren. We kennen het alleen uit talloze beschrijvingen en lofprijzingen die bezoekers er in de 15e, 16e en 17e eeuw over neerschreven en uit enkele tekeningen en dit wandtapijt uit het Historisches Museum in Bern (Panofsky: 2006-I, p. 260; 2006-II, p. 210). Linksonder op het tapijt staat een knielende vrouw afgebeeld met een gerimpelde hoofddoek.

Nr. 155 *Wederopstanding van Lazarus* (detail)

Albert van Ouwater
Ca. 1461
Olie op paneel, 122 x 92 cm
Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Berlijn, Inv. nr. 532A

Afb. 176 – Périer-D'Ieteren: 2005, p. 26

Dit schilderij kan op basis van dendrochronologisch onderzoek ten vroegste in 1447 geschilderd zijn, maar waarschijnlijker is het na 1461 gemaakt. Het schilderij toont links een vrouw met gefronste hoofdhoek (Panofsky: 2006-I, pp. 279, 327; Périer-D'Ieteren: 2005, p. 26; Damen: 2008, pp. 63-64.

Nr. 156 *Lamentatie* (detail)

Rogier van der Weyden
Ca. 1464
Olie op paneel, 35,5 x 45 cm
National Gallery, Londen

Afb. 177 – Kren & Marx: 2009

Deze lamentatie was oorspronkelijk het centrale paneel van een klein draagbaar altaarstuk (Kemperdick: 1999, p. 23; Kren & Marx: 2009). Maria draagt twee hoofdhoeken waarvan de bovenste met gerimpelde rand en een wimpel die haar hals bedekt.

Nr. 157 *Altaarstuk van het Heilig Sacrament* (detail)

Dieric Bouts
1464-1468
Olie op paneel, 185 x 294 cm
Sint Pieterskerk, Leuven

Afb. 178 – Périer-D'Ieteren: 2005, p. 33

Op het rechterluik van het *Altaarstuk van het Heilig Sacrament*: staat een voorstelling van *Het Wonder van het Manna*. Deze voorstelling gaat terug op Exodus 16:2-36 (Ridderbos, Van Buren & Van Veen: 2005, p. 89). De vrouw rechtsonder op dit paneel draagt een hoofdhoek die rond haar hoofd en onder haar kind door gewikkeld is en achteraan zit vastgeknoopt. Op het gedeelte onder haar kin zien we een fijn gerimpeld randje.

Nr. 158 *Calvarie-triptiek* (detail)

Hugo van der Goes / Joos van Gent
1465-1468
Olie op paneel, 250 x 392 cm
Sint-Baafskathedraal, Gent

Afb. 179 – Foto: Isis Sturtewagen

Op het centrale paneel van de *Calvarie-triptiek* in de Sint-Baafskathedraal te Gent staat uiterst links een vrouw met gerimpelde hoofddoek afgebeeld. Langs beide kanten van haar hoofd heeft ze een klein knotje boven het oor. De hoofddoek lijkt een zwarte rand te hebben die met juweeltjes of kostbare kralen is bezet. De hoofddoek zit onder haar kin met een speld dichtgemaakt. (Frère: 2001, pp. 122-124; Panofsky: 2006-I, p. 282; 2006-II, p. 256)

Nr. 159 *St.-Anna-ten-Drieën* (detail)

Anoniem beeldhouwer
ca. 1465-1500
Hout, polychromie
Sint-Martinuskerk, Leuven

Afb. 180 – Ceulemans: 2009

Deze *St.-Anna-ten-Drieën* draagt op haar hoofd een wimpel en hoofdkleed die langs de randen beiden met ruches zijn afgezet. (Ceulemans: 2009; Depret: 1979, pp. 109-111)

Nr. 160 *De wenende Maria Magdalena* (detail)

Colyn de Coter
Ca. 1465-1520
Olie op paneel, 112 x 55,2 cm
Museum voor Schone Kunsten, Boedapest, Inv. nr. 6426.

Afb. 181 – Szmodis-Esláry & Urbach: 1990, p. 20, afb. 14

Op dit schilderij van Maria Magdalena, dat herinnert aan de Magdalena van Rogier van der Weyden's *Kruisafneming* in het Prado, zien we haar afgebeeld met een grote hoofddoek die langs de randen van ruches voorzien is (Szmodis-Esláry & Urbach: 1990, pp. 18-21).

Nr. 161 *Diptiek van Wenen* (detail)

Hugo van der Goes
1467-1468
Olie op paneel, 34,4 x 22,8 cm
Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, Wenen

Afb. 182 – Kren & Marx: 2009

Dit schilderij van *De Bewening* is het rechterluik van de *Diptiek van Wenen*. Het linkerluik toont *De Zondeval* (Dhanens: 1998, p. 227; Kren & Marx: 2009). De vierde discipel overhandigt de nagels aan twee wenende vrouwen, waarvan de linker een gerimpeld of gekroezeld hoofdkleed draagt.

Nr. 162 *Triptiek van het laatste oordeel* (detail)

Hans Memling
1467-71
Oil on wood
Muzeum Narodowe, Gdansk

Afb. 183 – Kren & Marx: 2009

Het gesloten altaarstuk toont de donor en donatrix, gekniel bij het gebed. De personen zijn geïdentificeerd als Angelo di Jacopo Tani (1415-1492) en Caterina di Francesco Tanagli (1446-1492), beide afkomstig uit Florence. Tani was een agent van de Medici bank in Brugge (Kren & Marx: 2009).

Caterina draagt een hoofddoek die kleine rimpeltjes vertoont langs de rand die het gezicht omlijst. De andere randen van de hoofddoek zijn afgezet met witte parels.

Nr. 163 *De bewening van Christus* (detail)

Meester van de Virgo inter Virgines
Ca. 1468-1476
Paneel, 84 x 78 cm
Museo Nacional del Prado, Madrid, Inv. nr. 2536

Afb. 184 – Damen: 2008, p. 260

Op dit aangrijpende schilderij van de bewening staat Maria Magdalena afgebeeld met een hoofddoek met dikke gerimpelde rand. De ruches langs het gezicht zijn weergegeven als bestonden ze uit zeer fijne, bijna transparante stof.

Afgaande op dendrochronologisch onderzoek is het paneel ten vroegste in 1462 geschilderd, maar meer waarschijnlijk rond 1468-1476 (Damen: 2008, p. 259-261).

Nr. 164 *Begroeting van Joachim en Anna onder de Gouden Poort van Jeruzalem* (detail)

Meester van Joachim en Anna
Ca. 1470
Hout
Rijksmuseum, Amsterdam

Afb. 185 – Thienen: 1966, p. 94

Op deze voorstelling van de *Begroeting van Joachim en Anna onder de Gouden Poort van Jeruzalem* staat Anna afgebeeld met een hoofddoek met dikke een gerimpelde rand die onder haar kin is vastgemaakt. Ook de rand van de doek die langs achter over de rug loopt, is van franje voorzien. (Tilghman: 2005, pp. 164-165, Thienen: 1966, p. 94; Van Gelder & Duverger: 1954, p. 146)

Nr. 165 *Geboorte van Maria* (detail)

Meester van Joachim en Anna
Ca. 1470
Hout
Rijksmuseum, Amsterdam

Afb. 186 – Thienen: 1966, p. 97

Op deze voorstelling van de *Geboorte van Maria* staat de heilige Anna afgebeeld met een hoofddoek met dikke gerimpelde rand die onder haar kin is vastgemaakt. Ook de rand van de doek die langs achter over de rug loopt, is van franje voorzien (Thienen: 1966, p. 97; Van Gelder & Duverger: 1954, p. 140).

Nr. 166 *Maria met kind* (detail)

Meester van Joachim en Anna
Ca. 1470
Hout
Collectie Stuyt, 's-Gravenhage

Afb. 187 – Van Gelder & Duverger: 1954, p. 147

Op dit beeld van de *Maria met kind* staat Maria afgebeeld met een hoofddoek met dikke gerimpelde rand. Bovenop de hoofddoek stond oorspronkelijk een metalen kroontje, waarvan de houten basis nog zichtbaar is (Van Gelder & Duverger: 1954, p. 140).

Nr. 167 *Moeder van Smarten*

Kopie naar Dieric Bouts
1470-1475
Olie op paneel
National Gallery, Londen

Afb. 188 – Smeyers: 1998, p. 403

Dit paneel behoort tot een diptiek waarvan het linkerluik een treurende en naar Christus gekeerde Madonna voorstelt, het rechterluik toont een met doornen gekroonde Christus. Op deze versie van dit type diptiek staat Maria afgebeeld met een hoofddoek en een wimpel met een fijn gerimpeld randje. (Smeyers: 1998, p. 403)

Nr. 168 *St.-Anna-ten-Drieën met een franciscaner monnik (detail).*

Toegeschreven aan Hugo Van der Goes
Ca. 1470-1500
Olie op hout, 32,5 x 39
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, Inv. nr. 2748

Afb. 189 – Foto: Isis Sturtewagen

St.-Anna-ten-Drieën draagt twee hoofddoeken, waarvan de onderste is voorzien van een dubbele gerimpelde rand. Haar hals wordt bedekt met een wimpel die ook van ruches is voorzien. (Dhanens: 1998, p. 175)

Nr. 169 *Maria als de Vrouw uit het apocalyptische visioen (detail)*

Anoniem
Ca. 1470-1480
Zandsteen met sporen van polychromie, 30 x 26 x 5 cm
Museum Catharijneconvent, Utrecht, Inv. nr. AMB bs603a

Afb. 190 – Halsema-Kubes; Lemmens & De Werd: 1980, p. 41

Fragment van een schoorsteenfries met halffiguur van Maria die het Christuskind op de arm draagt. Maria is gekleed in een wijde mantel, over haar loshangende haar draagt ze een gerimpelde hoofddoek met daarboven een kroon.

Het beeld is afkomstig uit een Utrechts atelier (Halsema-Kubes; Lemmens & De Werd: 1980, p. 42; Van Vlieden: 2004, p. 219).

Nr. 170 *Aanbidding der Koningen*

Geertgen tot Sint Jans
1471-1493
Olie op paneel, 91,5 x 72 cm
Rijksmuseum, Amsterdam

Afb. 191 – Kren & Marx: 2008

Aan de hand van dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat de beschildering van dit paneel ten vroegst mogelijk was vanaf 1465, maar meer waarschijnlijk pas vanaf 1471 of 1479 (Damen: 2008, pp. 102-105). Maria, die Jezus op schoot heeft, draagt een hoofddoek met een klein gerimpeld randje, dat slechts gedeeltelijk zichtbaar is vanwege de blauwe mantel die ze om de schouders geslagen heeft.

Nr. 171 *De opwekking van Lazarus* (details)

Geertgen tot Sint Jans
Ca. 1474-1482
Paneel, 125 x 97 cm
Musée du Louvre, Parijs, Inv. Nr. RF 1285

Afb. 192 – Damen: 2008, p. 83

Afb. 193 – Damen: 2008, p. 83

Dit paneel toont de opwekking van Lazarus, de broer van Maria Magdalena en Martha. Zowel Martha als Maria Magdalena dragen een hoofddoek met een gerimpelde rand. Martha (**Afb. 192**) draagt een exotisch uitziend hoofddeksel, waarover een transparante witte stof gespannen is met een gerimpelde rand. Daarboven is nog een witte doek bevestigd die uitwaaiert naar beneden toe en om haar schouders geslagen is. Gelijkwaardige hoofddeksels zien we ook in andere werken van Geertgen (**cfr. Cat nr. 187 en 189**).

Maria Magdalena (**Afb. 193**) draagt over haar gevlochten haar een hoofddoek die rondom van ruches is voorzien. Over de hoofddoek draagt ze een met juwelen bezette band of kroon.

Dit schilderij kan ten vroegste geschilderd zijn vanaf 1468, maar meer waarschijnlijk ca. 1474-1482. dit is vastgesteld op basis van dendrochronologisch onderzoek (Damen: 2008, p. 82-85).

Nr. 172 *Maria met kind* (detail)

Dirc Bouts
Na 1475
Olie op hout
Fogg Art Museum, Cambridge (Massachusetts), Inv. nr. 1959. 86

Afb. 194 – Périer-D'Ieteren: 2005, p. 157

Op deze voorstelling van Maria die Jezus de borst geeft draagt ze op haar hoofd en rond haar hals een transparante hoofddoek die van een fijn gerimpeld randje is voorzien. Daarboven draagt ze een mantel. Op haar hoofd heeft ze een fijn met juwelen bezet kroontje. (Périer-D'Ieteren: 2005, p. 157)

Nr. 173 *Veronica en de heilige vrouwen* (details)

Anoniem
Ca. 1475
Eikenhout, 56,3 x 44,7 x 12 cm
Museum Catherijnenconvent, Utrecht, Inv. nr. ABM bh580

Afb. 195 – Foto: Bertus Brokamp

Afb. 196 – Foto: Bertus Brokamp

Het groepje van drie heilige vrouwen, die het sudarium bekijken, vormt mogelijk een onderdeel van een Lijdensretabel (Halsema-Kubes; Lemmens & De Werd: 1980, pp. 51-52).

De vrouw in het midden draagt een gerimpeld hoofdkleed wat rondom van ruches is voorzien en onder de kin is vastgespeld (**Afb. 195**).

De vrouw rechts draagt een hoofddoek met ruches die gedeeltelijk door een grote mantel wordt bedekt (**Afb. 196**).

Het beeld is vermoedelijk tot stand gekomen in een Utrechts atelier (Van Vlierden: 2004, p. 215).

Nr. 174 *Diptiek van de Kruisafneming* (detail)

Toegeschreven aan Hugo Van der Goes
Ca. 1475-1480
Olie op hout, 53,5 x 38,5 cm
Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Berlijn

Afb. 197 – Kren & Marx: 2009

Op de rechterhelft van de *Diptiek van de Kruisafneming* vinden we een voorstelling van *De wenende Vrouwen*. Twee vrouwen dragen een gefronste hoofddoek. Eén van beide vrouwen heeft een mantel over haar hoofd geslagen, waardoor het type van haar hoofddoek niet goed zichtbaar is. (Dhanens: 1998, p. 183; Kren & Marx: 2009)

Nr. 175 *Maria met kind op de maansikkel* (detail)

Anoniem
1475-1500
Bentheimer zandsteen, 35,5 x 39 x 6
Museum Catherijneconvent, Inv. nr. BMH bs1214

Afb. 198 – Van Vlierden: 2004, p. 218

In het midden van een rechthoekig blok steen is een cirkelvormige uitsparing waarin zich een reliëf van Maria en het kind bevindt. Maria is ten halven lijve afgebeeld boven een dunne maansikkel (Van Vlierden: 2004, p. 218). Ze draagt een wijde hoofddoek met een gerimpelde rand die haar hoofd en schouders bedekt.

Nr. 176 *Pieta* (detail)

Anoniem
1475-1500
Hout, 100 cm hoog
Rooms-Katholieke Kerk, Hoorn

Afb. 199 – Van den Berg: 1955, PL. LXVIII, afb. 136

Dit beeld is waarschijnlijk afkomstig uit een Noord Nederlandse werkplaats (Van den Berg; 1955, p. 142). Maria draagt een hoofddoek die voorzien is van een subtiële gerimpelde rand.

Nr. 177 *Maria met kind* (detail)

Anoniem
1475-1500
Eikenhout met resten van polychromie, 109,5 x 36 x 22 cm
Museum Catherijneconvent, Utrecht, Inv. nr. ABM bh6432

Afb. 200 – Van Vlierden: 2004, p. 202

Dit beeld van Maria met het kind is waarschijnlijk afkomstig uit een Utrechts atelier (Van Vlierden: 2004, pp. 201-203). Maria draagt een hoofddoek die rondom voorzien is van twee laagjes ruches. Boven op het hoofd, is een houten aanzet zichtbaar, voor een metalen kroon die nu verdwenen is.

Nr. 178 *Calvarie* (detail)

Anoniem
1480
Olie op paneel, 121 x 94,5 cm
Bijlokemuseum, Gent

Afb. 201 – Ceulemans: 2009

Links op dit paneel, tussen een groepje vrouwen, bevindt zich een figuur met een tulbandachtig hoofddeksel en een wimpel die de hals bedekt. Deze wimpel is langs de onderrand voorzien van fijne rimpeltjes.

Het schilderij kan gedateerd worden via een op de lijst geschilderde inscriptie: "*dit was ghedaen int Jaer ons heeren m cccc ende lxxx den lesten dach van maerte doe was vindere Jan van bruwaen Lievin linc (?) Jan de hollandere en Kerstiaen stuer*" (Ceulemans: 2009).

Nr. 179 *Verkondiging aan de herders* (detail)

Anoniem
Ca. 1480
Eikenhout met sporen van polychromie, 43,2 x 31,5 x 12,5 cm
Museum Catherijneconvent, Utrecht, Inv. nr. ABM bh361

Afb. 202 – Foto: Bertus Brokamp

Op dit beeld, dat afkomstig is uit een Noord-Nederlands atelier, zien we een voorstelling van de verkondiging aan de herders. Boven Maria staat een vroedvrouw voorovergebogen (Van Vlierden: 2004, p. 113). Zij draagt een gerimpeld hoofdkleed met drie lagen ruches en een wimpel die de hals bedekt.

Nr. 180 *De Legende van Sint Lucia* (detail)

Meester van de Lucialegende
Ca. 1480
Olie op hout
Sint-Jacobskerk, Brugge

Afb. 203 – Koldewey: 2006, p. 44

Op dit schilderij van *De Legende van Sint Lucia* worden verschillende fases uit haar leven uitgebeeld. Helemaal links op het paneel staat de moeder van Lucia afgebeeld, omringd door bedelende pelgrims (Koldewey: 2006, p. 44). Ze draagt een licht transparante hoofddoek met een gerimpelde rand, en een wimpel die haar hals bedekt met eveneens een gerimpeld randje.

Nr. 181 *Mater Dolorosa*

Atelier van Martin Marmion (?)
ca. 1480
Olie op paneel, 44 x 30.5 cm
Stedelijke Musea, Groeningemuseum, Brugge, Inv. nr. O.201.202

Afb. 204 – Borchert: 2002, p. 54, afb. 70

Het hier getoonde schilderij is het linkerpaneel van een Brugse diptiek met de treurende Moeder Gods of *Mater Dolorosa* en de dode Christus als de Man van Smarten. Beide figuren zijn tot aan de taille weergegeven en zijn tegen een gouden achtergrond voorgesteld. De Madonna is voorgesteld met een witte hoofddoek die hals en hoofd bedekt. De randen van de hoofddoek zijn afgezet met een enkele laag ruche. De hoofddoek lijkt dubbelgevouwen gedrapeerd te zijn. (Borchert: 2002, p. 254)

Nr. 182 *Madonna met kind* (detail)

Anoniem beeldhouwer
ca. 1480-1490
Eikenhout
St.-Catharinakerk, Kortrijk-Dutsel

Afb. 205 – Depret: 1979, p. 39

Dit beeld van de *Madonna met kind* stond oorspronkelijk in de abdij van Park. Maria draagt een hoofddoek met gerimpelde rand, met daaronder haar dat golvend over haar schouders valt. (Depret: 1979, pp. 38-39)

Nr. 183 *Groot Passietapijt* (detail)

Atelier van Piat van Rome (?)
Ca. 1480-1490
Tapijt
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel

Afb. 206 – Van Gelder & Duverger, p. 310

Eén van de vrouwen die afgebeeld staat bij het tafereel van de verrijzenis op het *Groot Passietapijt* draagt een gerimpeld hoofdkleed, dat slordig op haar hoofd is gedrapeerd. Het tapijt is vermoedelijk geweven in het atelier van Piat van Rome te Oudenaarde (Van Gelder & Duverger, p. 310).

Nr. 184 *Heilige Johannes en Veronica diptiek* (detail)

Hans Memling
Ca. 1483
Olie op paneel, 31,2 x 24,4 cm
National Gallery of Art, Washington

Afb. 207 – Kren & Marx: 2009

Op het rechterpaneel van deze diptiek staat de Heilige Veronica afgebeeld, herkenbaar aan het sudarium dat ze in haar handen houdt (Kren & Marx: 2009). Ze draagt een hoofddoek en wimpel die aan de randen gerimpeld zijn, met daarboven een tulbandachtig hoofddekseel.

Nr. 185 *De bewening van Christus* (detail)

De meester van de Lucialegende
Ca. 1485
Olie op paneel
The Minneapolis Institute of Art, Minneapolis

Afb. 2008 – Vermeersch: 2002, p. 68

Op dit schilderij van de bewening van Christus staat Maria centraal afgebeeld met een gerimpelde hoofddoek en wimpel. Daarover heen draagt ze een blauwe mantel, van dezelfde kleur als haar gewaad. In de verte ligt de stad Brugge, herkenbaar aan o.a. de Jeruzalemkerk en het Belfort (Vermeersch: 2002, p. 69).

Nr. 186 *De geboorte bij nacht* (details)

Geertgen tot Sint Jans
1485-1495
Olie op paneel, 34 x 25,3 cm
National Gallery, Londen, Inv. nr. NG 4081

Afb. 209 – Damen: 2008 p. 91

Op dit paneel, dat één van de vroegste afbeeldingen is waarop de geboorte van Christus als een nachtsceñe wordt voorgesteld, staat Maria afgebeeld met een hoofddoek die voorzien is van een fijne gerimpelde rand (Damen, p. 98).

Nr. 187 *Johannietterretabel* (details)

Geertgen tot Sint Jans
1485-1495
Olie op paneel, 175 x 139 cm
Kunsthistorisches Museum, Wenen

Afb. 210 – Damen: 2008 p. 78

Afb. 211 – Damen: 2008 p. 78

Afb. 212 – Damen: 2008 p. 78

Dit schilderij van *De Bewening van Christus* vormt één van de twee zijden (sinds ca. 1600 van elkaar gescheiden) van het enige overgebleven paneel van een retabel dat Geertgen schilderde in opdracht van de johannieters (Damen: 2008, p. 76-77; Dhanens: 1998, p. 236; Panofsky: 2006-I, pp. 281, 334).

We zien hier drie voorbeelden van gerimpelde hoofdkleden. Links op het paneel zitten twee vrouwen aan Christus' hoofdeinde. De ene vrouw draagt een korte U-vormige *ranse* met een kinband, die enige gelijkenis vertoont met **Cat. nr. 157, Afb. 167 (Afb. 210)**. De vrouw die daaronder geknield zit draagt een slordig over het hoofd gedrapeerde hoofddoek die rondom gerimpeld is (**Afb. 211**). Rechts op het paneel zien we een vrouw met een exotisch ogend hoofddeksel met gerimpelde rand (**Afb. 212**).

Nr. 188 *De opwekking van Lazarus* (detail)

Meester van de Heilige Maria Legende
1486-1526
Olie op paneel
Nationalmuseet, Kopenhagen, KMSsp717

Afb. 213 – Foto: Camilla Luise Dahl

Deze vrouw op een paneel uit Kopenhagen met de voorstelling van de opwekking van Lazarus, draagt een transparante hoofddoek met een fijne gerimpelde rand. Onder de hoofddoek draagt ze een haarnet met filet-borduurwerk. Het paneel is geschilderd door een meester afkomstig uit Nederlanden.

Nr. 189 *De heilige maagschap* (details)

Geertgen tot Sint Jans
Ca. 1488-1496
Paneel, 137,2 x 105,8 cm
Rijksmuseum, Amsterdam, Inv. nr. SK-A-500

Afb. 214 – Damen: 2008, p. 111

Afb. 215 – Damen: 2008, p. 111

Dit paneel toont een groot aantal figuren in een kerkinterieur, die allemaal familie zijn van Christus. In de linker benedenhoek zit Anna, de moeder van Maria (**Afb. 214**). Anna draagt een hoofdkleed dat met een speld onder de kin vast gemaakt is. Daaronder zit een wimpel die de hals bedekt en aan de onderrand is voorzien van een gerimpelde rand.

Rechts op het paneel staat Maria Salome, moeder van Johannes de Evangelist en Jacobus de Meerdere, weergegeven (**Afb. 215**). Maria Salome draagt een exotisch uitzierend hoofddeksel, waarvan het witte materiaal aan de randen voorzien is van fijne rimpeltjes (cfr. **Cat. nr. 187**).

Beschrijving van het paneel bleek uit dendrochronologisch onderzoek ten vroegste in 1486 mogelijk. Meer waarschijnlijk zal het paneel geschilderd zijn ca. 1488-1496 (Damen: 2008, p. 110-113).

Nr. 190 *Staande Maria met kind* (detail)

Hans Memling
Ca. 1490
Olie op paneel, 43 x 36 cm
Aurora Art Fund, Bucharest

Afb. 216 – Kren & Marx: 2009

Op dit schilderij staat Maria afgebeeld met een hoofddoek die gedeeltelijk haar hoofd en hals bedekt en aan de randen fijn gerimpeld is. Op het hoofd draagt ze ook nog een fijn met juwelen bezet kroontje.

Nr. 191 *Lamentatie* (detail)

Meester van de Lucialegende
1490-1500
Olie op paneel, 81,2 x 123,3 cm
Groeningemuseum, Brugge

Afb. 217 – Kren & Marx: 2009

Een vrouwelijke figuur, mogelijk Maria Magdalena, uiterst links op dit paneel, dat tegen het einde van de 15^e eeuw in Brugge geschilderd is, draagt een hoofddoek met een fijn gerimpelde rand (Kren & Marx: 2009).

Nr. 192 *Passiealtaarstuk* (details)

Hans Memling
1491
Oil on wood
Museum für Kunst- und Kulturgedichte, Lübeck

Afb. 218 – Kren & Marx: 2009

Afb. 219 – Kren & Marx: 2009

Op dit paneel met voorstelling van de passie van Christus, staan Maria en een andere vrouwelijke heilige afgebeeld met gerimpelde hoofdkleden.

Maria heeft een lange rechthoekige hoofddoek met ruches die ze in de lengte dubbelgevouwen over haar hoofd draagt. Haar hals wordt bedekt door een wimpel. (Afb. 218)

De heilige die Maria ondersteunt, draagt een gelijkaardige hoofddoek, maar dan zonder wimpel. (Afb. 219)

Nr. 193 *Depositiediptyek* (detail)

Hans Memling
1492-94
Olie op eik, 53,8 x 38,3 cm (per paneel)
Capilla Real, Cathedral, Granada

Afb. 220 – Kren & Marx: 2009
Afb. 221 – Kren & Marx: 2009

Op het rechterpaneel van deze diptyek staan twee wenende vrouwen afgebeeld met een gerimpeld hoofdkleed. Bij beide vrouwen bedekt de hoofddoek zowel het hoofd als de hals.

Nr. 194 *Anna-retabel* (detail)

Vlaamse meester

1493-1494

Olie op paneel

Historisches Museum, Frankfurt am Main, Inv. nr. B 320-335

Afb. 222 – Foto: Isis Sturtewagen

Afb. 223 – Foto: Isis Sturtewagen

Dit schilderij, dat oorspronkelijk in de Karmelietenkerk van Frankfurt am Main hing, toont verschillende episodes uit het leven van de Heilige Anna. Op het paneel met de afbeelding van *De Heilige Anna en haar dochters op bezoek bij de eremijten* staat Anna afgebeeld met een hoofddoek met een transparante gerimpelde rand en een wimpel. Op nog twee andere panelen van de zijluiken van hetzelfde retabel staat Anna met nagenoeg dezelfde hoofdbedekking afgebeeld (**Afb. 222 en 223**). (Dhanens: 1998, p. 89)

Nr. 195 *Bewening* (detail)

Volgeling van Hans Memling

1495-1500

Olie op paneel

Museum of Art, Santa Barbara

Afb. 224 – Kren & Marx: 2008

Deze vrouwelijke heilige, mogelijk Maria Magdalena (niet nader identificeerbaar aan de hand van attributen), op een paneel met het tafereel van de bewening van Christus, draagt rond haar hoofd en hals een hoofddoek met gerimpelde of gekroezelde rand.

Nr. 196 *De graven en gravinnen van Vlaanderen en hun verwanten die in de St. Pietersabdij in Gent zijn begraven (detail)*

Anoniem schilder
Na 1497
Olie op paneel, 79 x 56,5 cm
Bijlokemuseum, Gent, Inv. nr. 779

Afb. 225 – Ceulemans: 2009

De afbeelding hiernaast toont een detail van het schilderij *De graven en gravinnen van Vlaanderen en hun verwanten die in de St. Pietersabdij in Gent zijn begraven* met de afbeelding van gravin Mathilda. Mathilda's haar is in twee hoorntjes of *cornettes* boven haar slapen opgestoken en daarover hangt een hoofddoek met een gefronste rand. Ze draagt een met bont gevoerde *tabbaard* of overkleed en rond haar taille is een riem met metalen beslag gespt.

Het schilderij hing oorspronkelijk in de St. Pietersabdij te Gent, maar bevindt zich nu in het Bijlokemuseum (Ceulemans: 2009; Dhanens: 1980, pp. 148, 213). Tijdens recent dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat het schilderij ten vroegste in 1497 gemaakt kan zijn.⁶¹ Eerder werd het schilderij op stilistische en kostuumhistorische gronden rond 1400 gedateerd (Ceulemans: 2009; Tilghman: 2005, p. 162).

Nr. 197 *St.-Anna-ten-Drieën*

Anoniem beeldhouwer
Eind 15e eeuw
Hout
Stedelijk Museum, Leuven

Afb. 226 – Depret: 1979, p. 111

Op deze *St.-Anna-ten-Drieën*, afkomstig uit een Brussels atelier, staat *St.-Anna* afgebeeld met een gerimpelde hoofddoek en een wimpel die de hals bedekt (Depret: 1979, p. 109-111).

⁶¹ Deze informatie is afkomstig uit een ongepubliceerd verslag, gedateerd 10 oktober 2008, door H elene Dubois (medewerker aan het Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium, K.I.K.) met betrekking tot de toestand en behandeling van het schilderij *De graven en gravinnen van Vlaanderen en hun verwanten die in de St. Pietersabdij in Gent zijn begraven*.

Nr. 198 *De vlucht naar Egypte* (detail)

Anoniem
Eind 15^e eeuw
Hout
Collectie onbekend

Afb. 227 – Bouvy: 1954, plaat 56

Dit beeld, dat Maria en Jezus toont – gezeten op de rug van een ezel – is vermoedelijk gemaakt in de omgeving van Utrecht, en moet in de context van de Stichtse school geplaatst worden. Maria draagt een hoofddoek met gerimpelde rand, die los om haar hoofd en schouders hangt.

Nr. 199 *Tripleder* (detail)

Anoniem
Eind 15^e eeuw
Leer
British Museum, Londen

Afb. 228 – Ward-Perkins & Bryan: 1940, p. 199

Deze leren slipper, nu in het British Museum, is waarschijnlijk afkomstig uit de Lage Landen of Noord-Frankrijk (Sarfatij: 1984, p. 371; Ward-Perkins & Bryan: 1940, pp. 198-200). Dit tripleder draagt net als de vondsten uit Nederland en Vlaanderen [**Cat. nrs. 19, 20, 71 en 134**] een voorstelling van Tristan en Isolde in een tuin. Isolde draagt vermoedelijk een U-vormige *ranse*.

Nr. 200 *Tronende Sint-Anna-ten-Drieën* (detail)

Anoniem beeldhouwer
Ca. 1500
Hout
Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen, Inv. nr. 2260

Afb. 229 – Ceulemans: 2009

De Heilige Anna zit op een troon met versierde rug en vooraan links, op de hoogste trede en op kussens, zit Maria die het Jezuskind op schoot houdt. Anna draagt een hoofddoek en een wimpel die de hals bedekt. De wimpel heeft langs onder een gerimpeld randje. Bovenop haar hoofddoeken draagt ze nog een tulbandvormig hoofddeksel. (De Coo: 1969, p. 205)

Nr. 201 *Mater Dolorosa* (detail)

Omgeving van Albert Bouts
Late 15^e – vroege 16^e eeuw
Olie op paneel, 33,8 x 26 cm
Shickman Gallery, New York

Afb. 230 – Schrader: 1969, plaat XLIX

Deze *Mater Dolorosa* is, zo vermoedt Schrader, geschilderd door Albert Bouts, de zoon van Dieric Bouts, of een schilder uit diens omgeving (Schrader: 1969, p. 32-33). Maria draagt hier een hoofdkleed en wimpel die de hals bedekt. Deze laatste is afgezet met een gerimpelde rand.

Bijlage 2

Catalogus van de historische bronnen, 1350-1500

Deze catalogus van geschreven bronnen pretendeert geenszins een volledige lijst van alle bestaande vermeldingen van gerimpelde hoofdbedekking te zijn. Het uitgangspunt van mijn studie van historische bronnen is het Middelnederlandsch Woordenboek geweest (**Verwijs & Verdam & Stoett**: 1998). Er zijn mij uit de Lage Landen geen vermeldingen van gerimpelde hoofdkleden bekend die ouder zijn dan te tweede helft van de 14e eeuw.

Citaat 1. 1361-1362 / Holland (Boer & Faber & Jansen: 1980, p. 571)

Item des woensdaghes na Sinte Jans dach Decollacio in den Haghe ghegheven Elen tcamerwif om zeepe ende zide tot mier vrouwen ende hare joncvrouwen ransen behoef XII d. groot

Citaat 2. 1366 / Kampen (Tjeenk Willin & Tijl: 1875, p. 32)

Dat ghijne vrouwe ... zal langher beckede mouwen draeghen dan tot dien utersten lede des cleynen vinghers ..., ende die mouwen ende die boesemghaete niet brieder buten beleghet dan twe vinghers bried ende die lijsten beneden niet brieder dan enz. Ende die ranse niet meer dan van drien vacken ende sunder lobben

Citaat 3. 1405 / Dowaii (Howell: 1996, p. 6)

Item, to Marie De Haricourt, wife of Jehan De Haricourt De Druy, one dress with sleeves of jasper and one crepe kerchief, both the best.⁶²

Citaat 4. 1421 / Utrecht (Riemsdijk: 1882, p. 217)

Item, een nachtdoec ende een rans.

Citaat 5. 1421 / Utrecht (Riemsdijk: 1882, p. 219)

Item, van Onser Vrouwen rans te vermaken.

Citaat 6. 1435-1436 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 45)

Item van een rans 3 gul.

⁶² Het testament van Marie Narrette, waaruit dit citaat afkomstig is, was oorspronkelijk opgesteld in het Frans, maar M. Howell geeft ons in haar artikel enkel de Engelse vertaling van de originele tekst.

Citaat 7. Ca. 1437⁶³ / Nederland (Verwijs: 1871, p. 35)

Die guede man dede sijns wijfs raet; Si ghinc hem cleden recht of hi soude gaen dansen. Gelijc ene vrouwe was sijn ghelaet; ghehult was hi mit eenre ransen. Int groen ginc hi mit sijnre cransen Sitten tot over middernacht, Terwijl sijn wijf speelde hair siccansen, Totdat die jongelinc had volwraecht.

Citaat 8. 1440-1441 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 74)

Item een wyfkyn van scalwyc bracht henric gerstman 2 ransen gouden 3 cromst. maect 9 gul.

Citaat 9. 1441-1442 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 82)

Item wouter de weldige voir een cleyn ranskyn dat zyn wyf gegeuen hadde 11 ½ botk. maect 2 gul. 1 ½ doit.

Citaat 10. 1442-1443 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 85)

Item van rode gerytkyns wyf 5 arnol. gul. van een ranse die sy besprac maect 15 gul.

Citaat 11. 1442-1443 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 87)

Item van eenen rans ende van enen nacht-doeck bracht henric gerstmans gouden 6 gul.

Citaat 12. 1444 / Utrecht (Riemsdijk: 1882, p. 226)

Item, een korprael mit drie sulveren spelden ende een clyn rangen ende een cleyn doetgen ende een paerlen trec ende een dwael.

Citaat 13. 1444 / Utrecht (Riemsdijk: 1882, p. 228)

Vercoft in arffhws twe clein rangen, gouden XVII cromstert

Citaat 14. 1444 / Holland (Codex diplomaticus Neerlandicus: 1852, p. 185)

So is te weten, dat die cleynoden van ransen in een couffer, ende dat bereyt couffer mit hoeft doecken ende nacht doecken ende dier gelijcken, all tsamen wairdich mochten wesen omtrent cxxv Philips scilden; so dat die testamentoren dese voirs. ransen ende doecken hebben gegeuen, in testament, den tween camer joncfrouwen, die altijt ´s nachts ende dages bij mijnre voirseider vrouwen ten eynde wt bij waeren, te weten: joncfrouwe Ermgart van Rietvelt, die langeste gedient hadde, die tweedeel; ende joncfrou Haestgen dat derdendeel; mar in dit coffer waeren een deel pairlen, die mijnre ouder vrouwen der moeder toebehoirde, die weren hair weder gegeuen.

Citaat 15. 1444 / Holland (Codex diplomaticus Neerlandicus: 1852, p. 220)

⁶³ De datering van dit het originele handschrift is gebaseerd op het watermerk van het papier waarop de tekst geschreven was (Verwijs:

Bij Jan van der Mije ende Jan Ruychroc, joncfrou Haestgen, camerwijff, gegeven dat derdendeel van den coffer mitten ranssen voirs., ende dat derdendeel van den bereyt coffe, gelijc voir in dit boec geroert staet; ende noch hier toe gegeven in testamente an gelde 1 scilde, gelijc hoire beyder certificacie inhout, die men hier bij overlevert, ´t stuc ij s., iiij d. groot; valent v lb., xvj s., viij d. groot.

Citaat 16. 1444 / Holland (Codex diplomaticus Neerlandicus: 1852, p. 239)

Jonfrou Ermgairt van Rietvelt, camerwijff plach te wesen, die eysschende was, gelijc hair supplicacie inhielt, van goeder sculde, clxxv Bourgongien scilde; ende overmits haeren truwen dienst, die sij lange jaren gedaen hadde, wort hair dair toe gegeven die tweedeel van een coffer mit ranssen, gelijc voir in ´t boec geroer staet, ende die tweedeel van een bereyt coffer, dair nacht doecken ende anders in waeren; ende noch dairtoe an gelde 1 scilde, gelijc hair quitancie hier nu overgegeven inhout; facit tsamen ijcxv scilden; facit, ´t stuc ij s., iiij d. groot, xxvj lb.; v s. groot.

Citaat 17. 1444-1445 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 101)

Item van een rans 9 gul. 6 wit.

Citaat 18. 1447 / Breda (Bezemer: 1892, p. 134)

Item en sal nyement gheenrehande merserie vercopen, te weten ransten, zyde, saeye, fustayn bottayn, woestayn noch vorckerac metter ellen noch anderssins, hy en zy int voerscreven ambacht

Citaat 19. 1447-1448 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 129)

Item van een rans, ter tymmeringe gegeven, gaf blocskyns wyff, gout 9 gul.

Citaat 20. 1450-1451 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 146)

Item van 4 oude ransen die van willams dienst joncfrou van ghent quamen f. 10 gul.

Citaat 21. 1460-1461 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 161)

Item ontfaen van ransen doeken ende 7 sagen ende van ouden gevonden boeken 16 g. 10.

Citaat 22. 1461 / Deventer (Dubbe: 1993, p. 446)

Item II stucke ransen van cleynen lobben.

Citaat 23. 1471-1472 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 175)

Item van alyt van hollants nycht een gouwen rync ende een ransse den rync gout 54 1/2 st. f. 7 gul. 4.

Citaat 24. 1473-1474 / Utrecht (Rappard: 1880, p. 178)

Item van henric quasten wyff een kralen vyftich ende een ransse, dat vyftich gout 3 ar. gul.

Citaat 25. Ca. 1485-1500⁶⁴ / Overijssel (Rosenfeld: 1954, pp. 335-336)

Gy borgerynne mit dycken ransen; gy pleget hoeveren ind toe dansen; ind lated u megede nae gaen, dat u nyet en is gebaren aen.

⁶⁴ Deze quote, afkomstig uit een Overijsselse dodendans, werd gedateerd aan de hand van twee Duitstalige precedentes waarvan de Nederlandse versie waarschijnlijk afgeleid is. Deze twee Duitse documenten dateren uit respectievelijk 1485 en 1492 (Rosenfeld: 1954, p. 335).

Bijlage 2

Beschrijving van de uitgevoerde experimenten

Aanvullend beeldmateriaal bij de experimenten bevindt zich in hoofdstuk 4, § 4.5.

Experiment 1 – Stolpplooien (werkwijze 1)

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ²
Afmetingen	3 stroken van 8x66 cm
Lengte van het resultaat	22 cm
Plooien	stolpplooien van 6 cm breed

Werkwijze:

- Zoom de randen van de 3 stroken om;
- Leg in elke strook stolpplooien van 6 cm breed (elke platte plooi of halve stolpplooi is dus 3 cm breed);
- Naai de plooien vast zodat ze niet kunnen verschuiven.

Opmerkingen:

- Op de iconografische bronnen zijn de plooien meer afgerond dan in het resultaat van dit experiment. Een afgerond effect zou wel bekomen kunnen worden door nabewerking van het textiel met stijfjel.⁶⁵

Experiment 2 – Stolpplooien (werkwijze 2)

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ² voor de gerimpelde rand, grover linnen voor de hoofddoek
Afmetingen	8x70 cm
Lengte van het resultaat	16 cm
Plooien	kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep, stolpplooien van 4 cm breed

Werkwijze:

- Zoom de randen van de strook stof om;
- Leg met een rijgsteek kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep aan de ongezoomde zijde van de strook;
- Bevestig de zijde met de harmonicaplooien aan de hoofddoek (in dit experiment werd een smalle strook linnen textiel gebruikt in plaats van een volledig doek);
- Breng de stolpplooien aan langs de gezoomde rand. De grootte van de plooien kan met deze werkwijze gevarieerd worden. In dit experiment gebruikte ik stolpplooien van ca. 4 cm breed. Om de plooien op hun plaats te houden gebruikte ik spelden, maar ze kunnen ook met naald en draad vastgemaakt worden.

⁶⁵ Ikzelf heb geen experimenten uitgevoerd met nabewerkingsprocessen als stijven en met behulp van warmte fixeren van de hoofddoeken. Voor een kort artikel over experimenteel onderzoek met stijfjel lees: Boutrup, Dahl, Gustafsson, Lodin & Tengelin: 2006 p. 22-23.

Opmerkingen:

- De belangrijkste eigenschap van werken met een basis van harmonicaplooien, is dat je hier een grote variëteit van gerimpelde randen mee kan verkrijgen. De *ransen* kunnen met deze werkwijze met verschillende formaten stolpplooien, S-vormige plooien en honingraatplooien gelegd worden (zie verder).

Experiment 3 – Golvende plooien / S-vorm (type 1)

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ² voor de gerimpelde rand, grover linnen voor de hoofddoek
Afmetingen	8x70 cm
Lengte van het resultaat	16 cm
Plooien	kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep, S-vormige plooien met \varnothing 1 cm

(Foto: Isis Sturtewagen)

Werkwijze:

- Zoom de randen van de strook stof om;
- Leg met een rijgsteek kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep aan de ongezoomde zijde van de strook;
- Bevestig de zijde met de harmonicaplooien (zie foto) aan de hoofddoek (in dit experiment werd een smalle strook linnen textiel gebruikt in plaats van een volledig doek);
- Breng de S-vormige plooien aan langs de gezoomde rand, met behulp van een rond voorwerp met \varnothing 1 cm (in dit experiment gebruikte ik mijn wijsvinger om de plooien rond te vormen). Om de plooien op hun plaats te houden gebruikte ik spelden, maar ze kunnen ook met naald en draad of wasbolletjes (cfr. hoofdstuk 4 § 4.3.4.) vastgemaakt worden.

Opmerkingen:

- Wanneer de plooien gesteven zijn, blijven ze vermoedelijk ook op hun plaats zitten zonder behulp van spelden of naald en draad.

Experiment 4 – Golvende plooien / S-vorm (type 2)

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ² voor de gerimpelde rand, grover linnen voor de hoofddoek
Afmetingen	2 stroken van 8x70 cm
Lengte van het resultaat	16 cm
Plooien	kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep, S-vormige plooien met \varnothing 3 cm

Werkwijze:

- Zoom de randen van de 2 stroken stof om;
- Leg met een rijgsteek kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep aan de ongezoomde zijde van elke strook;
- Bevestig de zijdes met de harmonicaplooien aan de hoofddoek (in dit experiment werd een smalle strook linnen textiel gebruikt in plaats van een volledig doek);
- Breng de S-vormige plooien aan langs de gezoomde randen, met behulp van een rond voorwerp met \varnothing 3 cm. Om de plooien op hun plaats te houden gebruikte ik spelden. Na de nabewerking met stijfjesel kunnen de spelden verwijderd worden.

Experiment 5 – Golvende plooien / S-vorm (type 3)

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ² voor de gerimpelde rand, grover linnen voor de hoofddoek
Afmetingen	2 stroken van 8x70 cm
Lengte van het resultaat	16 cm
Plooien	kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep, S-vormige plooien met \varnothing 1 cm

Werkwijze:

- Zoom de randen van de 2 stroken stof om;
- Leg met een rijgsteek kleine harmonicaplooien van ca. 0,5 cm diep aan de ongezoomde zijde van elke strook;
- Bevestig de zijdes met de harmonicaplooien aan de hoofddoek (in dit experiment werd een smalle strook linnen textiel gebruikt in plaats van een volledig doek);
- Breng de S-vormige plooien aan, bij elke strook afzonderlijk, langs de gezoomde rand, met behulp van een rond voorwerp met \varnothing 1 cm (in dit experiment gebruikte ik mijn wijsvinger om de plooien rond te vormen). Om de plooien op hun plaats te houden gebruikte ik spelden, maar ze kunnen ook met naald en draad of wasbolletjes (cfr. hoofdstuk 4 § 4.3.4.) vastgemaakt worden.

Opmerkingen:

- Idem experiment 3.

Experiment 6 – Fretwork

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ² voor de gerimpelde rand, grover linnen voor de hoofddoek
Afmetingen	12 stroken van 8x20 cm
Lengte van het resultaat	17 cm
Plooien	/

(Foto: Isis Sturtewagen)

Werkwijze:

- Zoom de randen van de 12 stroken linnen om;
- Neem twee stroken en naai de zomen aan elkaar met een paar steekjes, laat 1,2 cm open en herhaal;
- Wanneer de eerste twee stroken aan elkaar staan, neem dan de derde strook erbij en herhaal het proces, zorg dat de steken alterneren;
- Herhaal dit voor de overige 9 stroken stof;
- Neem drie lagen stof bij elkaar langs de onafgewerkte zijde, en haal er een rijgsteek doorheen, herhaal hetzelfde met de andere lagen. Trek het naaigaren licht aan, zodat rimpeltjes ontstaan.
- Naai de gerimpelde rand vast aan de hoofddoek.

Opmerkingen:

- 1 laag ruiten bestaat dus uit 2 lagen stof, er kan per laag stof toegevoegd worden. 2 lagen ruiten worden zodoende dus opgebouwd uit 3 lagen stof, 3 lagen ruiten uit 4 lagen stof, etc.
- Gelijkaardig experimenteel onderzoek is uitgevoerd door L. Steenbuch (Steenbuch: 2005, pp. 20-21).

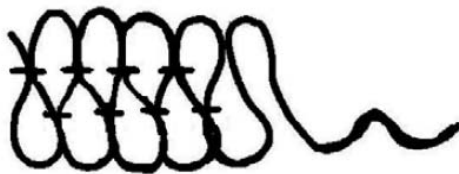
Experiment 7 – Fretwork à la S-vormige

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ² voor de gerimpelde rand, grover linnen voor de hoofddoek
Afmetingen	1 strook van 8x70 cm
Lengte van het resultaat	16 cm
Plooiën	kleine harmonicaplooiën van ca. 0,5 cm diep, S-vormige plooiën met ø 1,5 cm

Werkwijze:

- Identieke werkwijze aan experiment 3 voor de eerste vier stappen; in stap vier gebruikte ik voor dit experiment geen spelden voor de fixatie van de plooiën, maar naald en draad.

- Bij deze methode is, om het honingraatvormige effect te verkrijgen, nabewerking van de plooien vereist. In de 8- of S-vormige geplooid rand moet met behulp van de vingernagels of een dun benen of metalen stokje/plaatje een vouw aangebracht worden in de bolling van elke afzonderlijke plooi. Wanneer de *ranse* daarna gesteven wordt zal de vorm beter gefixeerd blijven.

Illustratie: Dahl, 2006b, p. 2 fig. 13

Opmerkingen:

- 2 lagen ruiten zijn met deze methode opgebouwd uit 1 laag stof. Door toevoeging van een tweede laag stof krijgt men 5 lagen ruiten als resultaat. Bij elke toegevoegde laag komen er dus 3 lagen ruiten bij de gerimpelde rand.

Experiment 8 – Zigzag-plooien

Stof	gebleekt linnen, 26x21 draden/cm ²
Afmetingen	2 stroken van 8x16 cm, 1 strook van 8x25 cm
Lengte van het resultaat	16 cm
Plooien	zigzag plooien van 2,5 cm breed

Werkwijze:

- Zoom de randen van de 3 stroken om;
- Speld de langste strook in een zigzagbeweging tussen de twee kortere stroken;
- Naai de plooien vast zodat ze niet kunnen verschuiven.

Experiment 9 – U-vormige *ranse*

Benodigdheden:

- Halfronde hoofddoek met gerimpelde rand
- Spelden

Werkwijze:

Bevestig de hoofddoek met de gerimpelde rand langs de voorkant en de ronde rand van de hoofddoek langs de rug op het hoofd. Onder de hoofddoek kan eventueel een kapje of haarnet zitten. Ook variaties met vlechten of knotjes zijn mogelijk.

Foto: Bertus Brokamp

Experiment 10 – O-vormige ranse

Benodigdheden:

- Halfronde hoofddoek met gerimpelde rand
- Spelden

Werkwijze:

Speld de twee uiteinden van de gerimpelde rand met een paar spelden vast, zodat je een koker in stof krijgt met aan één zijde ruches. Trek deze koker over het hoofd, zodat de gerimpelde rand het gezicht omkadert.

Opmerkingen:

De hoofddoek die voor dit experiment gebruikt werd was voor dit type eerder aan de kleine kant. Waarschijnlijk zal dit type beter functioneren wanneer als uitgangspunt een rechthoekige hoofddoek gebruikt wordt. Deze oplossing zal meer ruimte laten voor de hals, en meer bewegingsvrijheid verzekeren.

Experiment 11 – Type U' of korte U-vorm (a)

Benodigdheden:

- Halfronde hoofddoek met gerimpelde rand
- Spelden

Werkwijze:

Hang de hoofddoek op het hoofd, zodat de symmetrieas van de hoofddoek midden op het voorhoofd ligt. Neem de twee uiteinden van de gerimpelde rand in beide handen en breng ze naar achter in de nek. Speld ze daar aan elkaar vast.

Als variatie kan de slip van de hoofddoek onder de gerimpelde rand geduwd worden, zodat de hals grotendeels onbedekt blijft.

Experiment 12 – Type U' of korte U-vorm (b)

Benodigdheden:

- Halfronde hoofddoek met gerimpelde rand
- Langwerpige smalle linnen band
- Spelden

Werkwijze:

Hang de hoofddoek op het hoofd, zodat de symmetrieas van de hoofddoek midden op het voorhoofd ligt. Neem de twee uiteinden van de gerimpelde rand in beide handen en breng ze naar achter in de nek. Speld ze daar aan elkaar vast.

Neem de smalle kinband, leg in de hals en trek over de oren heen naar achter, speld achter op het hoofd vast.

Experiment 13 – Type U' of korte U-vorm (c)

Benodigdheden:

- Halfronde hoofddoek met gerimpelde rand
- Rechthoekige wimpel of halsdoek

- Spelden

Werkwijze:

Speld de wimpel achter op het hoofd vast, zodat hij de hals en de oren bedekt. Breng hierop de gerimpelde hoofddoek aan op identieke wijze als beschreven wordt in experiment 12.

Experiment 14 – Type U' of korte U-vorm (d)

Benodigdheden:

- Halfronde hoofddoek met gerimpelde rand
- Halfronde hoofddoek zonder gerimpelde rand
- Rechthoekige wimpel of halsdoek
- Spelden

Werkwijze:

Breng de gerimpelde hoofddoek aan volgens de instructies in de beschrijving van experiment 12. Vervang de daar gebruikte smalle kinband door een brede rechthoekige wimpel die de hele hals aan het zicht onttrekt. Speld de wimpel net als in experiment 13 achter op het hoofd vast. Voeg hieraan nog een halfronde hoofddoek zonder ruches toe. Speld deze met één speld midden op het hoofd vast.